

*Foundation for the Development
of Polish Agriculture*

*Fundacja na rzecz Rozwoju
Polskiego Rolnictwa*

Polska wieś 2014

RAPORT O STANIE WSI

Wydawnictwo Naukowe
SCHOLAR

Polska wieś 2014

*Foundation for the Development
of Polish Agriculture*

*Fundacja na Rzecz Rozwoju
Polskiego Rolnictwa*

Polska wieś 2014

RAPORT O STANIE WSI

pod redakcją naukową
Iwony Nurzyńskiej i Walentego Poczty

Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
Warszawa 2014

Zespół autorów: Agnieszka Baer-Nawrocka, Andrzej Czyżewski,
Barbara Fedyszak-Radziejowska, Jerzy Głuszyński, Izasław Frenkel,
Jerzy Kozyra, Anna Matuszczak, Iwona Nurzyńska, Walenty Poczta,
Grzegorz Siebielec, Jerzy Wilkin

Projekt okładki: Katarzyna Juras

Zdjęcie na pierwszej stronie okładki © sola_sola – Fotolia.com

Redakcja i korekta: Magdalena Pluta

ISBN 978-83-7383-708-9

Copyright © by Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA),
Warszawa 2014

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tego opracowania nie może być
kopiowana, powielana lub rozpowszechniana bez uprzedniej pisemnej zgody
FDPA.

Prezentowane w raporcie stanowiska merytoryczne wyrażają poglądy
autorów i nie muszą być zbieżne z oficjalnym stanowiskiem FDPA.

Angielska wersja raportu zostanie opublikowana na stronie internetowej
FDPA: www.fdpa.org.pl

Wydawca

*Foundation for the Development
of Polish Agriculture*
*Fundacja na Rzecz Rozwoju
Polskiego Rolnictwa*

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa
ul Gombrowicza 19, 01-682 Warszawa
www.fdpa.org.pl; e-mail: fdpa@fdpa.org.pl

Publikacja wydana na zamówienie FDPA
przez Wydawnictwo Naukowe Scholar
ul. Krakowskie Przedmieście 62
00-322 Warszawa
www.scholar.com.pl; e-mail: info@scholar.com.pl
Druk i oprawa: Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Bilans 10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla rolnictwa i obszarów wiejskich – Jerzy Wilkin	11
1.1. Podwójny jubileusz	11
1.2. Rolnictwo i wieś – trudny obszar transformacji i integracji	12
1.3. SAPARD – wstęp do integracji europejskiej	15
1.4. Pierwsze lata członkostwa Polski w UE – skutki dla rolnictwa i obszarów wiejskich	16
1.5. Strumienie transferów pieniężnych do rolnictwa	17
1.6. Przemiany struktury gospodarstw rolnych	20
1.7. Inne pozytywne skutki akcesji dla rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce	21
1.8. Rozwój przemysłu rolno-spożywczego i handlu artykułami żywnościowymi	22
1.9. Druga strona bilansu: problemy do rozwiązania	22
1.10. Uwagi końcowe	24
Rozdział 2. Ludność wiejska – Iżaslav Frenkel	27
2.1. Tendencje zmian liczby ludności na obszarach wiejskich	27
2.2. Czynniki demograficzne zmian ludności wiejskiej	29
2.3. Zmiany podziału administracyjnego na miasta i wieś	46
2.4. Struktura ludności wiejskiej według wieku, płci i poziomu wykształcenia	46
2.5. Zatrudnienie	51
2.6. Bezrobocie na wsi	63
2.7. Podsumowanie	77
Rozdział 3. Przemiany w rolnictwie – Agnieszka Baer-Nawrocka, Walenty Pocztka	85
3.1. Rolnictwo w gospodarce narodowej	87

3.2. Zmiany zasobów czynników produkcji	88
3.3. Zmiana struktury gospodarstw rolnych	96
3.4. Zmiany produkcyjno-dochodowe	100
3.5. Zmiany ekonomicznych warunków produkcji	109
3.6. Rola handlu zagranicznego w procesie przemian w sektorze rolno-żywnościowym	112
3.7. Podsumowanie	113
Aneks	115

Rozdział 4. Przemiany struktury gospodarki wiejskiej –

Iwona Nurzyńska

125

4.1. Struktura gospodarki wiejskiej w Polsce i jej przemiany na tle innych krajów	126
4.2. Przemiany struktury społeczno-ekonomicznej i źródeł dochodu ludności na obszarach wiejskich	129
4.3. Działalność pozarolnicza na obszarach wiejskich	137
4.4. Poziom dochodów mieszkańców wsi	144
4.5. Wybrane instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej a poziom dochodów na obszarach wiejskich	147
4.6. Podsumowanie	151

Rozdział 5. Społeczności wiejskie dziesięć lat po akcesji.

Postawy, wartości i uwarunkowania społeczno-ekonomiczne –

Barbara Fedyszak-Radziejowska

153

5.1. Wieś i rolnicy w procesie zmian: kondycja kapitału ludzkiego i społecznego	155
5.2. Postawy, aspiracje i sytuacja materialna mieszkańców wsi	164
5.3. Wieś i rolnicy o Unii Europejskiej – od sceptycyzmu po akceptację	170
5.4. Podsumowanie	172

Rozdział 6. Stan środowiska przyrodniczego

na obszarach wiejskich – *Jerzy Kozyra, Grzegorz Siebielec*

175

6.1. Czynniki kształtujące stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich	176
6.2. Nerozwiazane problemy środowiskowe	187
6.3. Ocena instrumentów wspierających zachowanie zasobów przyrodniczych na obszarach wiejskich	192
6.4. Podsumowanie	198

Rozdział 7. Polityczny portret własny mieszkańców wsi – <i>Jerzy Głuszyński</i>	199
7.1. Polityczne dziedzictwo wsi.	200
7.2. Jaka jest siła polityczna wsi?	212
7.3. Podsumowanie	222

Rozdział 8. Budżet rolny Polski przed wstąpieniem do Unii Europejskiej i po akcesji. Poziom, dynamika, tendencje – <i>Andrzej Czyżewski, Anna Matuszczak</i>	225
8.1. Makroekonomiczne otoczenie budżetu rolnego w Polsce w latach 1989–2014	226
8.2. Wydatki na sektor rolny w budżecie Polski w mijającym 25-leciu (1989–2014). Początkowy okres transformacji gospodarki Polski	231
8.3. Wydatki budżetowe na działalność agencji płatniczych stabilizujących rynki rolne i modernizujących rolnictwo. Okres przed akcesją Polski do UE	237
8.4. Ubezpieczenia społeczne mieszkańców wsi (KRUS)	248
8.5. Środki unijne w budżecie rolnym Polski	251
8.6. Podsumowanie	254

Wstęp

Kolejne, ósme już wydanie raportu o stanie wsi *Polska wieś 2014* ukazuje się w roku szczególnym, w którym Polska obchodzi podwójny jubileusz: 25-lecie rozpoczęcia reform ustrojowych i 10-lecie akcesji do Unii Europejskiej. Oba te przełomowe i historyczne wydarzenia miały szczególne znaczenie dla obszarów wiejskich w naszym kraju. W kolejnych wydaniach raportów o stanie wsi, które ukazują się od 2000 r., staramy się przybliżać Czytelnikom dynamicznie zmieniający się, szczególnie po akcesji do UE w 2004 r., obraz rolnictwa i obszarów wiejskich. Wzorem lat poprzednich, w tegorocznym wydaniu raportu podjęliśmy ambitne wyzwanie prześledzenia zmian, jakie dokonały się na skutek postsocjalistycznych reform ustrojowych i gospodarczych; zmian wymuszonych przez trudny okres integrowania się Polski ze strukturami unijnymi, jak i tych, które obserwujemy w warunkach pełnoprawnego członkostwa i korzystania z dobrodziejstw polityk unijnych. To doskonały czas na podsumowanie osiągnięć i sukcesów, lecz także czas refleksji i wskazania tego, czego jeszcze nie udało się zrealizować.

Z perspektywy 14 lat możemy z dumą powiedzieć, że inicjatorom tego unikatowego projektu badawczego, w tym szczególnie długoletniemu redaktorowi i współredaktorowi naukowemu raportu, prof. Jerzemu Wilkinowi, udało się wypełnić dotkliwą lukę w systemie analizowania i upowszechniania wiedzy o sektorze rolnym i obszarach wiejskich w Polsce. Wiedzy o sektorze naszej gospodarki, który wbrew negatywnym opiniom sprzed wejścia do UE nie tylko nie stał się barierą hamującą polską integrację z UE, lecz jest znaczącym uczestnikiem Jednolitego Rynku Europejskiego i jedną z lokomotyw polskiego eksportu.

Oddajemy w ręce Czytelnika raport, którego unikatowość wyraża się także w interdyscyplinarności i kompleksowym przedstawieniu obszarów wiejskich. Jednym z ważniejszych atutów naszego przedsięwzięcia badawczego jest bowiem jego cykliczność i powtarzalność założeń metodologicznych, co umożliwia śledzenie dynamiki przemian. Wielkie znaczenie ma wymiar informacyjny raportu i jego publikacja w dwóch wersjach językowych: polskiej, która ukazuje się zarówno w formie drukowanej, jak i elektronicznej, oraz angielskiej. Obie wersje językowe są bezpłatnie udostępniane na stronach

internetowych Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA), na której zlecenie raport jest opracowywany i publikowany.

Kontynuacja założeń metodologicznych oznacza, że także tegoroczna edycja ma syntetyczny charakter. Wymusza to na redaktorach naukowych koncentrację na kwestiach w ich ocenie najważniejszych. Czytelnik od lat może zatem śledzić przemiany demograficzne na obszarach wiejskich, sytuację w rolnictwie, zmieniający się obraz struktury społeczno-ekonomicznej wsi, zmiany środowiska przyrodniczego czy ewolucję poglądów politycznych mieszkańców wsi. Nie pomijamy tematów trudnych (edukacja na wsi, przedsiębiorczość) czy bolesnych (bieda na wsi), które jako tematy specjalne były i będą prezentowane w kolejnych wydaniach.

Tegoroczny raport o stanie wsi *Polska wieś 2014* skupia się na próbie podsumowania minionego 25-lecia przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich i w rolnictwie oraz ocenie 10-letnich doświadczeń członkostwa w UE, w tym skutków integracji europejskiej i Wspólnej Polityki Rolnej. Przedstawienie tak szerokiego i bogatego materiału badawczego w sposób zwięzły nie byłoby możliwe bez cennego i wartościowego wkładu członków zespołu autorskiego, wśród których są osoby współpracujące z nami od początku tej unikatowej inicjatywy badawczej. Dziękujemy im za wytrwałość i wsparcie merytoryczne.

Na zakończenie słowa podziękowania kierujemy także do Wydawnictwa Naukowego Scholar, którego profesjonalizm od kilku już lat wspiera autorów i redaktorów naukowych.

Iwona Nurzyńska i Walenty Pocza –
redaktorzy naukowci

Jerzy Wilkin*

Rozdział 1. Bilans 10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla rolnictwa i obszarów wiejskich

1.1. Podwójny jubileusz

W 2014 r. obchodzimy dwa niezwykle ważne dla naszego kraju jubileusze: pierwszym jest 25-lecie tzw. postsocjalistycznej transformacji systemowej, a drugim 10-lecie członkostwa Polski w UE. **Oba te historyczne procesy są ze sobą ściśle powiązane.** Akcesja naszego kraju do UE stała się możliwa dzięki przeprowadzonym wcześniej reformom, obejmującym wszystkie najważniejsze dziedziny życia gospodarczego, politycznego i społecznego. Transformacja postsocjalistyczna, rozpoczęta w Polsce w 1989 r., to nie był zwykły proces dostosowawczy do zmieniających się warunków, jaki musi zachodzić ustawicznie w trakcie rozwoju, w każdym kraju; była to przebudowa instytucjonalnych fundamentów gospodarki i państwa, co zdarza się w historii stosunkowo rzadko. Mówimy w tym przypadku o transformacji systemowej, a więc o gruntownej zmianie systemu zarówno politycznego, jak i gospodarczego.

Już po 15 latach od pamiętnego 4 czerwca 1989 r. można było powiedzieć, że Polska w tym okresie zbudowała zarówno podstawy systemu demokratycznego, jak i sprawnie działającą gospodarkę rynkową. Były to dwa najważniejsze warunki przyjęcia naszego kraju do UE. Kolejne lata, po akcesji do Unii w 2004 r., stworzyły z jednej strony możliwość weryfikacji sprawności i efektywności instytucji zbudowanych po 1989 r., a z drugiej – pozwoliły te instytucje rozwinąć, udoskonalić i uzupełnić, korzystając także ze wsparcia unijnego. Dokonując zatem bilansu 10-lecia członkostwa Polski w UE, należy ten okres widzieć w perspektywie 25-lecia transformacji systemowej.

Przemiany, jakie dokonały się w Polsce w 25-letnim okresie transformacji postsocjalistycznej i w 10-letnim okresie po akcesji, mają charakter

* Prof. dr hab. Jerzy Wilkin, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

fundamentalny i epokowy; ukształtowały one w znacznym zakresie podstawy cywilizacyjne rozwoju naszego kraju na następne dziesięciolecia. Sprawily, że Polska jest ważnym aktorem i beneficjentem integracji europejskiej, uczestniczy coraz szerzej w międzynarodowym podziale pracy i korzysta z wielu innych pozytywnych efektów globalizacji.

Rok 2014 to w przypadku Polski 23. rok nieprzerwanego wzrostu gospodarczego, czego syntetycznym efektem jest podwojenie wielkości PKB w stosunku do 1989 r., a także zmniejszenie dystansu dzielącego nasz kraj od wysoko rozwiniętych krajów UE. To najbardziej syntetyczne miary sukcesu rozwojowego Polski. W jakim stopniu w tym sukcesie uczestniczą i korzystają z niego wieś i rolnictwo? Próbie odpowiedzi na to pytanie poświęcone są zarówno dalsze fragmenty tego tekstu, jak i wiele kolejnych rozdziałów tego raportu.

1.2. Rolnictwo i wieś – trudny obszar transformacji i integracji

Już w pierwszych latach transformacji systemowej okazało się, że **rolnictwo i ludność wiejska ponoszą szczególnie duże koszty i ciężary tego procesu.** W okresie tzw. recesji transformacyjnej (w Polsce były to lata 1990 i 1991) nastąpił spadek popytu na produkty rolne, gwałtownie wzrosły koszty kredytów i pogorszyła się relacja cen produktów rolnych do cen towarów i usług nabywanych przez rolników (tzw. nożyce cen). W dramatycznej sytuacji znaleźli się pracownicy likwidowanych bądź przekształcanych PGR-ów. Syntetycznym wskaźnikiem sytuacji ekonomicznej rolników jest zazwyczaj tzw. parytet dochodów rolniczych (wskaźnik ilustrujący stosunek dochodów rolniczych w przeliczeniu na zatrudnionego do średniego dochodu osób pracujących poza rolnictwem). Uwolnienie cen rolnych pod koniec lat 80. XX w. spowodowało krótkookresową poprawę dochodów producentów rolnych (do wskaźnika parytetu ponad 100%), ale już w latach 1991–1992 nastąpiło znaczne obniżenie parytetu dochodów rolniczych (do 49%). Wraz z poprawą koniunktury gospodarczej w Polsce (w latach 1993–1996) wzrosły również dochody rolników (parytet dochodów rolniczych przekroczył wtedy 60%), ale pod koniec tej dekady dochód rolniczy w przeliczeniu na zatrudnionego w porównaniu ze średnim dochodem w gospodarce obniżył się do poziomu 38–40%. Poprawa tego wskaźnika nastąpiła dopiero po wejściu Polski do UE.

Pierwszy *Raport o stanie wsi* FDPA ukazał się w 2000 r., a więc w bardzo trudnym okresie dla wsi i rolnictwa. Napisano w nim: „Największym ekonomicznym problemem polskiej wsi jest brak miejsc pracy. Na wsi żyje ponad 43% zarejestrowanych bezrobotnych w kraju. Bezrobocie jawne (1059 tys.

osób) i ukryte (ok. 900 tys. osób) jest główną przyczyną ubóstwa na wsi”¹. Nieprzypadkowo w tym raporcie specjalny rozdział został poświęcony wiejskiej biedzie. Jego autorka stwierdza m.in.: „Mieszkańcy wsi, zarówno rolnicy, jak i pracownicy użytkujący gospodarstwa rolne znaleźli się wśród tych kategorii społeczno-zawodowych, które w latach 90. zostały dotknięte największym przyrostem biednych. (...) Długotrwała bieda jest głównie biedą wiejską (...) ubóstwo na wsi jest znacznie głębsze od przeciętnego”².

Na szczególnie trudną sytuację wsi i rolnictwa w pierwszej dekadzie transformacjiłożyło się wiele przyczyn. Pierwszą z nich, o charakterze makroekonomicznym, było spowolnienie pod koniec lat 90. XX w. wzrostu gospodarczego w Polsce, czemu towarzyszył wzrost stopy bezrobocia rejestrowanego do 20%. Na wieś wróciło wiele osób, które utraciły pracę w mieście (byli to głównie mieszkańcy hoteli robotniczych i tzw. chłoporobotnicy). Utrzymywało się też wysokie bezrobocie ukryte w rolnictwie. Inną przyczyną tej trudnej sytuacji była pogarszająca się kondycja ekonomiczna większości gospodarstw rolnych. Niski poziom dochodów rolniczych i brak większych możliwości pozyskiwania dochodów poza rolnictwem uniemożliwiały modernizację gospodarstw, a nawet zapobieganie ich dekapitalizacji. W latach 90. wzrosła liczba gospodarstw bardzo małych (o obszarze do 3 ha), stanowiły one bowiem zaplecze samozaopatrzenia w żywność dla dużej części ludności wiejskiej, zmniejszała się liczba gospodarstw małych i średnich (3–15 ha), które nie mogły zapewnić podstawy utrzymania rodzin rolniczych, i wyraźnie wzrastała liczba gospodarstw większych.

Aż do wstąpienia Polski do UE wsparcie dla rolnictwa z budżetu krajowego było niewielkie, a w pierwszych latach transformacji prawie zerowe. Niski poziom wewnętrznej zdolności finansowej do wspierania rozwoju sektora rolnego w Polsce nie był odpowiednio uzupełniany strumieniami wsparcia z budżetu państwa, ze względu na ograniczone możliwości finansów publicznych i ich narastający kryzys. Udział wydatków na rolnictwo (bez KRUS) w ogólnych wydatkach budżetowych wahał się w latach 1990–2002 w przedziale 2–3% z tendencją malejącą. Wydatki te stanowiły ok. 0,5% produktu krajowego brutto³.

Rozwojowi rolnictwa i obszarów wiejskich w pierwszych 15 latach transformacji nie sprzyjał również brak długookresowej strategii i częste zmiany na stanowisku ministra rolnictwa. **Polityka rolna zmieniała się zbyt często i nie była umocowana w kompleksowej i wieloletniej strategii.** Ograniczało to jej skuteczność i efektywność. Dopiero przygotowania do wdrożenia w Polsce

¹ *Polska wieś 2000. Raport o stanie wsi*, FDPA, Warszawa 2001, s. 37.

² *Ibidem*, s. 92–96.

³ *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2001 roku*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 2002, s. 54–55.

programów przedakcesyjnych, zwłaszcza programu SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*), nakierowanego na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, a także przetwórstwa rolno-spożywczego, wymusiły przygotowanie w 1999 roku przez polski rząd dokumentu strategicznego pt. *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*⁴. Opracowanie takiej strategii było warunkiem zapoczątkowania działań finansowanych z funduszy unijnych w ramach SAPARD-u.

Możliwość skorzystania z funduszy przedakcesyjnych i perspektywa członkostwa w UE stały się silnym bodźcem do zbudowania nowych ram instytucjonalnych potrzebnych do wprowadzenia nowego rodzaju polityki rolnej oraz systemu wspierania obszarów wiejskich i rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego. Proces ten zakończył się sukcesem, czego wyrazem było zarówno pełne i dobre wykorzystanie przyznanych Polsce funduszy w ramach SAPARD-u, jak i sprawne włączenie się w mechanizm wspólnej polityki rolnej (WPR) po 1 maja 2004 r. W ramach tego programu wypłacono beneficjentom 1,068 mld euro (tj. ok. 4,5 mld zł).

Reasumując doświadczenia z lat 90. i początku następnej dekady (do akcesji do UE), dotyczące polskiego rolnictwa, możemy stwierdzić, co następuje:

- Tempo zmian strukturalnych w rolnictwie było w tamtym okresie bardzo wolne, co nie sprzyjało poprawie konkurencyjności polskiego rolnictwa i wzrostowi dochodów ludności utrzymującej się głównie lub wyłącznie z tego sektora. Szczególnie niekorzystne warunki finansowe dla rolnictwa wystąpiły po 1996 r. Ważnym czynnikiem petryfikującym jego strukturę w Polsce była sytuacja na rynku pracy poza rolnictwem.
- Kondycja ekonomiczna większości gospodarstw rolnych w Polsce uległa w tym okresie pogorszeniu, przede wszystkim ze względu na niekorzystne relacje cen oraz brak finansowych możliwości modernizacji gospodarstwa i poprawy jego produktywności. Zdolności rozwojowe przejawiało niespełna 10% gospodarstw.
- W stosunku do istniejących potrzeb wsparcie rolnictwa ze środków publicznych w powyższym okresie było niewielkie i koncentrowało się na finansowaniu świadczeń o charakterze socjalnym (KRUS). Polityka wspierania cen i dochodów producentów rolnych realizowana była głównie przy użyciu instrumentów polityki handlowej (wysokie cła importowe) i subsydiowania kredytów dla rolników.
- Od 1991 aż do 2003 r. utrzymywało się ujemne saldo obrotów handlowych w zakresie produktów rolno-spożywczych, a znaczna część potencjału produkcyjnego polskiego rolnictwa nie była wykorzystana.

⁴ *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 1999.

- Na wsi dominowały nastroje pesymistyczne, niezadowolenie z polityki rolnej i obawa przed skutkami akcesji Polski do UE.

1.3. SAPARD – wstęp do integracji europejskiej

Po rozpoczęciu formalnych negocjacji o członkostwo w UE w 1998 r. kraj nasz uzyskał dostęp do specjalnej pomocy przedakcesyjnej ułatwiającej dostosowanie instytucjonalne i infrastrukturalne usprawniające proces włączania się w struktury unijne. Był to proces skomplikowany i kosztowny, który musiał zostać zrealizowany w ciągu kilku lat. Program przedakcesyjny SAPARD miał pomóc zarówno w przygotowaniu struktur instytucjonalnych (normy prawne i odpowiednie organizacje), jak i w modernizacji ważnych części rolnictwa, przetwórstwa rolno-spożywczego oraz infrastruktury obszarów wiejskich. Do końca 2006 r. beneficjentom programu SAPARD wypłacono 4,4 mld zł⁵. **Zbudowane w okresie przedakcesyjnym instytucje i uzyskane doświadczenia we wdrażaniu programów unijnych znacznie ułatwiły sprawną absorpcję o wiele większych środków unijnych udostępnionych Polsce po 1 maja 2004 r.** Napływ pierwszych środków unijnych dla rolnictwa, przetwórstwa i na wieś wywarł wyraźnie pozytywny wpływ na stosunek mieszkańców wsi do integracji naszego kraju do UE.

Już w 2001 r. zaznaczył się wzrost eksportu produktów rolno-żywnościowych do UE, który doprowadził w 2003 r. do osiągnięcia dodatniego salda obrotów tymi towarami⁶. Bardzo silny wzrost eksportu i dodatniego salda obrotów artykułami rolno-spożywczymi zanotowano w Polsce w pierwszym roku członkostwa w UE. Ta tendencja została też utrzymana w następnych latach.

Polska podpisała traktat akcesyjny w marcu 2003 r., a w dniach 7–8 czerwca 2003 r. społeczeństwo polskie w drodze referendum zaakceptowało przystąpienie naszego kraju do UE z dniem 1 maja 2004 r. Za akcesją opowiedziało się 66% mieszkańców wsi (wskaźnik ten dla całego kraju wyniósł 77%).

⁵ Cztery działania uwzględnione w programie SAPARD to: 1) poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych; 2) inwestycje w gospodarstwach rolnych; 3) rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich; 4) różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

⁶ Perspektywa rychłego wstąpienia Polski do UE zachęcała inwestorów zagranicznych do inwestycji bezpośrednich (FDI) w naszym kraju, w tym w sektorze rolno-spożywczym, który był też objęty wsparciem unijnym na etapie przedakcesyjnym (SAPARD).

1.4. Pierwsze lata członkostwa Polski w UE – skutki dla rolnictwa i obszarów wiejskich

Mimo wcześniejszych, dość szeroko na wsi wyrażanych obaw, **już pierwszy rok członkostwa w Unii okazał się dla polskiego rolnictwa korzystny**. W raporcie Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej, podsumowującym efekty tego pierwszego roku, stwierdzono: „Przystąpienie Polski do UE spowodowało polepszenie koniunktury w rolnictwie w pierwszych miesiącach po akcesji. Polskie produkty okazały się dla unijnych importerów bardzo korzystne cenowo i potwierdziły swoją jakość. Zwiększony eksport i popyt na produkty żywnościowe i rolnicze z Polski przyczynił się do znacznego wzrostu cen skupu, które rekompensują z nadwyżką wzrost cen środków do produkcji rolniczej. Spowodowało to poprawę wskaźnika nożyc cen. Wyплаты dopłat bezpośrednich umożliwiają poprawę sytuacji dochodowej rolnictwa. Powinno to zapewnić rolnictwu lepszy start do kolejnych cykli produkcyjnych”⁷. Już w latach 2003–2006 dochody gospodarstw domowych rolników (w przeliczeniu na jedną osobę) wzrosły o 45%.

Za sukces pierwszych miesięcy członkostwa należy uznać bardzo szybkie uruchomienie płatności bezpośrednich, o które ubiegało się (złożyło wnioski) 1,4 mln producentów rolnych. Wśród 10 nowo przyjętych w 2004 r. do Unii członków Polska była pierwszym krajem, który uruchomił płatności bezpośrednie dla rolników, mimo że było to bardzo skomplikowane przedsięwzięcie ze względu na ogromną liczbę beneficjentów. Poza wydatnym zwiększeniem napływu środków unijnych do Polski przeznaczonych na wsparcie rolnictwa, poprawie sytuacji dochodowej rolników i mieszkańców wsi sprzyjało wyraźne zwiększenie dynamiki wzrostu PKB (do 6,6% w 2007 r.), zmniejszenie stopy bezrobocia i pozytywne skutki realizacji innych programów unijnych, finansowanych z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności. **Na wsi wyraźnie poprawiły się nastroje, wzrosły optymizm i poparcie dla integracji Polski z UE**⁸.

⁷ W. Poczta, Ł. Hardt, *Skutki integracji Polski z UE dla rolnictwa i obszarów wiejskich – próba oceny, w: Polska w Unii Europejskiej. Doświadczenia pierwszego roku członkostwa*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2005.

⁸ W raporcie *Polska wieś 2008* B. Fedyszak-Radziejowska napisała: „W 3 lata po akcesji do UE zarówno mieszkańcy wsi, jak i rolnicy uwierzyli, że mają przed sobą przyszłość, że zmiany idą w dobrym kierunku i chociaż ich sytuacja jest tylko niewiele lepsza od sytuacji emerytów i bezrobotnych, to jednak w swoich ocenach stali się podobni do całego społeczeństwa. Po latach marginalizacji «polska wieś przez Brukselę, wróciła do Polski»”. B. Fedyszak-Radziejowska, *Polska wieś w cztery lata akcesji – wymiar demarginalizacji*, w: *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Warszawa 2008.

1.5. Strumienie transferów pieniężnych do rolnictwa

Bardzo często, zarówno w potocznej opinii, jak i w wielu relacjach prasowych czy prezentacjach polityków, korzyści z członkostwa w UE ilustrowane są wyłącznie wielkością strumieni transferów pieniężnych, trafiających do Polski z budżetu unijnego. Taki sposób patrzenia i oceny jest szczególnie powszechny w odniesieniu do korzyści z członkostwa będących udziałem rolnictwa. Wynika to m.in. z tego, że większość środków budżetowych przeznaczonych na realizację wspólnej polityki rolnej trafia bezpośrednio do kieszeni rolników. Nie dziwi zatem fakt, że sami rolnicy i ich polityczni reprezentanci starają się zwiększyć tę część transferów kosztem wsparcia pośredniego (np. przesuwając część środków z filara II WPR do filara I (zwłaszcza na płatności bezpośrednie). **Te transfery są oczywiście bardzo ważne, ale nie mogą przesłaniać innych źródeł korzyści dla rolników i mieszkańców wsi płynących z członkostwa w UE.**

Transfery finansowe z UE do Polski w ramach WPR szybko wzrastały w okresie członkostwa. W pierwszym jego roku (należy jednak pamiętać, że był to rok niepełny) wyniosły one 298 mln euro, w 2006 r. (pod koniec perspektywy finansowej UE 2000–2006) – już 2155 mln euro, a w 2012 r. – aż 4739 mln euro, czyli prawie 16 razy więcej niż na początku⁹. Udział WPR w ogólnych transferach finansowych z UE w latach 2004–2012 wynosił średnio 31,2%.

Mimo dużego wsparcia unijnego dla polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich po akcesji, niezbędne było także zwiększenie środków na to wsparcie z budżetu krajowego. Wynikało to zarówno z konieczności sfinansowania płatności uzupełniających dla rolników, jak i współfinansowania działań należących do II filara WPR. Udział wydatków na rolnictwo w budżecie krajowym wzrósł ponadtrzykrotnie w porównaniu z okresem przed akcesją (w 2008 r. przekroczył on 8% całego polskiego budżetu)¹⁰. **Skorzystanie z dobrodziejstw wspólnej polityki rolnej wymagało więc także dużego wysiłku finansowego pokrywanego z funduszy krajowych.**

Od 2007 r., kiedy Polska mogła już uczestniczyć w realizacji całej perspektywy finansowej (2007–2013), **uwidoczniły się znaczne różnice regionalne w wykorzystaniu środków unijnych przeznaczonych na wspieranie polskiego rolnictwa.** Największe korzyści odnotowały województwa

⁹ B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014–2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB, Warszawa 2013, s. 21.

¹⁰ I. Nurzyńska, *Syntetyczny obraz krajowej i unijnej polityki wobec obszarów wiejskich*, w: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

charakteryzujące się stosunkowo dobrze rozwiniętym rolnictwem. *Gros* płatności trafiło do województw: mazowieckiego, wielkopolskiego, lubelskiego i podlaskiego.

Tabela 1.1. Płatności bezpośrednie oraz PROW 2007–2013 (mln zł)

Województwo	2007–2013			RAZEM
	JPO	UPO	PROW	
Dolnośląskie	3 273	1 489	3 416	8 178,46
Kujawsko-pomorskie	3 869	1 923	3 806	9 598,35
Lubelskie	5 000	2 180	6 345	13 525,11
Lubuskie	1 472	573	1 895	3 940,40
Łódzkie	3 619	1 421	4 687	9 726,51
Małopolskie	1 891	654	3 559	6 104,61
Mazowieckie	7 007	2 802	9 138	18 946,91
Opolskie	1 881	969	1 631	4 481,02
Podkarpackie	1 995	708	3 475	6 177,77
Podlaskie	3 807	1 656	4 338	9 800,99
Pomorskie	2 631	1 137	2 913	6 680,90
Śląskie	1 266	502	1 994	3 762,68
Świętokrzyskie	1 846	704	2 961	5 511,11
Warmińsko-mazurskie	3 579	1 515	3 733	8 826,99
Wielkopolskie	6 419	3 000	7 131	16 549,74
Zachodniopomorskie	3 001	1 261	3 253	7 515,35
Razem	52 553,98	22 495,69	65 574,61	140 624,28

JPO – jednolite płatności obszarowe; PROW – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich; UPO – uzupełniające płatności obszarowe.

Źródło: K. Zawalińska, *Wpływ WPR na rozwój gospodarczy regionów Polski*, w: *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2011.

Już od początków obecności naszego kraju w UE rolnicy i mieszkańcy wsi, poza polityką rolną, korzystali z dobrodziejstwa działań należących do innych polityk bądź programów wspieranych z budżetu unijnego. Przedmiotem tego wsparcia była m.in. polityka budowy infrastruktury, polityka ochrony środowiska, polityka rozwoju zasobów ludzkich, polityka przedsiębiorczości i wiele innych. Wszystkim mieszkańcom wsi służy poprawa sytuacji makroekonomicznej w kraju, ilustrowana takimi wskaźnikami, jak tempo wzrostu PKB, stopa bezrobocia i stopa inflacji. Pozytywny wpływ członkostwa Polski w UE na te wskaźniki jest zauważany i doceniany przez analityków wzrostu

gospodarczego, ale nie zawsze dostrzegany jest ich efekt w odniesieniu do poszczególnych części gospodarki i społeczeństwa, np. rolnictwa i obszarów wiejskich. Po akcesji do UE nastąpiło w Polsce przyspieszenie tempa wzrostu gospodarczego i umocnienie polskiej waluty, zwiększył się napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych, poprawiła się dynamika eksportu oraz inwestycji krajowych i wystąpiło wiele innych pozytywnych efektów. To, że Polska nie odnotowała spadku PKB w okresie kryzysu zapoczątkowanego w 2008 r., przypisuje się, poza dobrą polityką makroekonomiczną rządu i banku centralnego, dużemu napływowi do naszego kraju środków unijnych i odpowiedniemu ich wykorzystaniu.

Oceniając skutki pierwszych pięciu lat członkostwa Polski w UE, autorzy raportu oszacowali, że dzięki integracji w nowych krajach członkowskich PKB wzrastał dodatkowo o 1,75% rocznie¹¹. Badania zrealizowane w późniejszym okresie przez K. Zawalińską wyraźnie pokazywały też prorozwojowy wpływ środków finansowych i działań związanych z I i II filarem WPR w Polsce. Wpływ ten, zwłaszcza w odniesieniu do PKB, dochodów realnych i konsumpcji, był najsilniejszy w województwach najuboższych, ale są to też województwa, w których rolnictwo odgrywa relatywnie większą rolę: lubelskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie¹². Wydatki związane z realizacją WPR wywołują również efekt mnożnikowy; stymulują wzrost dochodów nie tylko w rolnictwie, lecz także w przemyśle i usługach. **W Polsce instrumenty i środki finansowe związane z WPR wpływają na poprawę spójności społeczno-ekonomicznej, w układzie regionalnym i grupowym.** Służą one polepszeniu sytuacji ludności szczególnie tych województw, w których poziom dochodów przed akcesją należał do najniższych w kraju. W okresie poakcesyjnym dochody producentów rolnych wzrosły w Polsce o ok. 120%. Ponad połowa tych dochodów uzyskiwana jest dzięki subsydiom, wśród których najważniejsze miejsce zajmują płatności bezpośrednie.

Mimo realizowanej od wielu lat polityki spójności, w UE następuje wzrost zróżnicowania ekonomicznego między jej regionami. Bez polityki spójności to zróżnicowanie byłoby zapewne jeszcze większe. Duża rola transferów pieniężnych w ramach WPR, które w Polsce trafiają do regionów silnie rolniczych, a one należą do najsłabiej rozwiniętych, nie tylko sprzyja poprawie dochodów w rolnictwie i służy wsparciu rozwoju wsi, lecz także przyczynia się do poprawy spójności ekonomicznej i przestrzennej w naszym kraju. Dobrą ilustracją tego wpływu są województwa podlaskie i lubelskie.

¹¹ 5 lat Polski w Unii Europejskiej, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2009, s. 15.

¹² K. Zawalińska, *Wpływ WPR na rozwój gospodarczy regionów Polski*, w: *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2011, s. 29.

1.6. Przemiany struktury gospodarstw rolnych

Z poprzedniego, socjalistycznego ustroju Polska odziedziczyła bardzo dużą liczbę niewielkich obszarowo gospodarstw rolnych w sektorze prywatnym (ponad 2 mln) i ok. 2,5 tys. gospodarstw w tzw. sektorze uspołecznionym rolnictwa, zwłaszcza w sektorze państwowych gospodarstw rolnych. O ile ten pierwszy sektor (gospodarstw indywidualnych) był „przechowalnią” dużych zasobów siły roboczej oraz podstawą samozaopatrzenia w produkty rolne dla ok. $\frac{1}{4}$ mieszkańców kraju i ogólnie służył jako „bufor” czy „amortyzator” przemian systemowych, o tyle ten drugi (gospodarstw uspołecznionych) stał się podstawą (zasobem) dla tworzącego się od nowa sektora dużych gospodarstw prywatnych.

W 2003 r., w przededniu akcesji, istniało w Polsce 2 172 tys. gospodarstw rolnych. Ze względu na wysokie bezrobocie i trudne warunki na wsi i w całej gospodarce, w okresie przedakcesyjnym rolnicy niechętnie sprzedawali i wdzierżawiali ziemię. **Zbliżająca się akcesja dawała też nadzieję na wzrost ceny ziemi i dodatkowe korzyści płynące dla rolników z WPR, co wkrótce stało się faktem.** W okresie 2003–2010 największy spadek, o ok. 60%, liczby gospodarstw zanotowano w grupie gospodarstw najmniejszych obszarowo (0–2 ha). Były to gospodarstwa zbyt małe, aby skorzystać z płatności bezpośrednich i innych instrumentów WPR. Dość wolno zmniejszała się liczba gospodarstw o obszarze 2–30 ha i wzrosła liczba gospodarstw większych, posiadających 30 ha i więcej. Od 2003 r. zaznaczył się w Polsce przepływ ziemi z gospodarstw małych i średnich do większych, zwłaszcza o obszarze 50 ha i więcej. Z gospodarstw tych pochodzi obecnie większość produkcji towarowej polskiego rolnictwa. **Wskaźnik koncentracji ziemi w gospodarstwach dużych (50 ha i więcej) jest jednak w Polsce nadal niski w porównaniu z innymi krajami członkowskimi UE (ok. 30%).** Zajmujemy pod tym względem dopiero 24. pozycję w UE. Mniejszą koncentrację ziemi w UE mają tylko: Cypr, Grecja, Słowenia i Malta. Z kolei trzy czołowe pozycje pod względem koncentracji ziemi w gospodarstwach dużych zajmują: Słowacja, Czechy i Wielka Brytania¹³.

Jak stwierdza W. Józwiak, **gospodarstwa większe, o wielkości 16 i więcej ESU (European Size Unit – Europejska Jednostka Wielkości), wykazujące zdolności konkurencyjne i rozwojowe, wytwarzały w Polsce w 2010 r. ok. 63% krajowej produkcji rolniczej.** Gospodarstwa te nie przekraczały 5% ogólnej liczby gospodarstw w naszym kraju¹⁴.

¹³ GUS 2013, s. 18.

¹⁴ W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB, Warszawa 2012, s. 31.

1.7. Inne pozytywne skutki akcesji dla rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce

W kolejnych raportach o stanie wsi, począwszy od 2004 r., przedstawialiśmy rezultaty akcesji do UE dla polskiej wsi i rolnictwa. Stosunkowo pełny obraz tych skutków zaprezentowany został w raporcie *Polska wieś 2012*. Obecny raport uzupełnia tylko niektóre informacje i wnioski z tego zakresu. Poza wcześniej wymienionymi efektami akcesji dla wsi i rolnictwa, wskazać należy na:

- wzrost świadomości i wiedzy ekologicznej wśród rolników; większość działań w ramach WPR wiąże się z wymaganiami środowiskowymi, począwszy od płatności bezpośrednich, a na programach rolno-środowiskowych kończąc;
- upowszechnienie wiedzy o znaczeniu dobrostanu zwierząt i wdrożenie działań poprawiających ten dobrostan;
- powszechne włączenie rolników w system bankowo-finansowy; korzystanie z płatności bezpośrednich i innych płatności związanych z realizacją wspólnej polityki rolnej wymagało posiadania konta bankowego, a większość przedsięwzięć inwestycyjnych – jakiegoś „montażu finansowego” i współfinansowania z różnych źródeł; przed akcesją tylko niewielka część rolników miała konto w banku i wykorzystywała możliwości nowoczesnego systemu finansowego; znacznie zwiększyła się liczba instytucji finansowych oferujących mikrokredyty dla mieszkańców wsi;
- wydatną poprawę wyposażenia wsi w infrastrukturę, techniczną, społeczną i ekonomiczną; ponad 60% mieszkańców wsi korzysta już z internetu, a tzw. wykluczenie cyfrowe na wsi przestaje być istotnym problemem i barierą jej rozwoju.

O poprawie warunków życia na wsi, w tym infrastrukturalnych, świadczy utrzymujące się w Polsce od ponad dekady dodatnie saldo migracji na wieś, a także zadowolenie jej mieszkańców z tego, że żyją na wsi, a nie w mieście (wskaźniki rzędu 80–90%)¹⁵. **Nastąpiło duże zbliżenie wskaźników ilustrujących nastroje społeczne na wsi i w mieście**, o czym informowaliśmy w kolejnych raportach o stanie wsi. Zmniejszyło się wśród mieszkańców wsi poczucie pokrzywdzenia i deprivacji. **Wskaźnik dochodów rodzin wiejskich, w przeliczeniu na osobę, utrzymuje się od kilku lat na poziomie ok. 80% przeciętnego poziomu dochodów rodzin w skali kraju**. Biorąc pod uwagę niższy poziom wykształcenia ludności wiejskiej, niską produktywność pracy w rolnictwie i nieco niższe koszty utrzymania na wsi niż w mieście, wyżej

¹⁵ Wyniki badań na ten temat przedstawia I. Nurzyńska, *Syntetyczny obraz...*, op. cit., s. 200.

wymienione różnice dochodowe nie budzą niepokoju i mają obiektywne przyczyny.

1.8. Rozwój przemysłu rolno-spożywczego i handlu artykułami żywnościowymi

Dla rozwoju polskiego rolnictwa niezwykle ważne znaczenie miały procesy zachodzące w przemyśle rolno-spożywczym i w innych ogniwach gospodarki żywnościowej. Otwarcie polskiej gospodarki na konkurencję zagraniczną, jakie dokonało się już w pierwszym roku transformacji, a następnie jej coraz pełniejsze włączanie się w zintegrowany rynek europejski, wzmocniło znaczenie konkurencyjności polskiego rolnictwa i przemysłu rolno-spożywczego. Odpowiedni rozwój tego przemysłu był warunkiem zarówno wzrostu popytu krajowego na produkty rolne, jak i poszerzania możliwości eksportowych polskiej gospodarki. Wysoka dynamika eksportu i utrzymujące się od 2003 r. dodatnie saldo w obrotach artykułami rolno-spożywczymi są niekiedy traktowane jako przede wszystkim sukces polskiego rolnictwa. Nie kwestionując wkładu rolnictwa w te osiągnięcia, należy jednak stwierdzić, że **są one przede wszystkim efektem modernizacji i szybkiego rozwoju przemysłu rolno-spożywczego i włączenia towarowych gospodarstw rolnych w nowoczesne łańcuchy żywnościowe** (przetwórstwo i dystrybucja). Jak stwierdza R. Urban: „Rolnictwo jest importerem netto, saldo handlu produktami rolnictwa jest ujemne w kwocie prawie 0,9 mld euro, a przemysł spożywczy jest eksporterem netto, osiągając nadwyżkę eksportu nad importem w kwocie ok. 3 mld euro. (...) Można ocenić, że głównym źródłem potencjału ekonomicznego polskiej gospodarki żywnościowej i jej zdolności konkurencyjnej jest przetwórstwo rolno-spożywcze”¹⁶.

Przetwórstwo to przeżywało kryzys na początku lat 90. XX w., ale później wykazywało znacznie wyższą dynamikę wzrostu niż produkcja rolna. W ubiegłej dekadzie (2001–2010) tempo wzrostu produkcji przemysłu spożywczego było, średnio rzecz biorąc, prawie dwukrotnie wyższe niż dynamika produkcji rolnej.

1.9. Druga strona bilansu: problemy do rozwiązania

10 lat to nie jest długi okres w historii społeczeństw, ale **w odniesieniu do polskiego rolnictwa i wsi dekada członkostwa w Unii to cała epoka**. W tym

¹⁶ R. Urban, *Ocena spójności procesów rozwojowych rolnictwa i przemysłu spożywczego*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 2012, nr 1.

czasie dokonały się w naszym rolnictwie i jego otoczeniu zmiany, których przeprowadzenie wymaga na ogół wielu dekad. Doceniając te przeobrażenia i osiągnięcia, wskazać należy na kilka dziedzin i sfer zjawisk, w których przemiany zachodzą zbyt wolno, a stosowane dotychczas rozwiązania o charakterze instytucjonalnym i politycznym zawodzą bądź dają niewielki efekt. Najważniejsze sfery zaniedbań i wynikające z nich problemy są następujące:

1. Nieefektywna struktura polskiego rolnictwa. Poprawa struktur w gospodarce jest, jak wiadomo, ważnym źródłem wzrostu i rozwoju gospodarczego. Niewłaściwe struktury nie pozwalają dobrze wykorzystać posiadanych zasobów. Dostosowania strukturalne są na ogół wymuszane i sterowane przez mechanizm rynkowy, ale duże znaczenie w tym zakresie ma też polityka gospodarcza, a także inne polityki, np. polityka socjalna państwa. Dotychczas realizowana w naszym kraju polityka rolna, uwzględniając także okres wdrażania wspólnej polityki rolnej, nie wymuszała odpowiednio szybkiej poprawy struktury polskiego rolnictwa, sprzyjającej znacznemu wzrostowi produktywności czynników produkcji, zwłaszcza pracy. **Zatrudnienie w rolnictwie jest w naszym kraju nadmierne i zmniejsza się powoli.** Stanowi to w znacznej mierze rezultat zarówno polityki rolnej, jak i polityki społecznej wobec ludności rolniczej. Ochrona i wspieranie drobnych gospodarstw, które w większości nie mają szans rozwoju jako jednostki produkcyjne w rolnictwie, wyłączenie rolników z dużej części systemu podatkowego, KRUS i zbyt łatwy dostęp do niektórych instrumentów WPR **skłaniają tysiące rolników do pozostawiania w rolnictwie jako „niszy socjalnej”.** W tej niszy pozostają mało produktywne zasoby pracy, znaczna część ziemi rolniczej i inne składniki rolniczego majątku produkcyjnego. W opinii czołowych ekonomistów rolnych zaledwie ok. 100 tys. gospodarstw rolnych w Polsce, które osiągają wielkość ekonomiczną 16 i więcej ESU, ma szansę na rozwój i osiągnięcie parytetowych dochodów¹⁷. Ponadto 100–150 tys. może prowadzić towarową produkcję rolną, ale ich egzystencja będzie w dużym stopniu uzależniona od pozyskiwania dodatkowych dochodów spoza rolnictwa. Stosunkowo wolne tempo przemian strukturalnych w rolnictwie, niesprzyjające wzrostowi produkcji towarowej, może okazać się barierą rozwoju przemysłu spożywczego bądź sprawi, że będzie on coraz silniej uzależniony od importu surowca rolniczego.

2. Polityka gospodarowania ziemią rolniczą (*land policy*). UE nie ma klarownej polityki adresowanej do tego podstawowego czynnika produkcji, jaką jest ziemia rolnicza, ale instrumenty WPR wywierają znaczny wpływ na gospodarowanie ziemią. Ciężar prowadzenia *land policy* spoczywa na poszczególnych krajach członkowskich. **W Polsce i w wielu innych krajach UE**

¹⁷ Taki wniosek formułuje m.in.: W. Poczta, *Przemiany w rolnictwie*, w: *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, a także W. Józwiak, *Polskie rolnictwo...*, op. cit.

nie prowadzi się spójnej i klarownej polityki w tym zakresie. Najbardziej widocznym i niepokojącym rezultatem tego stanu rzeczy jest szybki ubytek ziemi rolniczej w wielu krajach UE, w tym w Polsce. Ten zasób produkcyjny nie jest w naszym kraju należycie chroniony. W okresie powojennym ubyło tu ponad 5 mln ha użytków rolnych. Jest to więcej, niż wynosi powierzchnia użytków rolnych w Czechach i 2,5 raza tyle, ile ma ich Holandia. W latach 2002–2010 ubyło w Polsce (według GUS) ok. 1,4 mln ha użytków rolnych, co stanowiło 8,3% ich ogółu¹⁸. Znaczna część gruntów, nadal klasyfikowana w naszym kraju jako użytki rolne, zapewne nigdy już nie będzie wykorzystywana dla celów rolniczych, ze względu na rozdrobnienie i niekorzystne zagospodarowanie przestrzenne. **Nie ma w Polsce sprawnie działających mechanizmów wymuszających przepływ ziemi z gospodarstw mało produktywnych bądź źle ją wykorzystujących do gospodarstw bardziej efektywnych pod tym względem.** Płatności unijne, związane na ogół z ziemią rolniczą, silnie oddziałują na ceny ziemi i wzmacniają jej kapitalizację. Po akcesji ceny ziemi rolniczej w obrocie prywatnym wzrastały w tempie prawie 40% rocznie, podczas gdy w latach 1996–2004 wynosiło ono tylko 7% rocznie. Tempo to nie miało żadnego uzasadnienia w dynamice produkcji rolnej.

3. Problem drobnych gospodarstw rolnych. Do takich należałoby zaliczyć ponad połowę gospodarstw w naszym kraju. Tylko niewielka ich część ma szanse rozwojowe w rolnictwie, ale zarówno ze względów społecznych, jak i politycznych gospodarstwa te są objęte wspólną polityką rolną, a ponadto korzystają z niektórych specjalnie do nich zaadresowanych instrumentów. Efektywność tych ostatnich, np. zryczałtowanych płatności dla gospodarstw niskotowarowych, wprowadzonych w 2004 r., jest niewielka. Jak już wspomniałem w podrozdziale 1.1, nierozwiązany problem drobnych gospodarstw utrudnia racjonalizację struktury polskiego rolnictwa. Uważam, że **polityka rolna, zarówno unijna, jak i krajowa, w odniesieniu do drobnych gospodarstw jest nieskuteczna, nieefektywna i generuje złe (nieracjonalne i niewłaściwe) sygnały.** W nowej perspektywie finansowej UE na lata 2014–2020 w tej części WPR wprowadzone zostały stosunkowo niewielkie zmiany, które nie stwarzają warunków do rozwiązania problemu drobnych gospodarstw¹⁹.

1.10. Uwagi końcowe

Upływająca dekada członkostwa Polski w UE to niewątpliwie najlepszy i najkorzystniejszy okres w historii polskiego rolnictwa. **Nigdy wcześniej na**

¹⁸ *Użytkowanie gruntów. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2011.

¹⁹ Szeroki przegląd ekonomicznych i społecznych problemów związanych z drobnymi gospodarstwami w Polsce zawiera zbiór artykułów zamieszczonych w kwartalniku „Wieś i Rolnictwo”, 2013, nr 2.

wieś i do gospodarstw rolnych w naszym kraju nie napłynęło tak dużo funduszy wspierających inwestycje i modernizację oraz poprawiających warunki bytowe mieszkańców wsi. Przyznane Polsce środki z budżetu wspólnotowego na lata 2014–2020, zwłaszcza te związane ze wspólną polityką rolną i polityką spójności, stwarzają realne podstawy kontynuowania pozytywnych tendencji w rozwoju polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich w następnych latach. **Określone fundusze zostały dla Polski przyznane, ale ich efektywne wykorzystanie jest zadaniem do wykonania i szansą do wygrania.** Funkcjonowanie w ramach UE i realizacja polityk wspólnotowych, przede wszystkim wspólnej polityki rolnej, nie zmniejszają znaczenia polityk krajowych, w tym tej odnoszącej się do rolnictwa, które w znacznym zakresie determinują korzyści z integracji europejskiej. Te szanse i możliwości nie są, w moim przekonaniu, wystarczająco uświadamiane i wykorzystywane w naszym kraju.

Izaskław Frenkel*

Rozdział 2. Ludność wiejska

Niniejszy rozdział zawiera charakterystykę podstawowych zmian w zakresie stanu, struktury demograficznej i aktywności zawodowej ludności wiejskiej w ciągu ostatnich 2–3 lat na tle uprzednio obserwowanych trendów, częściowo obejmujących cały okres od początków transformacji. Podobnie jak w raporcie *Polska wieś 2012*, tendencje występujące na polskiej wsi porównuje się tu ze zmianami w polskich miastach i w innych krajach Unii Europejskiej (UE). Analizując uwarunkowania dokonujących się w Polsce przeobrażeń, starano się także określić ich związki z członkostwem naszego kraju w UE. W opracowaniu korzystano głównie z danych bieżącej statystyki demograficznej i zawodowej GUS oraz danych Eurostatu. Ponadto uwzględniono niektóre wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010 (PSR 2010), Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 (NSP 2002) oraz Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 (NSP 2011).

2.1. Tendencje zmian liczby ludności na obszarach wiejskich¹

W 2008 r., po ponaddziesięcioletnim okresie spadku, liczba ludności Polski zaczęła ponownie rosnąć. Tendencja ta okazała się jednak bardzo krótkotrwała, gdyż po wzroście w latach 2008–2010 (0,2%) przyrost w latach 2010–2012 kształtował się praktycznie na poziomie zerowym, przy czym wzrost miał miejsce tylko w 2011 r. (o ok. 8 tys.), a w 2012 r. liczba ludności Polski

* Prof. dr hab. Izaskław Frenkel, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

¹ Przez „obszary wiejskie” rozumie się w tym opracowaniu obszary znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast. Terminy: „obszary wiejskie” i „wieś” traktowane są jako równoznaczne. O ile nie zaznaczono inaczej, prezentowane dane dotyczą **ludności faktycznie zamieszkałej** w danej jednostce podziału terytorialnego. Do kategorii tej zalicza się ludność stale zamieszkałą (zameldowaną na pobyt stały) w danej jednostce oraz ludność przebywającą tam czasowo (zameldowaną na pobyt czasowy) ponad 3 miesiące (zob. „Rocznik Demograficzny 2013”, GUS, Warszawa 2013, s. 67). Obowiązujące w tej definicji kryterium meldunkowe oznacza, że kategoria ludności faktycznie zamieszkałej (skrótowo nazywanej również ludnością faktyczną) obejmuje także wszystkie osoby zameldowane w kraju, ale przebywające za granicą (bez względu na okres ich nieobecności).

zmałała (o ok. 5 tys.)². W obu okresach utrzymały się natomiast trwające od ponad dekady różnice dynamiki ludności miejskiej i wiejskiej: podobnie jak uprzednio, liczba mieszkańców miast nadal malała, a wsi rosła. Spadek liczby ludności miejskiej uległ znacznemu przyspieszeniu (z 0,1% w latach 2008–2010 do 0,4% w latach 2010–2012) podczas gdy przyrost ludności wiejskiej utrzymał się w obu okresach na tym samym poziomie 0,6%.

Tabela 2.1. Ludność według miejsca zamieszkania (miasta–wieś) oraz ludność wiejska według województw w latach 2008, 2010 i 2012^a

Województwa	Stan w tysiącach				Przyrost (ubytek) (%)		Ludność wiejska (% ludności ogółem)			
	2008	2010 ^b		2012	2008– 2010A	2010B– 2012	2008	2010 ^b		2012
		A	B					A	B	
Polska	38 136	38 200	38 530	38 533	0,2	0,0	38,9	39,1	39,2	39,4
Miasta	23 288	23 264	23 429	23 336	–0,1	–0,4	x	x	x	x
Wieś	14 848	14 936	15 101	15 197	0,6	0,6	x	x	x	x
Dolnośląskie	849	861	877	886	1,4	1,1	29,5	29,9	30,1	30,4
Kujawsko-pomorskie	808	817	827	834	1,0	0,8	39,1	39,5	39,4	39,8
Lubelskie	1 156	1 149	1 166	1 160	–0,6	–0,4	53,5	53,4	53,5	53,6
Lubuskie	366	369	373	376	0,9	0,6	36,3	36,5	36,5	36,7
Łódzkie	910	912	917	919	0,2	0,1	35,7	36,0	36,1	36,4
Małopolskie	1 670	1 682	1 695	1 715	0,7	1,2	50,8	50,8	50,8	51,1
Mazowieckie	1 840	1 857	1 886	1 899	0,9	0,7	35,4	35,4	35,8	35,8
Opolskie	491	491	484	483	–0,1	–0,4	47,6	47,7	47,6	47,8
Podkarpackie	1 240	1 234	1 246	1 249	–0,5	0,3	59,1	58,6	58,5	58,6
Podlaskie	481	471	479	475	–2,3	–0,7	40,4	39,6	39,8	39,7
Pomorskie	744	763	776	793	2,4	2,1	33,5	34,0	34,1	34,6
Śląskie	1 011	1 022	1 027	1 036	1,1	0,8	21,8	22,0	22,2	22,4
Świętokrzyskie	697	696	704	702	–0,1	–0,2	54,7	55,0	54,9	55,1
Warmińsko-mazurskie	572	575	589	590	0,4	0,2	40,1	40,3	40,5	40,7
Wielkopolskie	1 483	1 509	1 519	1 542	1,7	1,5	43,6	44,1	44,1	44,5
Zachodnio-pomorskie	529	529	535	538	–0,1	0,5	31,2	31,2	31,0	31,2

^a Stan w dniu 31 grudnia; ^b 2010A – dane przed korektą uwzględniającą wyniki NSP 2011; 2010B – dane po uwzględnieniu wyników NSP 2011.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

² Według wstępnych danych GUS również w 2013 r. miał miejsce dalszy spadek ludności, i to znacznie większy niż w poprzednim roku (o ok. 37 tys.; zob. *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2013 r.*, GUS, Warszawa 2014).

Liczba ludności wiejskiej zwiększyła się w latach 2010–2012 w 12 województwach od 0,1% w łódzkim do 2,1% w pomorskim, natomiast w pozostałych województwach odnotowano spadek: o 0,2% w świętokrzyskim, 0,4% w lubelskim i opolskim oraz 0,7% w podlaskim. Wzrosty i spadki miały miejsce w tych samych województwach co w latach 2008–2010, z wyjątkiem podkarpackiego i zachodniopomorskiego, które wykazały wówczas spadek liczby ludności wiejskiej³.

Podobnie jak w przypadku absolutnej liczby ludności wiejskiej, lata 2010–2012 przyniosły dalszy wzrost jej udziału w ogólnej liczbie ludności z 39,2% do 39,4%. Wzrost odnotowano we wszystkich województwach z wyjątkiem mazowieckiego, w którym udział ten pozostał bez zmian (35,8%), i podlaskiego, w którym nieznacznie zmalał (z 39,8% do 39,7%). W 2012 r. odsetek ludności wiejskiej wahał się od 22,4% w województwie śląskim do 58,6% w podkarpackim. Udział powyżej 50% odnotowano także w województwach małopolskim (51,1%), lubelskim (53,6%) i świętokrzyskim (55,1%). Wojewódzkie zróżnicowanie odsetka ludności wiejskiej było bardzo podobne do stanu z lat 2008 i 2010 (tabela 2.1).

2.2. Czynniki demograficzne zmian ludności wiejskiej⁴

2.2.1. Przyrost naturalny ludności

Obserwowany w latach 2008–2010 spadek przyrostu naturalnego ludności wiejskiej uległ znacznemu przyspieszeniu w następnych latach: ogółem na wsi przyrost naturalny zmniejszył się z 1,4 na 1 tys. ludności w 2010 r. do 0,7 w 2012 r. (w miastach wzrost o 0,6‰ zamienił się w spadek o 0,4‰, a w skali kraju wzrost o 0,9‰ zredukowany został do poziomu zerowego). W podziale według województw dodatni przyrost naturalny w 2012 r. odnotowano w dziewięciu, a ujemny w pięciu województwach (lubelskim, łódzkim, opolskim, podlaskim i świętokrzyskim). W pozostałych dwóch (dolnośląskim i mazowieckim) przyrost był zerowy. Podział na województwa o dodatnim i ujemnym przyroście naturalnym był taki sam jak w 2010 r. z wyjątkiem dolnośląskiego i mazowieckiego, w których wówczas również notowano przy-

³ Przy porównaniu zmian liczby ludności w latach 2008–2010 i 2010–2012 stan w 2010 r. przyjęto w dwóch opracowanych przez GUS wersjach: przed korektą wynikającą z uwzględnienia wyników NSP 2011 i po takiej korekcie. Z danych w pierwszej wersji korzystano przy obliczeniu dynamiki zmian w latach 2008–2010, a w drugiej – przy obliczeniach dla lat 2010–2012. Wszystkie dane dotyczące liczby ludności odnoszą się do stanu na dzień 31 grudnia.

⁴ O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie dane zamieszczone w tym podrozdziale i w podrozdziale 2.3 pochodzą z bieżącej statystyki ludności. Dla 2010 r. przyjęto wersję skorygowaną na podstawie wyników NSP 2011.

rost dodatni. We wszystkich województwach o dodatnim przyroście był on w 2012 r. mniejszy, a w tych o przyroście ujemnym większy niż w 2010 r. (tabela 2.2).

Tabela 2.2. Przyrost naturalny w miastach i na wsi oraz saldo migracji między miastem i wsią na wsi według województw w latach 2008, 2010 i 2012

Województwa	Przyrost naturalny						Saldo migracji wieś–miasto na wsi		
	miasta			wieś					
	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2008	2010	2012
	na 1 tys. ludności miejsciej ^a			na 1 tys. ludności wiejskiej ^a					
Polska	0,5	0,6	−0,4	1,5	1,4	0,7	2,6	3,0	2,3
Dolnośląskie	−0,6	−0,5	−1,6	0,7	0,9	0,0	5,1	6,0	5,1
Kujawsko-pomorskie	0,3	0,1	−1,0	3,6	2,5	2,0	2,8	3,0	2,4
Lubelskie	1,4	1,4	0,7	−1,6	−1,6	−1,8	0,0	0,3	−0,3
Lubuskie	1,4	1,1	0,4	2,3	1,9	1,3	2,5	2,9	2,5
Łódzkie	−2,8	−2,4	−3,4	−1,5	−1,9	−2,2	2,9	3,7	2,6
Małopolskie	1,0	1,3	0,2	3,3	3,1	2,4	2,8	3,3	2,7
Mazowieckie	1,3	1,8	0,8	0,5	0,7	0,0	3,2	4,0	2,8
Opolskie	−0,4	−0,5	−1,2	−0,8	−0,9	−1,2	2,1	1,5	1,4
Podkarpackie	2,0	2,0	1,6	1,8	1,6	1,0	0,6	0,7	0,3
Podlaskie	1,9	1,9	1,1	−2,2	−2,7	−3,2	−0,1	0,4	−0,5
Pomorskie	1,8	1,8	0,4	7,0	6,4	5,1	4,7	5,4	4,6
Śląskie	−0,4	−0,2	−1,3	0,4	0,9	0,2	4,7	5,1	4,2
Świętokrzyskie	−0,6	−0,5	−1,7	−1,1	−1,8	−2,1	0,5	0,9	0,7
Warmińsko-mazowieckie	1,7	1,2	0,0	3,5	3,1	1,5	−0,8	0,5	−1,1
Wielkopolskie	1,9	2,0	0,8	4,1	4,0	3,1	4,7	4,6	4,2
Zachodniopomorskie	0,6	−0,2	−1,1	2,2	2,0	1,5	2,2	2,6	1,2

^a W 2008 r. - zameldowanej na pobyt stały, w latach 2010 i 2012 r. – faktycznie zamieszkałej (dotyczy to również wskaźników demograficznych przedstawionych w pozostałych tabelach). Wszystkie wskaźniki dla 2010 r. obliczono w stosunku do stanu ludności po przeliczeniu uwzględniającym wyniki NSP 2011. W większości województw nie różnią się one od danych przed przeliczeniem. W odniesieniu do ruchu naturalnego drobne różnice występują w miastach województw lubelskiego, lubuskiego, łódzkiego i podlaskiego, w których przed przeliczeniem przyrost wynosił odpowiednio 1,5, 1,2, −2,5 i 2,0, a na wsi tylko w województwie pomorskim, gdzie wynosił on 6,5. Również w odniesieniu do migracji różnice między danymi po przeliczeniu i przed przeliczeniem są minimalne i dotyczą tylko ogólnokrajowego wskaźnika, który przed przeliczeniem wynosił 3,1, oraz wskaźników w województwach dolnośląskim i pomorskim, gdzie wynosiły one wówczas 6,1 i 5,5.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

2.2.2. Urodzenia i dzietność kobiet

O zmniejszeniu się współczynnika przyrostu naturalnego ludności wiejskiej w latach 2010–2012 zdecydował spadek współczynnika urodzeń przy utrzymaniu się na podobnym poziomie współczynnika zgonów. Sam spadek współczynnika urodzeń związany był z kolei ze zmniejszeniem się wskaźnika dzietności ogólnej kobiet⁵, gdyż liczba kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat), w tym ich odsetek w wieku najwyższej rozrodczości (20–34 lata) prawie się nie zmieniły. W latach 2010–2012:

- współczynnik urodzeń na wsi zmniejszył się z 11,4 do 10,7 na 1 tys. ludności (w miastach z 10,3‰ do 9,6‰);
- dzietność kobiet wiejskich zmniejszyła się z 1,51 do 1,43 (w miastach z 1,29 do 1,21);
- liczba kobiet w wieku rozrodczym wzrosła na wsi o ok. 3 tys., w tym w wieku najwyższej rozrodczości o ok. 2 tys. (w miastach zmniejszyła się o 129 tys. i 110 tys.);
- udział kobiet w wieku najwyższej rozrodczości utrzymał się na wsi na tym samym poziomie 46,2% ogółu kobiet w wieku rozrodczym (w miastach zmniejszył się z 48,9% do 48,1%);
- współczynniki urodzeń i dzietności kobiet zmniejszyły się we wszystkich województwach, z wyjątkiem opolskiego, gdzie oba wskaźniki utrzymały się na tym samym poziomie (tabele 2.3 i 2.4).

Tabela 2.3. Wybrane wskaźniki ruchu naturalnego i migracyjnego ludności oraz struktury kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) w miastach i na wsi w latach 2008, 2010 i 2012

Wyszczególnienie	Miasta				Wieś			
	2008	2010 ^a		2012	2008	2010 ^a		2012
		A	B			A	B	
Ruch naturalny na 1 tys. ludności								
urodzenia żywe	10,4	10,4	10,3	9,6	11,6	11,4	11,4	10,7
zgony	9,9	9,8	9,7	10,0	10,1	10,1	10,0	10,0
przyrost naturalny	0,5	0,6	0,6	−0,4	1,5	1,4	1,4	0,7
Współczynnik dzietności ogólnej kobiet ^b	1,30	1,31	1,29	1,21	1,53	1,49	1,51	1,43

⁵ Liczba dzieci, którą przeciętnie urodziłaby kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłyby z intensywnością obserwowaną w badanym roku).

Tabela 2.3 – cd.

Wyszczególnienie	Miasta				Wieś			
	2008	2010 ^a		2012	2008	2010 ^a		2012
		A	B			A	B	
Płodność kobiet ^c w wieku:								
15–19 lat	15,2	14,6	14,1	13,5	17,6	16,1	16,6	14,9
20–24 lat	51,4	47,4	45,3	40,9	74,7	67,6	72,2	64,4
25–29 lat	89,9	89,1	88,2	82,1	107,3	103,0	105,8	100,9
30–34 lat	72,6	75,4	75,4	71,6	72,2	74,5	71,4	69,5
35–39 lat	28,1	31,7	31,8	31,0	28,4	30,5	29,7	29,7
40–44 lat	5,0	5,9	5,9	6,0	6,2	6,4	6,4	6,5
45–49 lat	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,3
Liczba kobiet w wieku rozrodczym (tys.)	5927	5772	5790	5660	3693	3694	3725	3728
w tym w wieku 20–34 lat (tys.)	2879	2814	2831	2721	1700	1725	1722	1724
%	48,6	48,7	48,9	48,1	46,0	46,7	46,2	46,2
Zgony niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych	5,6	5,0	x	4,5	5,6	5,0	x	4,8
Przeciętna liczba lat trwania życia								
mężczyźni	71,6	72,6	x	73,1	70,7	71,4	x	72,1
kobiety	79,8	80,6	x	81,0	80,2	80,7	x	81,0
kobiety – mężczyźni	8,2	8,0	x	7,8	9,5	9,3	x	8,9
Migracje wewnętrzne na pobyt stały ^d (tys.)								
ze wsi do miast	91,5	93,8	x	92,2	–91,5	–93,8	x	–92,2
z miast na wieś	–130,4	–139,7	x	–127,6	130,4	139,7	x	127,6
saldo	–38,9	–46,0	x	–35,4	38,9	46,0	x	35,4
Migracje zagraniczne na pobyt stały ^d (tys.)								
emigracja	21,1	13,2	x	15,9	9,1	4,2	x	5,3
imigracja	10,9	11,0	x	10,6	4,3	4,2	x	3,9
saldo	–10,1	–2,2	x	–5,2	–4,7	0,1	x	–1,4
Przebywający za granicą czasowo ^{d,e} (tys.)	62,5	53,1 ^f	x	45,7	25,8	15,8 ^f	x	9,6

^a 2010A – dane przed korektą uwzględniającą wyniki NSP 2011, 2010B – dane po uwzględnieniu wyników NSP 2011; ^b Liczba dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego; ^c liczba urodzeń żywych na 1000 kobiet w danym wieku;

^d osoby, które zgłosiły fakt migracji w ewidencji ludności; ^e powyżej 3 miesięcy; ^f w 2009 r.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; obliczenia własne.

Tabela 2.4. Urodzenia i dzietność kobiet na wsi według województw w latach 2008, 2010 i 2012

Województwa	Urodzenia żywe na 1 tys. ludności				Współczynnik dzietności ogólnej kobiet ^a				Dzietność na wsi w % dzietności w miastach			
	2008	2010 ^b		2012	2008	2010 ^b		2012	2008	2010 ^b		2012
		A	B			A	B			A	B	
Polska	11,6	11,4	11,4	10,7	1,53	1,49	1,51	1,43	117,5	113,5	116,5	117,6
Dolnośląskie	11,1	11,0	10,8	10,0	1,41	1,40	1,39	1,31	110,5	110,8	112,4	113,5
Kujawsko-pomorskie	12,8	12,0	11,9	11,2	1,64	1,52	1,57	1,49	125,9	116,9	122,9	127,7
Lubelskie	11,0	10,6	10,6	10,1	1,55	1,46	1,47	1,41	122,7	113,5	117,4	120,1
Lubuskie	12,1	11,6	11,5	10,7	1,52	1,45	1,49	1,40	114,9	113,3	117,3	112,3
Łódzkie	10,9	10,7	10,7	10,2	1,52	1,46	1,50	1,45	123,4	115,1	117,7	120,9
Małopolskie	12,1	11,9	11,8	11,2	1,56	1,51	1,53	1,45	122,8	116,8	121,2	123,3
Mazowieckie	11,2	11,7	11,6	10,8	1,55	1,59	1,58	1,48	113,6	114,7	114,5	114,5
Opolskie	8,9	8,9	9,1	9,1	1,14	1,13	1,17	1,17	100,7	99,5	101,9	104,7
Podkarpackie	11,0	10,8	10,8	10,3	1,42	1,38	1,41	1,35	116,2	114,1	119,3	118,2
Podlaskie	10,3	10,1	10,0	9,4	1,54	1,47	1,47	1,38	128,6	120,0	120,9	120,5
Pomorskie	14,7	14,0	13,8	12,9	1,84	1,72	1,74	1,64	131,1	124,0	128,7	130,3
Śląskie	10,4	10,9	10,8	10,3	1,35	1,39	1,42	1,35	104,6	106,1	107,3	108,1
Świętokrzyskie	10,6	10,2	10,1	9,5	1,44	1,37	1,39	1,31	120,7	113,1	115,7	115,8
Warmińsko-mazurskie	12,7	12,1	12,0	10,9	1,64	1,56	1,58	1,45	123,7	120,8	126,1	126,0
Wielkopolskie	13,1	12,7	12,7	11,8	1,65	1,58	1,61	1,50	120,8	113,4	117,0	118,5
Zachodniopomorskie	11,7	11,5	11,5	10,6	1,50	1,48	1,52	1,42	114,3	119,0	125,7	125,5
Współczynnik zmienności	11,8	10,4	10,1	9,0	10,1	8,8	8,4	7,3	x	x	x	x

^a Liczba dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego; ^b 2010A – dane przed korektą uwzględniającą wyniki NSP 2011, 2010B – dane po uwzględnieniu wyników NSP 2011.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; obliczenia własne.

Na uwagę zasługują także następujące tendencje:

- Szybko zmniejszają się różnice dzietności między miastem i wsią: w 2002 r. współczynnik dzietności kobiet na wsi był o ponad $\frac{1}{3}$ wyższy niż w miastach, w 2006 r. o $\frac{1}{5}$, a w latach 2010–2012 o 17–18%. Najmniejsze różnice odnotowano w województwie opolskim, a największe w pomorskim, w 2012 r. odpowiednio 4,7% i 30,3%.
- Dominuje tendencja do zmniejszania się wojewódzkich różnic zarówno wskaźnika urodzeń, jak i dzietności: współczynnik zmienności pierwszego wskaźnika zmniejszył się na wsi z 11,8% w 2008 r. do 9,0% w 2012 r., a drugiego z 10,1% do 7,3%.
- Podobnie jak w miastach, coraz więcej kobiet wiejskich decyduje się na rodzenie dzieci w późniejszym wieku, najczęściej 25–29 lat (dekadę wcześniej w wieku 20–24 lat).
- Znacznie zwiększa się także natężenie urodzeń wśród kobiet w wieku 30–34 lat, które w 2012 r. było na wsi o $\frac{1}{10}$ wyższe niż w wieku 20–24 lat, podczas gdy na początku wieku było prawie o połowę niższe (w miastach natężenie urodzeń w wieku 30–34 lat było w 2012 r. o $\frac{3}{4}$ wyższe niż w wieku 20–24 lat, a na początku wieku o ok. $\frac{1}{3}$ niższe). Zwiększyła się również płodność kobiet w wieku 35–39 lat; w 2012 r. była ona na wsi o ok. 15% wyższa niż na początku wieku (w miastach o ok. $\frac{2}{3}$ wyższa).
- Dzietność na wsi w 2012 r. była o ok. $\frac{1}{3}$ niższa od poziomu zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń⁶ (w miastach o ok. 42% niższa); również we wszystkich województwach była ona niższa od tego poziomu od ok. 22% w województwie pomorskim do ok. 44% w opolskim (w miastach od ok. 38% w województwie mazowieckim do ok. 46% w świętokrzyskim i zachodniopomorskim).
- W 2012 r. poziom dzietności na polskiej wsi był niższy niż poziom dzietności ogółem średnio w krajach Unii Europejskiej oraz niższy w porównaniu z większością krajów tego regionu. We wszystkich krajach UE poziom dzietności nie zapewniał prostej zastępowalności pokoleń, chociaż w kilku z nich (Finlandia, Francja, Irlandia, Islandia, Szwecja i Wielka Brytania) był zbliżony do tego poziomu (tabela 2.5).

⁶ W przybliżeniu 2,1 urodzenia na kobietę.

Tabela 2.5. Wybrane wskaźniki rozrodczości, umieralności i struktury wieku ludności w krajach Unii Europejskiej w 2012

Kraj	Współczynnik dzietności kobiet	Przeciętna liczba lat trwania życia		Różnica trwania życia mężczyzn i kobiet	Zgony niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych	Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej ^c	Mediana wieku ^c
		mężczyźni	kobiety				
UE-28	1,57 ^a	76,7 ^a	82,5 ^a	5,8	3,9 ^{UE-27 a}	17,9	41,5 ^{UE-27}
UE-15	1,56 ^a	77,4 ^{UE-16,b}	83,0 ^{UE-16,b}	5,6	3,4 ^a	18,7 ^{UE-16}	42,5
Austria	1,44	77,7	82,8	5,1	3,2	17,8	42,4
Belgia	1,79	77,1	82,4	5,3	3,3	17,3	41,0
Bułgaria	1,50	70,6	77,4	6,8	7,8	18,8	42,7
Chorwacja	1,51	73,2	79,9	6,7	4,7 ^a	17,9	41,7
Cypr	1,39	78,2	82,6	4,4	3,1 ^a	12,8	35,8
Czechy	1,45	74,3	80,4	6,1	2,6	16,2	40,1
Dania	1,73	77,4	81,4	4,0	3,4	17,3	40,8
Estonia	1,55	70,7	80,9	10,2	3,6	17,6	40,0
Finlandia	1,80	76,9	82,9	6,0	2,4	18,1	42,2
Francja	2,00 ^a	78,0 ^a	85,0 ^a	7,0	3,3	17,1	40,4
Grecja	1,34	77,3	82,6	5,3	3,4 ^a	19,7	42,6
Hiszpania	1,32	78,7	84,7	6,0	3,5	17,4	40,7
Holandia	1,72	78,6	82,3	3,7	3,6 ^a	16,2	41,3
Irlandia	2,01	78,0	82,4	4,4	3,5 ^a	11,9	35,0
Islandia	2,04	80,6	83,4	2,8	0,9 ^a	12,9	35,3
Litwa	1,60	67,7	78,9	11,2	3,9	18,1	41,6

Tabela 2.5 – cd.

Kraj	Współczynnik dzietności kobiet	Przeciętna liczba lat trwania życia		Różnica trwania życia mężczyzn i kobiet	Zgony niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych	Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej ^c	Mediana wieku ^c
		mężczyźni	kobiety				
Luksemburg	1,57	78,3	83,0	4,7	2,5	14,0	39,1
Łotwa	1,44	68,4	78,3	9,9	6,3	18,6	41,8
Malta	1,43	78,0	82,5	4,5	6,3 ^a	16,4	40,4
Niemcy	1,38	77,9	82,6	4,7	3,4	20,6	45,0
Polska	1,30	72,7	81,0	8,3	4,6	14,2	38,7
miasta	1,21	73,1	81,0	7,8	4,5	15,0	37,8
wieś	1,43	72,1	81,0	8,9	4,8	13,1	36,9
Portugalia	1,28	76,6	82,9	6,3	3,4	19,0	42,3
Rumunia	1,53	70,8	77,9	7,1	9,0	16,3	39,0
Słowacja	1,34	72,0	79,3	7,3	5,8	12,8	37,7
Słowenia	1,58	76,2	82,5	6,3	1,6	16,8	42,0
Szwecja	1,91	79,1	82,8	3,7	2,6	18,8	40,8
Węgry	1,34	70,9	78,1	7,2	4,9	16,9	40,3
Wielka Brytania	1,91 ^a	78,4 ^a	82,3 ^a	3,9	4,2 ^a	16,8	39,7
Włochy	1,43	79,4 ^a	84,5 ^a	5,1	3,2 ^a	20,8	43,8

^a 2011; ^b 2009; ^c stan w dniu 31 grudnia.Źródło: dla Polski dane GUS, dla pozostałych krajów dane Eurostatu (<http://www.stat.gov.pl>).

2.2.3. Umieralność i długość życia

W latach 2010–2012 zarysowały się w tym obszarze następujące tendencje:

- Ogólny współczynnik zgonów na wsi utrzymał się w obu latach na niezmiennym poziomie 10,0‰, przy jednoczesnym zmniejszeniu się częściowych współczynników zgonów prawie we wszystkich grupach wieku (w miastach ogólny współczynnik zgonów wzrósł z 9,7‰ do 10,0‰, przy również prawie powszechnym zmniejszeniu się współczynników częściowych w poszczególnych grupach wieku)⁷. Nadal malała umieralność niemowląt, chociaż wolniej niż w miastach (odpowiednio z 5,0 do 4,8 i z 5,0 do 4,5 zgonów na 1 tys. urodzeń żywych). W 2012 r. najniższy wskaźnik zgonów niemowląt na wsi (4,0) odnotowano w województwie łódzkim i zachodniopomorskim, najwyższy (7,7) – w lubuskim (w miastach odpowiednio w świętokrzyskim (2,7) i opolskim (6,8)).
- W dalszym ciągu zwiększał się przeciętny czas trwania życia: wśród mieszkańców wsi wynosił on w 2012 r. dla mężczyzn 72,1 roku (71,4 roku w 2010 r.), a kobiet – 81,0 lat (80,7 roku w 2010 r.). Mężczyźni na wsi żyją krócej niż w miastach i do niedawna różnica na niekorzyść wsi rosła: w 2010 r. wynosiła 1,2 roku wobec 0,9 i 0,6 roku odpowiednio w latach 2008 i 2006). W 2012 r. różnica zmalała do roku. W odróżnieniu od mężczyzn mieszkanki wsi żyją dłużej niż mieszkanki miast, jednak przewaga ta stopniowo maleje z 0,4 roku w 2008 do poziomu zerowego w 2012 r.
- Wydłużenie się przeciętnego okresu trwania życia na wsi odnotowano wśród mężczyzn we wszystkich, a wśród kobiet w większości województw: w dwóch województwach (opolskim i wielkopolskim) wartości tego wskaźnika były w 2012 takie same jak w 2010 r. i w dwóch niższe (dolnośląskim i warmińsko-mazurskim). W 2012 r. najwyższy przeciętny czas trwania życia mężczyzn mieszkających na wsi (73,6 roku) odnotowano w województwie małopolskim, a najniższy (70,0 lat) w warmińsko-mazurskim; w miastach najwyższą wartość tego wskaźnika odnotowano w województwie podkarpackim (75,6 roku), a najniższą w łódzkim (70,7 roku). Wśród kobiet mieszkających na wsi najwyższy wskaźnik trwania życia (82,1 roku) obserwowano w podlaskim, a najniższy (79,7 roku), w lubuskim; w miastach był on najwyższy również w województwie podlaskim (82,5 roku), a najniższy w łódzkim (79,5 roku);
- Podobnie jak średnio w kraju, krótszy na wsi niż w miastach czas trwania życia mężczyzn odnotowano w 2012 r. we wszystkich województwach z wyjątkiem śląskiego i opolskiego, gdzie na wsi był on dłuższy

⁷ Uwzględniono grupy pięcioletnie. Niespójność stabilności, a w miastach nawet wzrostu ogólnego współczynnika zgonów z powszechnym spadkiem współczynników częściowych jest pozorna, gdyż zmiany ogółem odzwierciedlają także wpływ zmian w strukturze wieku i płci populacji.

odpowiednio o 0,9 i 0,1 roku. W populacji kobiet, w odróżnieniu od wyrównanej w skali kraju długości trwania życia w miastach i na wsi, wartości tego parametru okazały się na wsi mniejsze w większości województw, z wyjątkiem łódzkiego i śląskiego, gdzie były większe o 0,8 i 1,3 roku, oraz małopolskiego i świętokrzyskiego, gdzie były prawie takie same jak w miastach (tabela 2.6).

Tabela 2.6. Przeciętna liczba lat trwania życia w miastach i na wsi według płci i województw w latach 2008, 2010 i 2012

Województwa	Miasta			Wieś			Różnica wieś-miasto		
	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2008	2010	2012
Mężczyźni									
Polska	71,6	72,6	73,1	70,7	71,4	72,1	-0,9	-1,2	-1,0
Dolnośląskie	70,8	72,1	72,6	69,6	70,7	71,4	-1,2	-1,4	-1,2
Kujawsko-pomorskie	71,3	71,7	73,2	70,7	70,9	72,1	-0,6	-0,8	-1,1
Lubelskie	71,8	72,7	73,9	69,0	70,1	71,3	-2,8	-2,6	-2,6
Lubuskie	71,0	72,3	72,8	69,4	70,4	71,4	-1,6	-1,9	-1,4
Łódzkie	69,0	70,3	70,7	69,1	70,0	70,5	0,1	-0,3	-0,2
Małopolskie	73,4	74,2	74,4	72,4	73,3	73,6	-1,0	-0,9	-0,8
Mazowieckie	72,5	73,6	73,9	70,2	70,8	71,3	-2,3	-2,9	-2,6
Opolskie	72,0	73,0	73,1	71,8	72,9	73,2	-0,2	-0,1	0,1
Podkarpackie	73,6	74,5	75,6	72,6	73,2	73,4	-1,0	-1,2	-2,2
Podlaskie	72,9	73,5	74,0	70,8	71,3	72,0	-2,1	-2,2	-2,0
Pomorskie	72,6	73,4	73,9	71,1	71,9	72,0	-1,5	-1,5	-1,9
Śląskie	70,8	71,5	71,8	71,3	72,0	72,6	0,5	0,5	0,9
Świętokrzyskie	71,6	72,9	73,3	70,9	70,8	72,1	-0,7	-2,1	-1,1
Warmińsko-mazurskie	71,3	72,2	73,0	69,4	70,0	70,0	-1,9	-2,1	-3,0
Wielkopolskie	72,3	73,1	73,6	71,2	71,8	72,8	-1,1	-1,3	-0,8
Zachodniopomorskie	71,3	72,1	73,1	69,0	69,6	71,2	-2,3	-2,5	-1,9
Kobiety									
Polska	79,8	80,6	81,0	80,2	80,7	81,0	0,4	0,1	0,0
Dolnośląskie	79,1	80,2	80,5	78,8	80,2	79,8	-0,3	0,0	-0,7
Kujawsko-pomorskie	79,5	79,9	80,4	79,6	79,6	80,2	0,1	-0,3	-0,2
Lubelskie	80,7	80,8	81,6	80,3	81,2	81,4	-0,4	0,4	-0,2
Lubuskie	79,5	80,3	80,6	79,0	79,6	79,7	-0,5	-0,7	-0,9
Łódzkie	78,4	79,2	79,5	79,8	80,0	80,3	1,4	0,8	0,8
Małopolskie	80,7	81,4	81,9	81,0	81,4	81,8	0,3	0,0	-0,1

Tabela 2.6 – cd.

Województwa	Miasta			Wieś			Różnica wieś–miasto		
	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2008	2010	2012
Mazowieckie	80,5	81,2	81,4	80,8	80,8	81,1	0,3	−0,4	−0,3
Opolskie	80,0	80,4	80,9	80,1	80,4	80,4	0,1	0,1	−0,5
Podkarpackie	81,1	82,1	82,4	81,4	81,5	81,9	0,3	−0,6	−0,5
Podlaskie	81,4	82,2	82,5	81,4	81,4	82,1	0,0	−0,8	−0,4
Pomorskie	80,2	81,0	81,1	79,1	80,0	80,4	−1,1	−1,0	−0,7
Śląskie	78,7	79,5	79,7	80,0	80,5	81,0	1,3	1,0	1,3
Świętokrzyskie	80,5	81,0	81,6	80,8	80,8	81,5	0,3	−0,2	0,0
Warmińsko-mazurskie	80,2	80,4	81,4	79,2	80,3	80,1	−1,0	−0,1	−1,3
Wielkopolskie	80,0	80,4	80,9	79,7	80,5	80,5	−0,3	0,1	−0,4
Zachodniopomorskie	79,7	80,3	80,7	79,2	79,4	79,9	−0,5	−0,9	−0,8

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; obliczenia własne.

W porównaniu z krajami starej UE-15 w Polsce na wsi w 2012 r.:

- przeciętne trwanie życia mężczyzn było od 4,5 do 7,3 i 8,4 roku krótsze niż ogółu mężczyzn odpowiednio w Portugalii, we Włoszech i w Islandii;
- długość życia kobiet była od 1,9 do 5,2 i 6,1 roku krótsza niż ogółu kobiet odpowiednio we Francji, w Holandii i Szwecji oraz Islandii;
- różnice trwania życia mężczyzn i kobiet były większe od 2,3 roku niż średnio we Francji do 5,2 roku niż w Holandii i Szwecji;
- wyższa była umieralność niemowląt, która wahała się od 0,9 zgonu na 1 tys. urodzeń żywych w Islandii do 2,4 w Finlandii i 4,2 w Wielkiej Brytanii.

Natomiast w porównaniu z nowymi krajami członkowskimi wskaźniki trwania życia i umieralności niemowląt na wsi są, z kilkoma wyjątkami (głównie Cypr, Czechy, Litwa i Słowenia), bardziej korzystne w Polsce (zob. tabelę 2.5).

2.2.4. Migracje⁸

Migracje na pobyt stały między wsią i miastem były drugim – obok przyrostu naturalnego – czynnikiem wzrostu liczby ludności wiejskiej. W latach 2010–2012:

⁸ Statystyka migracji w Polsce, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych, opiera się na danych ewidencji ludności dotyczących zmiany miejsca zamieszkania: na pobyt stały – na podstawie informacji o zameldowaniu na pobyt stały, na pobyt czasowy – na podstawie informacji o zameldowaniu na pobyt czasowy powyżej 3 miesięcy (do 2005 r. włącznie – powyżej 2 miesięcy). Jeśli nie zaznaczono inaczej, dane odnoszą się do migracji rejestrowanych w ewidencji ludności.

- Napływ ludności z miast na wieś był, podobnie jak w całej minionej dekadzie, większy niż odpływ ze wsi do miast, chociaż w 2012 r. nadwyżka była mniejsza (34,5 tys.) niż w 2010 r. (46,0 tys.).

Tabela 2.7. Migracje wewnętrzne ludności na pobyt stały między miastem i wsią^a według wieku, płci i stanu cywilnego w latach 2008, 2010 i 2012

Wiek, płeć, stan cywilny ^b	Ze wsi do miast			Z miast na wieś			Saldo migracji na wsi		
	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2008	2010	2012
Stan na 1 tys. ludności wiejskiej^d danej płci i grupy wieku									
Ogółem	6,1	6,3	6,1	8,7	9,3	8,4	2,6	3,1	2,3
0–14 lat	7,5	7,8	7,6	11,3	12,8	11,9	3,8	5,0	4,3
15–19 lat	3,3	3,2	3,2	6,2	6,4	5,7	2,9	3,2	2,5
20–24 lat	9,4	8,7	8,1	9,5	8,8	7,4	0,1	0,1	–0,7
25–29 lat	17,0	17,7	17,9	14,8	14,8	13,0	–2,2	–2,9	–4,9
30–44 lat	7,3	7,8	7,7	11,8	13,1	12,2	4,5	5,3	4,4
45–59 lat	2,5	2,3	2,2	6,5	6,6	5,6	4,0	4,3	3,4
60 lat i więcej	2,3	2,1	2,1	3,2	3,5	3,4	0,9	1,4	1,3
Mężczyźni	5,4	5,5	5,4	8,4	9,0	8,2	3,0	3,5	2,8
Kobiety	6,8	7,0	6,8	9,1	9,6	8,7	2,2	2,6	1,9
Struktura według stanu cywilnego – w %									
Ogółem ^c	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kawalerowie/panny	17,8	17,4	18,8	16,1	15,7	15,9	11,9	11,9	7,4
Żonaci/zamężne	65,1	66,4	64,8	68,1	68,9	68,7	75,7	74,4	80,4
Wdowcy/wdowy	4,2	3,8	3,8	3,0	3,0	3,2	0,0	1,2	1,1
Osoby rozwiedzione	6,4	6,8	7,3	6,5	6,7	7,0	6,6	6,4	6,2
Nieustalony	6,5	5,6	5,3	6,3	5,8	5,2	5,8	6,1	4,8

^a Osoby, które zgłosiły fakt migracji w ewidencji ludności; ^b prawny; ^c migranci w wieku 15 lat i więcej; ^d w latach 2008 i 2010 – zameldowanej na pobyt stały, w 2012 r. – faktycznie zamieszkałej.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; obliczenia własne.

- W obu latach saldo migracji na wsi było dodatnie zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet oraz w większości grup wieku, z wyjątkiem 20–24 i 25–29 lat, w których było ono ujemne (odpowiednio 0,7 i 4,9 osoby na 1 tys. ludności wiejskiej). Spośród pozostałych grup najwyższe natężenie salda migracji odnotowano w grupie dzieci w wieku 0–14 lat i osób w wieku 30–44 lata, co pośrednio świadczy o dużym udziale migracji rodzinnych. Wskazuje na to również struktura migrantów według stanu cywilnego, w której znaczną większość, zarówno w strumieniach, jak i w saldzie migracji, stanowią osoby w związku małżeńskim (tabela 2.7 i zob. tabelę 2.3).
- Dodatkowo saldo migracji na wsi w 2012 r. notowano w większości województw z wyjątkiem lubelskiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego,

w których było ono ujemne (odpowiednio 0,3, 0,5 i 1,1 osoby na 1 tys. ludności). W województwach o dodatnim saldzie migracji było ono najwyższe – ok. 4–5 osób na 1 tys. ludności – w województwach dolnośląskim, pomorskim, śląskim i wielkopolskim, a najniższe, do 1,2%, w podkarpackim i zachodniopomorskim (zob. tabelę 2.2).

W odróżnieniu od migracji wewnętrznych migracje zagraniczne działały głównie jako czynnik zmniejszający liczbę ludności wiejskiej. W latach 2010–2012:

- Saldo migracji na pobyt stały w innych krajach, które w 2010 r. kształtowało się na wsi na poziomie zerowym, zmieniło się w 2012 r. w saldo ujemne w wysokości 1,4 tys. osób. Zmiana ta była wynikiem wzrostu liczby emigrantów z 4,2 tys. do 5,3 tys. i zmniejszenia liczby imigrantów z tych samych 4,2 tys. do 3,9 tys. (w miastach liczba emigrantów wzrosła z 13,2 tys. do 15,9 tys., a imigrantów zmniejszyła się z 11,0 tys. do 10,6 tys.).
- Zmniejszyła się również liczba mieszkańców wsi przebywających za granicą czasowo, z 15,8 tys. w 2009 do 9,6 tys. w 2012 r. (wśród mieszkańców miast odnotowano spadek odpowiednio z 53,1 tys. do 45,7 tys.)⁹.
- Najliczniejszą grupę migrantów ze wsi na pobyt stały za granicą stanowiły osoby w wieku 20–34 lat, ich udział wykazywał jednak tendencję zniżkową z 43,6% w 2008 r. do 33,3% i 32,4% w latach 2010 i 2012. Drugą najliczniejszą grupę tworzyły osoby w wieku 35–49 lat, stanowiące 35–38%. W strukturze płci w 2008 r. przeważali mężczyźni (56,5%), choć w następnych latach ich udział zmniejszył się do 45–46%. W strukturze według stanu cywilnego (prawnego) zmniejszył się odsetek kawalerów (z 45,2% w 2008 r. do 38,1% i 32,0% w latach 2010 i 2012), a wzrósł odsetek osób w stanie małżeńskim (z 34,9% do 40,7% i 48,6%). Analogiczne kierunkowo zmiany w strukturze stanu cywilnego odnotowano w migracjach z miast (tabela 2.8). Łącznie ze wzrostem odsetka dzieci w wieku 0–14 lat świadczy to o zwiększeniu się udziału migracji rodzinnych.

Wykazane w ewidencji ludności migracje zagraniczne na pobyt czasowy stanowią tylko niewielką część rzeczywistych migracji, gdyż zdecydowana większość ludzi wyjeżdża za granicę (i często przebywa tam nawet wiele lat) bez dokonania odpowiednich formalności meldunkowych. Stosunkowo najpełniejsze dane dotyczące ogółu migrantów przebywających czasowo za granicą zawierają wyniki NSP 2011, które wskazują na następujące rozmiary i wybrane cechy struktury tej populacji oraz ich zmiany w porównaniu z wynikami NSP 2002:

⁹ Dane o migracjach na pobyt czasowy pochodzą ze specjalnych, cyklicznie przeprowadzanych, badań GUS. Wyniki odzwierciedlają stan w dniu badania (opisują liczbę przebywających czasowo za granicą, a nie strumienie migracyjne). Ostatnie dwa takie badania zrealizowano w latach 2009 i 2012 według stanu, jak w poprzednich latach, na dzień 31 grudnia.

- Ogólna liczba osób przebywających za granicą czasowo na okres powyżej 3 miesięcy wynosiła w chwili przeprowadzenia NSP 2011 2 018 tys. wobec 786 tys. wykazanych w NSP 2002¹⁰. W obu latach ponad 1/3 stanowiły osoby mieszkające przed wyjazdem na wsi (37,9% w 2002 r. i 34,1% w 2011 r.). Blisko 80% migrantów, pochodzących zarówno z miast, jak i ze wsi, przebywało za granicą 12 miesięcy lub więcej.
- W strukturze płci przeważają kobiety, wśród przybyszów ze wsi stanowiły one w 2002 r. 52,4%, w 2011 r. zaś 50,9% (wśród przybyszów z miast odpowiednio 54,7% i 51,2%).
- Pod względem wieku najliczniej reprezentowane są osoby w przedziale 20–34 lat – wśród przybyszów ze wsi stanowiły one w 2011 r. 47,0%, a z miast 43,2%, w obu grupach więcej niż w 2002 r. (odpowiednio 41,3% i 36,8%). Natomiast odsetek drugiej najliczniejszej grupy wieku (35–49 lat) zmniejszył się wśród migrantów ze wsi z 30,1% do 25,3%, a z miast z 32,4% do 25,1%.

Tabela 2.8. Ludność emigrująca za granicę na pobyt stały^a według miejsca zamieszkania przed migracją, płci, wieku i stanu cywilnego w latach 2008, 2010 i 2012 (%)

Płeć, wiek, stan cywilny ^b	Miasta			Wieś		
	2008	2010	2012	2008	2010	2012
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym mężczyźni	52,4	45,9	47,0	56,5	45,9	46,9
Wiek						
0–14 lat	12,1	13,1	16,1	9,2	13,7	15,1
15–19 lat	6,9	5,8	5,8	8,2	6,4	6,7
20–34 lat	43,9	37,0	35,6	43,6	33,3	32,4
35–49 lat	22,9	26,4	26,2	24,8	27,6	26,7
50–59 lat	9,2	11,3	9,9	8,4	11,5	11,8
60 lat i więcej	5,0	6,3	6,5	5,9	7,5	7,4
Stan cywilny^c						
Kawalerowie/panny	42,9	38,7	32,2	45,2	38,1	32,0
Żonaci/zamężne	36,5	40,8	47,2	34,9	40,7	48,6
Wdowcy/wdowy	1,3	1,6	2,1	1,1	1,7	1,9
Osoby rozwiedzione	5,8	7,4	9,1	3,1	4,1	5,6
Nieustalony	13,5	11,6	9,5	15,7	15,4	11,9

^a Osoby, które zgłosiły wyjazd na pobyt stały za granicę w ewidencji ludności; ^b prawny; ^c migranci w wieku 15 lat i więcej.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009 i 2011, GUS, Warszawa 2009 i 2011; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

¹⁰ Dane NSP 2002 obejmują osoby przebywające za granicą czasowo powyżej 2 miesięcy.

- W strukturze według stanu cywilnego (prawnego) najliczniejszą grupę stanowią osoby w stanie małżeńskim, ich udział zmniejszył się jednak w populacji wiejskich migrantów z 52,7% w 2002 r. do 46,3% w 2011 r., a miejskich z 52,5% do 43,7%. Zwiększył się natomiast udział kawalerów i panien oraz osób rozwiedzionych (tabela 2.9).

Tabela 2.9. Osoby przebywający za granicą czasowo^a według miejsca zamieszkania przed wyjazdem oraz wieku, płci i stanu cywilnego w latach 2002 i 2011

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Ogółem (tys.)	786,1	2017,5	488,1	1330,2	298,0	687,3
w tym 12 miesięcy i więcej (% ogółem)	79,7	77,6	79,3	77,3	80,2	78,1
Wiek (% ogółem)						
0–14 lat	7,8	11,2	7,4	10,9	8,2	11,7
15–19 lat	6,0	3,2	5,8	3,2	6,4	3,2
20–34 lat	38,4	44,9	36,8	43,8	41,3	47,0
35–49 lat	31,5	25,3	32,4	25,1	30,1	25,3
50–59 lat	9,3	10,4	10,5	11,3	7,4	8,5
60 lat i więcej	7,0	5,0	7,1	5,5	6,7	4,2
Płeć – odsetek kobiet	53,8	51,1	54,7	51,2	52,4	50,9
Stan cywilny^b (% ogółem, w wieku 15 lat i więcej)						
Kawalerowie/panny	32,3	34,3	31,0	33,6	34,4	35,6
Żonaci/zamężne	52,5	44,6	52,5	43,7	52,7	46,2
Wdowcy/wdowy	3,2	1,9	3,1	1,9	3,3	1,8
Osoby rozwiedzione	4,7	6,8	5,9	7,8	2,7	4,8
Nieustalony	7,3	12,5	7,6	12,9	7,0	11,6

^a W 2002 r. powyżej 2 miesięcy, w 2011 r. – powyżej 3 miesięcy; ^b prawny.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2003. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

- Natężenie wyjazdów z poszczególnych województw jest wysoce zróżnicowane. W 2002 r. liczba przebywających za granicą powyżej 3 miesięcy wahała się wśród przybyszów ze wsi od 4,0 osób na 1 tys. ludności w województwie łódzkim do 127,1 osoby w opolskim, a w 2011 r. od 18,3‰ w mazowieckim do 117,5‰ w opolskim. Stosunkowo niskimi wartościami tych wskaźników w 2011 r. wyróżniały się także województwa łódzkie (18,8‰) i wielkopolskie (23,5‰), a wysokimi – podlaskie (82,2‰) i warmińsko-mazurskie (65,0‰). Wśród przybyłych z miast

liczba przebywających za granicą wahała się w 2011 r. od 33,5‰ w mazowieckim do 97,6‰ w podlaskim. Niskimi wskaźnikami charakteryzowały się także województwa łódzkie (33,7‰) i wielkopolskie (37,0‰), a wysokimi – opolskie (96,1‰) i podkarpackie (95,7‰). Ogólny poziom międzywojewódzkiego zróżnicowania liczby przebywających za granicą był w 2011r. znacznie mniejszy niż w 2002 r.: wśród przybyszów ze wsi współczynnik zmienności wynosił odpowiednio ok. 50% i 124%, a z miast ok. 31% i 69%. Prawie we wszystkich województwach wskaźniki przebywania za granicą były w 2011 r. niższe wśród przybyszów ze wsi niż z miast: od ok. 5% w województwie śląskim do blisko 50% w świętokrzyskim. Jedynie w opolskim stosunkowo częściej migrowano ze wsi (tabela 2.10).

Tabela 2.10. Osoby przebywające za granicą czasowo ponad 3 miesiące^a według województwa i miejsca zamieszkania przed wyjazdem (miasto–wieś) w latach 2002 i 2011

Województwa	Ogółem		Miasta		Wieś	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
	na 1 tys. ludności					
Polska	20,6	52,4	20,7	56,8	20,4	45,5
Dolnośląskie	20,6	62,2	22,5	67,2	15,9	50,8
Kujawsko-pomorskie	10,2	50,8	12,0	59,1	7,4	38,1
Lubelskie	14,1	51,6	17,7	66,0	11,0	39,1
Lubuskie	15,5	59,5	16,8	63,4	13,0	52,7
Łódzkie	6,8	29,0	8,3	34,7	4,0	18,8
Małopolskie	24,8	56,2	23,5	59,3	26,2	53,1
Mazowieckie	10,7	28,1	13,4	33,5	5,8	18,3
Opolskie	98,8	106,3	73,3	96,1	127,1	117,5
Podkarpackie	36,7	84,0	40,2	95,7	34,3	75,6
Podlaskie	45,5	91,4	47,5	97,6	42,6	82,2
Pomorskie	20,2	58,6	22,5	64,1	15,3	47,9
Śląskie	26,3	49,9	24,2	50,4	34,5	48,0
Świętokrzyskie	13,9	50,0	18,2	67,7	10,3	35,5
Warmińsko-mazurskie	22,9	74,6	24,4	81,1	20,6	65,0
Wielkopolskie	6,8	31,0	8,2	37,0	4,8	23,5
Zachodniopomorskie	15,0	62,4	16,3	66,7	11,9	52,8
Współczynnik zmienności	92,4	36,8	68,7	31,4	124,0	49,5

^a W 2002 r. powyżej 2 miesięcy.

Źródło: *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. Migracje zagraniczne ludności*, GUS, Warszawa 2003. *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Migracje zagraniczne ludności*, GUS, Warszawa 2013. *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna*, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

Tabela 2.11. Osoby przebywające za granicą czasowo ponad 3 miesiące^a według kraju przebywania w latach 2002 i 2011

Kraj przebywania	Stan w latach		Zmiany 2011/2002 2002 = 100	Struktura według krajów	
	2011	2002		2011	2002
	tys.			%	
Ogółem	2017,5	786,1	257	100,0	100,0
Europa, w tym	1717,6	460,8	373	85,1	58,6
Wielka Brytania	611,7	23,7	2576	30,3	3,0
Niemcy	435,2	294,3	148	21,6	37,4
Irlandia	128,8	1,5	8447	6,4	0,2
Holandia	105,8	9,7	1089	5,2	1,2
Włochy	92,0	39,3	234	4,6	5,0
Francja	61,5	20,8	295	3,0	2,7
Belgia	49,3	14,0	353	2,4	1,8
Norwegia	45,7	2,2	2108	2,3	0,3
Hiszpania	43,8	14,5	302	2,2	1,8
Szwecja	34,7	5,8	595	1,7	0,7
Austria	23,8	10,7	222	1,2	1,4
Dania	19,0	2,0	949	0,9	0,3
Grecja	16,5	9,7	169	0,8	1,2
Szwajcaria	11,9	2,9	416	0,6	0,4
Czechy	6,9	2,1	333	0,3	0,3
Islandia	6,8	0,8	801	0,3	0,1
Ameryka Północna i Środkowa, w tym	268,6	187,5	143	13,3	23,9
Stany Zjednoczone	218,8	158,0	138	10,8	20,1
Kanada	47,9	29,1	164	2,4	3,7

^a W 2002 r. powyżej 2 miesięcy.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2003. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

- Zasadniczo zmieniła się geografia wyjazdów. W 2002 r. najwięcej emigrantów przebywało w Niemczech (37,4%) i Stanach Zjednoczonych (20,1%). Z pozostałych krajów żaden nie przekraczał 5%, które odnotowano we Włoszech. W 2011 r. zdecydowanie na czoło wysunęła się Wielka Brytania (30,3%), Niemcy przesunęły się na drugie miejsce (21,5%), a Stany Zjednoczone zajęły trzecie miejsce (10,8%). Powyżej 5% miały jeszcze Irlandia (6,4%) i Holandia (5,2%). We wszystkich krajach liczba emigrantów była w 2011 wyższa niż w 2002 r., chociaż w bardzo różnej skali (tabela 2.11).

2.3. Zmiany podziału administracyjnego na miasta i wieś

Ze względu na przyjęte w polskiej statystyce administracyjne kryterium podziału na miasta i wieś modyfikacje tego podziału również stanowią jeden z czynników wpływających na zmiany liczby ludności wiejskiej. Prawie przez wszystkie lata po II wojnie światowej zmiany administracyjne działały na rzecz zmniejszania się tej liczby. W latach 2011 i 2012 liczba mieszkańców wsi zmalała z tego tytułu o ok. 13 tys. (w ciągu dwóch wcześniejszych lat o 38 tys.).

2.4. Struktura ludności wiejskiej według wieku, płci i poziomu wykształcenia

2.4.1. Wiek i płeć

W latach 2010–2012:

- Zmniejszył się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym z 21,5% do 20,7% (w miastach z 17,1% do 16,8%), natomiast wzrósł w wieku produkcyjnym: z 63,1% do 63,4% (w miastach zmalał z 65,3% do 64,2%) i poprodukcyjnym: z 15,4% do 15,9% (w miastach z 17,6% do 19,0%). W obrębie ludności w wieku produkcyjnym udział grupy starszej wzrósł z 22,8% do 22,9% (w miastach zmalał z 25,5% do 24,6%)¹¹. Łącznie wszystkie zmiany w strukturze wieku doprowadziły do wzrostu mediany wieku z 36,2 do 36,9 roku (w miastach z 39,3 do 39,9 roku).
- Zmiany w strukturze płci ludności wiejskiej były minimalne: ogólny współczynnik feminizacji utrzymał się na tym samym poziomie 1006 kobiet na 1 tys. mężczyzn (w miastach wzrósł z 1106 do 1108). Wartość współczynnika feminizacji w wieku 20–29 lat (w którym kobiety najczęściej zawierają związek małżeński) zmalała z 937 do 935 kobiet na 1 tys. mężczyzn (w miastach utrzymała się na tym samym poziomie 989 kobiet) (tabela 2.12).

¹¹ Wiek przedprodukcyjny: 0–17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat; produkcyjny młodszy: 18–44 lata; produkcyjny starszy: mężczyźni 45–64 lata, kobiety 45–59 lat; poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

Tabela 2.12. Ludność według ekonomicznych grup wieku, płci i miejsca zamieszkania (miasta–wieś) w latach 2008, 2010 i 2012^a

Rok ^c	Liczba ludności											Liczba kobiet		
	ogółem	w wieku ^b								Mediana wieku	ogółem	w tym w wieku 20–29 lat		
		przedprodukcyjnym	produkcyjnym			poprodukcyjnym	przedprodukcyjnym	produkcyjnym					poprodukcyjnym	
			razem	młodszy				starszy						
				razem	młodszy				starszy					
tys.											% ogółem			
Ogółem														
2008	38 136	7350	24 590	15 290	9300	6196	19,3	64,5	40,1	24,4	16,3	37,5	1071	970
2010A	38 200	7140	24 615	15 334	9281	6445	18,7	64,4	40,1	24,3	16,9	38,0	1071	966
2010B	38 530	7243	24 831	15 424	9407	6456	18,8	64,4	40,0	24,4	16,8	38,0	1066	968
2012	38 533	7067	24 606	15 397	9209	6861	18,3	63,9	40,0	23,9	17,8	38,7	1066	966
Miasta														
2008	23 288	4066	15 327	9 349	5979	3895	17,5	65,8	40,1	25,7	16,7	38,7	1111	993
2010A	23 264	3977	15 176	9 301	5874	4112	17,1	65,2	40,0	25,2	17,7	39,2	1112	987
2010B	23 429	3998	15 302	9 338	5965	4129	17,1	65,3	39,9	25,5	17,6	39,3	1106	989
2012	23 336	3917	14 978	9 249	5729	4442	16,8	64,2	39,6	24,6	19,0	39,9	1108	989
Wieś														
2008	14 848	3284	9 263	5 941	3322	2301	22,1	62,4	40,0	22,4	15,5	35,7	1011	935
2010A	14 936	3163	9 440	6 033	3407	2333	21,2	63,2	40,4	22,8	15,6	36,2	1010	936
2010B	15 101	3245	9 529	6 086	3442	2327	21,5	63,1	40,3	22,8	15,4	36,2	1006	937
2012	15 197	3150	9 628	6 148	3480	2419	20,7	63,4	40,5	22,9	15,9	36,9	1006	935

^a Stan w dniu 31 grudnia; ^b wiek: przedprodukcyjny: 0–17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, poprodukcyjny młodszy: 18–44 lata, produkcyjny starszy: mężczyźni 45–64 lata, kobiety 45–59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej; ^c 2010A – dane przed korektą uwzględniającą wyniki NSP 2011, 2010B – dane po uwzględnieniu wyników NSP 2011.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2009, 2011 i 2013, GUS, Warszawa 2009, 2011 i 2013; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

Tabela 2.13. Ludność wiejska według wieku, płci i województw w 2012 r.^a

Województwa	Liczba ludności				Mediana wieku	Liczba kobiet	
	ogółem	w wieku ^b				na 1 tys. mężczyzn	
		przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym		ogółem	w tym w wieku 20–29 lat
tys.	% ogółem						
Polska	15 196,9	20,7	63,4	15,9	36,9	1006	935
Dolnośląskie	886,1	19,7	65,6	14,7	37,4	1008	940
Kujawsko-pomorskie	834,3	21,5	64,0	14,5	36,3	994	930
Lubelskie	1 160,4	19,9	61,5	18,6	38,1	1016	914
Lubuskie	375,7	20,5	65,3	14,2	36,6	996	937
Łódzkie	918,6	19,5	62,0	18,4	38,7	1014	926
Małopolskie	1 714,7	21,9	62,9	15,2	35,8	1013	949
Mazowieckie	1 899,2	21,0	62,5	16,5	37,1	1005	928
Opolskie	482,5	17,4	65,4	17,2	39,6	1035	987
Podkarpackie	1 249,2	20,9	62,9	16,3	36,4	1011	936
Podlaskie	475,4	19,4	60,4	20,2	39,2	980	887
Pomorskie	792,6	24,0	64,2	11,9	34,0	979	943
Śląskie	1 035,9	19,1	64,0	16,9	38,5	1035	964
Świętokrzyskie	701,9	19,0	62,6	18,4	38,6	1005	922
Warmińsko-mazurskie	590,5	21,7	64,5	13,8	35,7	972	906
Wielkopolskie	1 542,1	21,9	63,9	14,2	35,7	1003	946
Zachodniopomorskie	537,8	20,9	65,5	13,6	36,6	984	917

^a Stan w dniu 31 grudnia; ^b wiek: przedprodukcyjny: 0–17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne

- Najbardziej zaawansowany poziom starzenia się ludności wiejskiej i największe niedobory młodych kobiet występują głównie w regionach o trwającym do niedawna przez wiele lat ujemnym dla wsi saldzie migracji wieś–miasto, zwłaszcza we wschodniej i częściowo centralnej części kraju. W 2012 r. najwyższy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym i jedną z najwyższych medianę wieku odnotowano w województwie podlaskim (20,2% i 39,2 roku), tam też najniższy był współczynnik feminizacji w wieku 20–29 lat (887; tab. 2.13).

- Poziom starości ludności w Polsce, w tym ludności wiejskiej, należy do najniższych wśród wszystkich krajów Unii Europejskiej. Mierzony odsetkiem ludności w wieku 65 lat i więcej, niższy w porównaniu z ludnością wiejską w Polsce poziom odnotowano w 2012 r. jedynie wśród ludności ogółem Cypru, Irlandii, Islandii i Słowacji, a mierzony medianą wieku – w tych samych krajach z wyjątkiem Słowacji. W porównaniu z Niemcami – krajem o najwyższych wartościach obu wskaźników – ich poziom na polskiej wsi był niższy odpowiednio o 7,5 punktu procentowego i 8,1 roku (zob. tabelę 2.5).

2.4.2. Poziom wykształcenia

Ostatnia dekada była okresem szybkiego wzrostu poziomu wykształcenia polskiego społeczeństwa, w tym mieszkańców wsi. Według danych NSP 2002 i NSP 2011 w okresie międzyspisowym w populacji ludności wiejskiej:

- Odsetek osób w wieku 13 lat i więcej mających wykształcenie wyższe i średnie zwiększył się odpowiednio z 4,2% do 9,9% i z 21,5% do 25,5%, a osób o najniższym poziomie wykształcenia (gimnazjalnym, podstawowym i niższym) zmniejszył się z 40,0% do 31,9%. Mimo tych korzystnych zmian odsetek ludności wiejskiej z wykształceniem wyższym był w 2011 r. ponaddwukrotnie niższy niż w miastach, z wykształceniem średnim – o ponad $\frac{1}{4}$ niższy, a z wykształceniem najniższym – o ponad $\frac{3}{4}$ wyższy.
- Odsetek osób z wykształceniem wyższym lub średnim był w obu latach spisowych wyższy wśród kobiet niż mężczyzn i wynosił w 2011 r. odpowiednio 40,0% i 30,8% (w miastach 60,5% i 52,6%). Osoby mające powyżej wykształcenie podstawowe także występowały częściej wśród kobiet (36,0%) niż mężczyzn (31,5%) – w miastach 21,2% i 18,1%. Jedynie osoby po zasadniczej szkole zawodowej stanowiły znacznie mniejszą część populacji kobiet niż mężczyzn, zarówno na wsi, jak i w miastach.
- W 2011 r. ponad $\frac{2}{3}$ osób z wykształceniem wyższym miało tytuł magistra lub wyższy (w miastach ok. $\frac{3}{4}$), pozostali mieli tytuł licencjata lub równorzędny. Podobne relacje odnotowano również w 2002 r.
- Wśród osób z wykształceniem średnim większość ma wykształcenie średnie zawodowe, ich udział zmniejszył się jednak z 80,0% w 2002 r. do 65,3% w 2011 r. (w miastach z 70,0% do 61,5%; tabela 2.14).

Tabela 2.14. Ludność w wieku 13 lat i więcej w miastach i na wsi według poziomu wykształcenia i płci w latach 2002 i 2011

Poziom wykształcenia	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
	%					
	Ogółem					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	9,9	17,0	9,3	14,8	10,4	19,0
z tytułem magistra lub równorzędnym i wyższym	7,4	12,4	6,6	10,1	8,1	14,4
z tytułem inżyniera, licencjata lub równorzędnym	2,5	4,6	2,7	4,7	2,3	4,6
Średnie ^a	31,5	31,6	27,6	29,1	35,0	33,8
ogólnokształcące	8,6	11,8	5,4	9,0	11,6	14,3
zawodowe ^a	22,8	19,8	22,2	20,1	23,4	19,5
Zasadnicze zawodowe	23,2	21,7	30,1	27,9	16,9	15,9
Gimnazjalne lub podstawowe ^b	37,0	26,0	33,9	24,0	39,9	27,7
Nieustalony poziom wykształcenia ^c	2,0	5,2	2,1	5,2	2,0	5,2
	Miasta					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	13,2	21,4	13,0	19,5	13,5	23,2
z tytułem magistra (lub równorzędnym) i wyższym	10,0	15,9	9,3	13,6	10,6	18,0
z tytułem inżyniera, licencjata lub równorzędnym	3,3	5,5	3,7	5,9	2,9	5,2
Średnie ^a	37,3	35,3	33,5	33,1	40,8	37,3
ogólnokształcące	11,2	13,6	7,3	10,7	14,7	16,2
zawodowe ^a	26,1	21,7	26,2	22,5	26,1	21,1
Zasadnicze zawodowe	20,4	18,6	26,7	24,2	14,9	13,7
Gimnazjalne lub podstawowe ^b	24,2	18,3	25,9	18,1	30,9	21,2
Nieustalony poziom wykształcenia ^c	2,8	5,7	2,9	5,9	2,7	5,6
	Wieś					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	4,2	9,9	3,4	7,7	4,9	12,1
z tytułem magistra (lub równorzędnym) i wyższym	2,9	6,7	2,3	4,9	3,5	8,5
z tytułem inżyniera, licencjata lub równorzędnym	1,3	3,2	1,1	2,8	1,4	3,6
Średnie ^a	21,5	25,5	18,1	23,1	24,8	27,9
ogólnokształcące	4,3	8,9	2,4	6,4	6,2	11,2
zawodowe ^a	17,2	16,7	15,7	16,6	18,6	16,7
Zasadnicze zawodowe	28,0	26,5	35,5	33,6	20,7	19,6
Gimnazjalne lub podstawowe ^b	40,0	31,9	42,2	31,5	48,9	36,0
Nieustalony poziom wykształcenia ^c	0,7	4,3	0,7	4,1	0,7	4,4

^a Łącznie z policealnym, a w 2011 r. również łącznie z osobami posiadającymi dyplom ukończenia kolegium; ^b łącznie z podstawowym nieukończonym i osobami bez wykształcenia szkolnego; ^c w 2011 r. osobom mieszkającym w obiektach zbiorowego zakwaterowania i bezdomnym oraz części emigrantów przebywających czasowo za granicą nie zadawano pytania o poziom wykształcenia, co tłumaczy znaczny w 2011 r. wzrost odsetka osób o nieustalonym poziomie wykształcenia i zakłóca porównywalność z danymi NSP 2002.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

2.5. Zatrudnienie¹²

Jednym z głównych mierników stopnia zaangażowania zasobów pracy w gospodarce narodowej są wskaźniki zatrudnienia¹³. Polska weszła do UE z bardzo niskim poziomem tych wskaźników, lecz pierwsze lata członkostwa przyniosły znaczny ich wzrost trwający mniej więcej do 2008 r. W następnych latach dominowała tendencja spadkowa, chociaż na ogół na niewielką skalę i z licznymi wyjątkami. W latach 2011–2013¹⁴:

- Ogólny wskaźnik zatrudnienia (w wieku 15 lat i więcej) na wsi zmniejszył się z 50,4% do 50,1%, w tym w wieku produkcyjnym z 64,7% do 64,6% (w miastach zmalał tylko ogólny wskaźnik z 50,1% do 49,9%, natomiast w wieku produkcyjnym wzrósł on z 65,2% do 66,1%).
- W obrębie ludności w wieku produkcyjnym¹⁵ największy spadek odnotowano w grupie młodzieży w wieku 18–24 lat – z 37,2% do 36,1% (w miastach z 30,3% do 29,0%), mniejszy wśród osób w wieku 25–54 lat – z 76,2% do 75,3% (w miastach z 77,9% do 77,7%), natomiast w najstarszej grupie wieku produkcyjnego¹⁶ wskaźnik zatrudnienia wykazał istotny wzrost z 43,3% do 48,1% (w miastach z 45,2% do 49,8%).
- Wśród ludności w wieku poprodukcyjnym¹⁷ wskaźnik zatrudnienia zmniejszył się z 7,2% do 6,4% (w miastach wzrósł z 6,1% do 6,3%).
- W populacji mężczyzn ogólny wskaźnik zatrudnienia zmniejszył się z 59,4% do 59,2%, a kobiet z 41,6% do 41,1% (w miastach wśród mężczyzn zmalał z 57,5% do 57,3%, a wśród kobiet utrzymał się na tym samym poziomie 43,5%).
- W odróżnieniu od ogółu ludności wiejskiej zarówno w populacji osób użytkujących gospodarstwo rolne, jak i wśród ludności bezrolnej¹⁸ ogólny

¹² Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie prezentowane w rozdziale dane pochodzą z prowadzonych przez GUS w cyklu kwartalnym reprezentacyjnych Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). Badania obejmują osoby w wieku 15 lat i więcej będące członkami gospodarstwa domowego. Poza zakresem badania pozostają członkowie gospodarstw domowych przebywający za granicą powyżej 3 miesięcy. Badanie nie obejmuje również ludności zamieszkalej w gospodarstwach zbiorowych (hotele pracownicze, internaty, domy studenckie itp.)

¹³ Wskaźnik zatrudnienia to procentowy udział osób pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii (wieku, płci, miejsca zamieszkania itd.). Stosowane w BAEL kryteria zaliczania do kategorii pracujących zob. *Aktywność ekonomiczna ludności Polski. III kwartał 2013*, GUS, Warszawa 2011.

¹⁴ W 2011 r. średnio w roku, w 2013 r. średnio w trzech pierwszych kwartałach.

¹⁵ Mężczyźni w wieku 18–64 lat, kobiety 18–59 lat.

¹⁶ Mężczyźni w wieku 55–64 lat, kobiety 55–59 lat.

¹⁷ Mężczyźni w wieku 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

¹⁸ Relacje między liczbą ludności wiejskiej związanej i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym systematycznie zmieniają się na korzyść tej ostatniej. Według danych BAEL w latach 2011–2013 udział ludności bezrolnej na wsi w wieku 15 lat i więcej wzrósł z 59,4% do 62,6% ogółu ludności wiejskiej w tym wieku. Zmiany tych relacji stanowią jeden z czynników wpływających na zmiany wskaźników zatrudnienia ogółu ludności wiejskiej.

Tabela 2.15. Wskaźniki zatrudnienia^a według miejsca zamieszkania, wieku, płci i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2003–2013^b

Rok ^c	Ogółem ^d	W tym w wieku ^e					Mężczyźni	Kobiety
		produkcyjnym				poprodukcyjnym		
		razem	18–24 lata	25–54 lata	55–59/64 lata ^f			
Miasta								
2003	42,9	54,3	21,0	66,9	30,8	4,6	48,7	37,8
2008	50,2	64,6	34,3	77,8	36,7	4,6	58,1	43,3
2010*	50,4	65,0	32,1	77,6	41,4	5,8	57,6	44,2
2010	49,7	64,5	32,2	77,6	41,5	5,8	56,9	43,4
2011	50,1	65,2	30,3	77,9	45,2	6,1	57,5	43,5
2012	50,1	65,8	30,0	78,0	47,3	6,4	57,5	43,7
2013	49,9	66,1	29,0	77,7	49,8	6,4	57,3	43,5
Wieś								
2003	45,9	58,3	32,3	68,7	37,7	11,1	53,1	38,9
2008	50,7	65,3	41,5	76,9	38,4	8,0	59,5	42,2
2010*	50,4	64,6	39,5	76,4	39,3	7,0	59,0	42,0
2010	50,4	64,8	39,6	76,5	39,4	6,9	59,1	41,8
2011	50,4	64,7	37,2	76,2	43,3	7,2	59,4	41,6
2012	50,4	64,8	36,6	75,9	46,4	6,6	59,4	41,5
2013	50,1	64,6	36,1	75,3	48,1	6,4	59,2	41,1

Tabela 2.15 – cd.

Wieś – ludność związana z gospodarstwem rolnym ^a									
2003	57,7	69,7	38,9	80,8	54,7	22,9	64,1	51,0	
2008	61,9	75,6	47,2	86,5	57,6	18,6	69,3	54,4	
2010*	62,4	75,2	44,2	86,5	61,0	17,9	70,0	54,6	
2010	62,5	75,4	44,3	86,7	60,9	17,8	70,1	54,4	
2011	62,4	75,4	42,1	86,4	65,2	18,1	70,2	54,1	
2012	62,4	75,8	42,8	86,6	66,9	16,4	70,2	54,1	
2013	62,6	76,0	42,4	86,2	69,1	15,6	70,7	53,9	
Wieś – ludność bezrolna ^b									
2003	33,4	45,6	24,8	55,4	17,5	1,2	40,6	26,8	
2008	41,5	56,4	36,2	68,4	24,3	1,5	51,0	32,8	
2010*	42,0	56,7	35,4	68,8	26,4	1,8	50,9	33,8	
2010	42,0	56,8	35,5	68,9	26,4	1,8	51,0	33,5	
2011	42,2	56,8	33,1	68,7	30,4	1,9	51,5	33,5	
2012	42,6	57,2	31,6	68,6	33,8	2,1	51,9	33,8	
2013	42,6	57,3	31,5	68,4	35,9	2,5	51,9	34,0	

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech kwartałów) – z wyjątkiem 2013 r., w którym są to dane średnio z trzech pierwszych kwartałów; ^c dane z lat 2003 i 2008 oraz z roku 2010 oznaczono gwiazdką zostały uogólnione na populację generalną z uwzględnieniem wyników NSP 2002, dane z roku 2010 bez gwiazdki i z lat późniejszych uogólniono na podstawie wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z wcześniejszymi danymi, chociaż w odniesieniu do wielkości względnych zakłada się na ogół niewielkie; ^d w wieku 15 lat i więcej; ^e produkcyjny; mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, poprodukcyjny; mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej; ^f kobiety 55–59 lat, mężczyźni 55–64 lata; ^g ludność w gospodarstwach domowych użytkujących gospodarstwo rolne (działkę rolną); ^h ludność w gospodarstwach domowych bez użytkownika gospodarstwa rolnego (działki rolnej).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

wskaźnik zatrudnienia był w 2013 r. wyższy niż w 2011 r., zmniejszyły się jedynie niektóre wskaźniki cząstkowe. Wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym niższe były wskaźniki zatrudnienia w wieku 25–54 lat, w wieku poprodukcyjnym oraz w populacji kobiet ogółem, a wśród ludności bezrolnej także w wieku 25–54 lat i wśród kobiet ogółem, a ponadto również w wieku 18–24 lat. Podobnie jak w poprzednich latach poziom wskaźników zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi pozostaje znacznie niższy niż użytkującej gospodarstwo rolne: w 2013 r. ogólny wskaźnik zatrudnienia wynosił odpowiednio 42,6% i 62,6%. Wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi są znacznie niższe także w porównaniu z miastami¹⁹ (tabela 2.15).

- Zarówno w miastach, jak i w obu grupach ludności wiejskiej poziom wskaźników zatrudnienia jest tym wyższy, im wyższy jest poziom wykształcenia. Wśród ogółu ludności wiejskiej z wykształceniem wyższym wskaźnik zatrudnienia wynosił w 2013 r. 77,1%, średnim – 61,3%, podstawowym lub niższym – 18,2%. Wśród osób z wykształceniem średnim wskaźnik zatrudnienia był wyższy wśród mających wykształcenie zawodowe niż ogólnokształcące (odpowiednio 67,0% i 46,4%). Niższy od osób z wykształceniem średnim zawodowym wskaźnik miały również osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (60,8%). Warto też zauważyć, że wśród ludności bezrolnej na wsi, mimo znacznie niższego niż w miastach ogólnego wskaźnika zatrudnienia, na wszystkich poziomach wykształcenia wskaźniki były na ogół podobne, a często nawet nieco wyższe niż w miastach, zwłaszcza wśród mężczyzn (tabela 2.16).
- Ogólny wskaźnik zatrudnienia na wsi zmniejszył się w połowie województw (podobnie w miastach), natomiast wśród ludności związanej, jak i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym liczba województw wykazujących wzrost była nieco większa od wykazujących spadek. W obu omawianych latach stopień zróżnicowania wojewódzkich wskaźników zatrudnienia był dwukrotnie wyższy wśród ludności bezrolnej na wsi niż ludności związanej z rolnictwem i ludności miejskiej (współczynnik zmienności wynosił odpowiednio 5–6% i ok. 12%). We wszystkich województwach wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi były niższe nie tylko w porównaniu z ludnością w gospodarstwach rolnych, lecz także z ludnością miejską. W zestawieniu z miastami największe różnice, o 10–20 punktów procentowych, odnotowano w województwach wschodnich i południowo-wschodnich (tabela 2.17).

¹⁹ Wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi i ludności użytkującej gospodarstwo rolne nie są w pełni porównywalne ze względu na odmienną strukturę stosunków pracy: rynkowych w pierwszej i rodzinnych w drugiej populacji. Biorąc pod uwagę charakter stosunków pracy, wskaźniki zatrudnienia bezrolnej ludności wiejskiej są w pełni porównywalne ze wskaźnikami ludności miejskiej.

Wskaźniki zatrudnienia ludności wiejskiej są w Polsce nadal niższe w porównaniu z większością krajów UE. Dotyczy to zwłaszcza kobiet i osób starszych w wieku 55–64 lat, w nieco mniejszym stopniu młodzieży w wieku 15–24 lat. W 2012 r. niższe niż na polskiej wsi wskaźniki zatrudnienia odnotowano jedynie w kilku krajach, najczęściej były to Bułgaria, Chorwacja, Grecja, Hiszpania, Malta, Węgry i Włochy (tabela 2.18).

Tabela 2.16. Wskaźniki zatrudnienia ludności w wieku 15 lat i więcej^a według miejsca zamieszkania, związków z gospodarstwem rolnym na wsi, poziomu wykształcenia i płci w latach 2011 i 2013^b

Płeć, poziom wykształcenia	Miasta		Wieś					
			razem		ludność związana z gospodarstwem rolnym		ludność bezrolna	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
Ogółem	49,9	49,9	50,4	50,1	62,5	62,6	42,2	42,6
Wyższe	75,5	75,0	77,5	77,1	80,6	80,9	76,0	75,6
Średnie ^c	51,8	50,8	62,1	61,3	72,9	73,5	54,6	53,8
zawodowe ^c	57,9	55,9	68,1	67,0	79,8	79,5	59,5	58,8
ogólne	39,5	40,4	45,9	46,4	52,1	55,3	42,1	41,6
Zasadnicze zawodowe	49,5	47,1	64,1	60,8	80,0	78,0	51,9	49,2
Gimnazjum, podstawowe ^d	11,4	11,0	19,7	18,2	32,2	30,0	11,8	11,5
Mężczyźni	57,4	57,3	59,4	59,2	70,2	70,7	51,5	51,9
Wyższe	78,4	78,4	83,3	83,8	86,4	89,0	82,3	81,9
Średnie ^c	62,2	61,4	72,4	73,0	80,9	82,5	66,0	66,7
zawodowe ^c	66,7	65,0	76,7	76,1	85,2	85,9	69,7	69,1
ogólne	50,0	51,5	56,5	61,8	61,3	67,0	53,8	59,5
Zasadnicze zawodowe	57,4	54,7	70,8	68,0	83,9	82,3	60,7	58,0
Gimnazjum, podstawowe ^d	16,4	16,3	27,5	26,4	40,6	39,3	18,4	18,3
Kobiety	43,5	43,5	41,6	41,1	54,2	53,9	33,5	34,0
Wyższe	73,3	72,3	74,0	73,1	77,6	76,4	72,2	71,5
Średnie ^c	43,7	42,4	53,4	51,3	65,6	65,3	45,6	43,1
zawodowe ^c	49,8	47,4	59,8	58,1	73,8	72,6	50,4	49,3
ogólne	33,5	34,0	40,0	37,7	47,4	49,5	35,6	31,0
Zasadnicze zawodowe	37,5	35,6	52,8	49,1	73,3	70,6	37,4	35,5
Gimnazjum, podstawowe ^d	7,7	7,2	13,4	11,4	24,6	21,4	6,8	6,2

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b średnio w trzech pierwszych kwartałach; w 2011 r. po przeliczeniu z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.17. Wskaźniki zatrudnienia ludności w wieku 15 lat i więcej^a według miejsca zamieszkania, związków z gospodarstwem rolnym na wsi i województw w latach 2011 i 2013^b

Województwa	Miasta		Wieś					
			razem		ludność związana z gospodarstwem rolnym		ludność bezrolna	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
Polska	49,9	49,9	50,4	50,1	62,5	62,6	42,2	42,6
Dolnośląskie	47,6	47,2	47,9	48,4	58,8	62,4	44,1	44,6
Kujawsko-pomorskie	48,1	48,8	48,6	49,3	62,1	65,5	41,2	41,3
Lubelskie	47,7	48,9	52,7	51,9	66,3	67,4	32,8	33,7
Lubuskie	50,1	49,6	47,8	48,1	57,6	60,3	45,7	44,5
Łódzkie	50,8	49,2	53,0	53,8	65,6	64,8	39,4	42,6
Małopolskie	49,2	48,7	50,9	50,4	57,9	58,8	44,1	44,2
Mazowieckie	55,7	56,8	52,9	52,0	62,7	62,3	44,7	44,6
Opolskie	48,2	47,3	47,8	49,6	64,4	66,1	42,2	44,7
Podkarpackie	47,0	47,3	50,9	48,6	59,8	57,9	38,9	39,0
Podlaskie	49,7	50,2	50,0	48,9	64,7	65,0	31,7	29,5
Pomorskie	51,2	50,8	48,3	47,6	66,1	63,2	44,1	43,4
Śląskie	48,6	48,2	47,2	47,8	55,1	51,4	45,5	47,0
Świętokrzyskie	45,4	45,9	52,4	49,1	64,0	62,8	36,4	35,2
Warmińsko-mazurskie	48,8	46,8	43,6	44,0	63,6	64,0	38,4	38,0
Wielkopolskie	51,3	52,4	53,6	53,5	64,1	65,9	48,0	47,9
Zachodniopomorskie	46,3	47,3	41,9	45,6	64,1	66,0	37,6	41,9
Współczynnik zmienności	5,0	5,4	6,8	5,2	5,5	6,4	11,6	12,3

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej danej kategorii; ^b średnio w trzech pierwszych kwartałach.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

W latach 2011–2013 wyłącznie w obrębie populacji pracujących podstawowe kierunki zmian struktury zatrudnienia były następujące (w 2011 r. średnio w roku, w 2013 r. średnio w trzech pierwszych kwartałach):

- Kontynuowany był proces dezagrarnizacji struktury zatrudnienia: odsetek pracujących w rolnictwie²⁰ zmniejszył się w skali kraju z 12,9% w 2011 do 12,1% w 2013 r., w tym w rolnictwie indywidualnym z 12,0% do 11,1%. Na wsi spadki wynosiły odpowiednio: z 30,4% do 28,3% i z 28,6% do 26,3%.

²⁰ Podział pracujących według kategorii zawodowych, w tym na pracujących w rolnictwie i poza nim, przeprowadzany jest na podstawie kryterium głównego miejsca pracy. Dane dotyczące rolnictwa ogółem obejmują także leśnictwo i łowiectwo, a od 2008 r. i rybactwo.

Tabela 2.18. Wskaźniki zatrudnienia^a w latach 2010-2012 (w 2012 r. według wieku i płci) oraz pracujący w rolnictwie^b w krajach UE w 2011 r.

Kraj	Wskaźniki zatrudnienia w wieku 15-64 lat ^c									Pracujący w rolnictwie w 2011 r. (% ogółu pracujących ^d)		
	2010	2011	ogółem	2012			mężczyźni	kobiety				
				w wieku								
				15–24 lat	25–54 lat	55–64 lat						
UE-28	64,0	64,1	64,1	32,8	77,2	48,8	69,6	58,5	4,6 ^{UE-27}	100,0		
UE-15	65,4	65,5	65,2	35,5	77,3	50,9	70,6	59,8	2,7	47,7		
Austria	71,7	72,1	72,5	54,6	85,4	43,1	77,8	67,3	4,8	2,0		
Belgia	62,0	61,9	61,8	25,3	79,3	39,5	66,9	56,8	1,2	0,5		
Bulgaria	59,7	58,4	58,8	21,9	73,1	45,7	61,3	56,3	6,7	2,0		
Chorwacja	54,0	52,4	50,7	16,9	68,7	36,7	55,1	46,2	b.d.	b.d.		
Cypr	68,9	67,6	64,6	28,1	78,4	50,7	70,4	59,4	3,1	0,1		
Czechy	65,0	65,7	66,5	25,2	82,9	49,3	74,6	58,2	3,0	1,5		
Dania	73,3	73,1	72,6	55,0	81,9	60,8	75,2	70,0	2,3	0,6		
Estonia	61,0	65,1	67,1	33,0	79,2	60,6	69,7	64,7	4,3	0,3		
Finlandia	68,1	69,0	69,4	41,8	82,0	58,2	70,5	68,2	4,0	1,0		
Francja	63,9	63,9	63,9	28,8	80,8	44,5	68,0	60,0	2,9	7,5		
Grecja	59,6	55,6	51,3	13,1	64,1	36,4	60,6	41,9	11,7	4,9		
Hiszpania	58,6	57,7	55,4	18,2	66,3	43,9	60,2	50,6	4,0	7,5		
Holandia	74,7	74,9	75,1	63,3	83,8	58,6	79,7	70,4	2,4	2,0		
Irlandia	59,6	58,9	58,8	28,2	69,5	49,3	62,7	55,1	3,9	0,7		
Islandia	78,2	78,5	79,7	65,4	84,5	79,1	81,5	77,8	b.d.	b.d.		
Litwa	57,6	60,2	62,0	21,5	78,5	51,7	62,2	61,8	8,4	1,2		

Tabela 2.18 – cd.

Kraj	Wskaźniki zatrudnienia w wieku 15-64 lata ^c							Pracujący w rolnictwie w 2011 r. (% ogółu pracujących ^d)		
	2010	2011	ogółem	2012			kobiety			
				w wieku						
				15–24 lat	25–54 lat	55–64 lat				
Luksemburg	65,2	64,6	65,8	21,7	83,1	41,0	72,5	59,0	1,0	0,0
Łotwa	59,3	60,8	63,0	28,7	76,3	52,8	64,4	61,7	9,6	0,9
Malta	56,1	57,6	59,0	43,8	72,7	33,6	73,3	44,2	1,1	0,0
Niemcy	71,1	72,5	72,8	46,6	83,2	61,5	77,6	68,0	1,5	6,0
Polska	58,9	59,3	59,7	24,7	77,2	38,6	66,3	53,1	12,4	20,1
miasta	58,9	59,5	60,1	22,6	78,0	38,5	66,0	54,4	x	x
wieś	59,0	59,0	59,1	27,3	75,9	38,9	66,7	51,0	x	x
Portugalia	65,6	64,2	61,8	23,6	75,4	46,5	64,9	58,7	6,5	3,0
Rumunia	58,8	58,5	59,5	23,9	74,9	41,4	66,5	52,6	25,6	23,0
Słowacja	58,8	59,3	59,7	20,1	76,4	43,1	66,7	52,7	3,0	0,7
Słowenia	66,2	64,4	64,1	27,3	83,3	32,9	67,4	60,5	6,9	0,6
Szwecja	72,1	73,6	73,8	40,2	85,2	73,0	75,6	71,8	1,8	0,8
Węgry	55,4	55,8	57,2	18,6	74,6	36,9	62,5	52,1	4,8	1,8
Wielka Brytania	69,5	69,5	70,1	46,9	80,5	58,1	75,2	65,1	1,0	3,0
Włochy	56,9	56,9	56,8	18,6	70,3	40,4	66,5	47,1	3,5	8,1

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b wyłącznie lub głównie (łącznie z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem); ^c średnio w roku; ^d w wieku 15-64 lat, średnio w trzech pierwszych kwartałach.

Źródło: dla Polski dane GUS, dla pozostałych krajów dane Eurostatu (<http://www.stat.gov.pl>).

- Zdecydowaną większość pracujących w rolnictwie stanowią osoby pracujące na własny rachunek²¹, ich odsetek wykazuje jednak tendencję zniżkową: w rolnictwie ogółem zmniejszył się na wsi z 91,1% w 2011 do 90,1% w 2013 r., w tym w rolnictwie indywidualnym z 96,1% do 95,9%; pozostali to pracownicy najemni (stali, sezonowi, pracujący dorywczo itp.).
- Wśród mieszkańców wsi pracujących poza rolnictwem odsetek pracujących na własny rachunek jest stosunkowo niski i nie wykazuje większych zmian: w latach 2011–2013 zmniejszył się z 11,7% do 11,6% (w miastach z 13,6% do 13,4%) (tabela 2.19).

Tabela 2.19. Pracujący w rolnictwie i poza rolnictwem, w tym na własny rachunek, według miejsca zamieszkania w latach 2003–2013^a

Rok ^b	Pracujący w rolnictwie ^c				Pracujący poza rolnictwem ^d					
	ogółem		w tym na wsi		ogółem			w tym na własny rachunek		
	tys.	% pracujących ogółem	tys.	% pracujących ogółem	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
					tys.			% pracujących ogółem poza rolnictwem		
2003	2497	18,3	2301	43,7	11 120	8157	2962	12,7	13,2	11,3
2004	2472	17,9	2272	42,5	11 323	8253	3070	12,6	13,1	11,0
2005	2439	17,3	2236	40,8	11 677	8429	3247	12,0	12,7	10,3
2006	2294	15,7	2120	37,7	12 300	8790	3510	12,1	12,8	10,2
2007	2239	14,7	2058	35,3	13 001	9236	3766	12,0	12,5	10,7
2008	2206	14,0	2011	33,4	13 594	9628	4001	12,0	12,4	11,0
2009	2107	13,3	1928	31,8	13 761	9624	4137	12,4	12,9	11,3
2010*	2050	12,8	1873	30,8	13 911	9702	4209	12,9	13,6	11,5
2010	2019	13,0	1847	30,9	13 455	9332	4123	13,0	13,6	11,6
2011	2008	12,9	1833	30,4	13 554	9359	4195	13,0	13,6	11,7
2012	1960	12,6	1797	29,6	13 631	9364	4267	12,8	13,5	11,4
2013	1872	12,1	1713	28,3	13 647	9304	4343	12,8	13,4	11,6

^a Średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych) – z wyjątkiem 2013 r., w którym są to dane średnio z trzech pierwszych kwartałów; ^b dane z lat 2003–2009 i z roku 2010 oznaczonego gwiazdką zostały uogólnione na populację generalną z uwzględnieniem wyników NSP 2002, dane z roku 2010 bez gwiazdki i z lat późniejszych uogólniono na podstawie wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z wcześniejszymi danymi, zwłaszcza w odniesieniu do wielkości absolutnych; ^c łącznie z leśnictwem i łowiectwem, a od 2008 r. również rybactwem; ^d bez leśnictwa i łowiectwa, a od 2008 r. również bez rybactwa.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

²¹ Do pracujących na własny rachunek zaliczono osoby prowadzące własną działalność gospodarczą i niezatrudniające pracowników, także pracodawców i pomagających bez wynagrodzenia członków rodziny.

Tabela 2.20. Pracujący w rolnictwie indywidualnym i poza rolnictwem indywidualnym, ogółem i mieszkający na wsi, według województw w latach 2011–2013^a

Województwa	Pracujący							
	w rolnictwie indywidualnym				poza rolnictwem indywidualnym			
	ogółem		w tym na wsi		ogółem		w tym na wsi	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
	% pracujących ogółem				tys.			
Polska	12,1	11,1	28,9	26,3	13 667	13 799	4280	4464
Dolnośląskie	5,4	4,8	14,8	14,0	1 033	996	281	275
Kujawsko-pomorskie	14,0	14,6	33,3	33,1	658	659	208	210
Lubelskie	27,8	26,1	47,7	44,3	698	708	277	294
Lubuskie	5,6	6,2	12,6	15,0	402	377	125	123
Łódzkie	13,1	13,0	34,2	32,8	1 070	1 077	291	307
Małopolskie	14,4	11,6	27,5	21,5	1 094	1 157	459	527
Mazowieckie	11,7	10,5	31,4	28,5	2 111	2 163	579	601
Opolskie	9,3	9,0	18,8	17,6	324	313	131	135
Podkarpackie	21,3	17,2	32,7	26,7	646	658	330	345
Podlaskie	22,7	23,7	56,3	58,6	369	340	76	69
Pomorskie	5,9	5,7	18,3	17,3	744	836	202	230
Śląskie	2,1	2,2	7,4	7,1	1 859	1 861	380	389
Świętokrzyskie	23,8	20,8	39,1	36,9	463	433	218	185
Warmińsko-mazurskie	9,7	10,0	24,6	24,7	469	469	143	144
Wielkopolskie	12,0	11,0	24,9	22,4	1 210	1 218	461	476
Zachodniopomorskie	5,3	5,8	17,4	16,4	517	534	119	153
Współczynnik zmienności	59,6	57,8	47,4	49,6	x	x	x	x

^a Średnio w trzech pierwszych kwartałach; w 2011 r. po przeliczeniu z uwzględnieniem wyników NSP 2011.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

- Proces dezagrarnizacji struktury zatrudnienia objął większość województw, wzrosty odsetka pracujących w rolnictwie indywidualnym, zarówno ogółem, jak i na wsi, odnotowano jedynie w lubuskim, podlaskim i warmińsko-mazurskim. W 2013 r. najwyższy odsetek pracujących w rolnictwie indywidualnym wśród ogółu pracujących odnotowano w lubelskim (26,1%), podlaskim (23,7%) i świętokrzyskim (20,8%), a najniższy w śląskim (2,2%), dolnośląskim (4,8%) i pomorskim (5,7%). Wśród mieszkających na wsi odsetek pracujących w rolnictwie indywidualnym był najwyższy

w województwach podlaskim (58,6%), lubelskim (44,3%) i świętokrzyskim (36,9%), a najniższy w śląskim (7,1%), dolnośląskim (14,0%) i lubuskim (15,0%). Ogólna skala zróżnicowania odsetka pracujących w rolnictwie była w 2013 r. podobna do odnotowanej w 2011 r. W obu latach współczynnik zmienności był wyższy w przypadku odsetka pracujących w rolnictwie ogółem niż na wsi i wynosił odpowiednio ok. 60% i 50%.

- Jednym z ważnych czynników spadku odsetka pracujących w rolnictwie był wzrost absolutnej liczby pracujących poza rolnictwem, który objął większość województw (tabela 2.20).

W strukturze płci i wieku pracujących zmiany były następujące:

- Większość pracujących mieszkańców wsi stanowią mężczyźni, ich udział wzrósł z 58,6% w 2011 do 58,8% w 2013 r. (w miastach zmniejszył się z 54,1% do 53,5%)²². Wśród pracujących w rolnictwie indywidualnym udział mężczyzn był w obu latach niższy niż wśród pracujących poza rolnictwem i w 2013 r. wynosił odpowiednio 57,4% i 59,3%.
- W strukturze wieku pracujących na wsi udział osób w młodszym wieku produkcyjnym zmniejszył się z 62,3% do 61,8% ogółu pracujących mieszkańców wsi, a w starszym wieku produkcyjnym wzrósł z 34,5% do 35,3% (w miastach odwrotnie, nastąpiło pewne odmłodzenie struktury wieku pracujących w wieku produkcyjnym, a udział grupy starszej zmniejszył się z 36,2% do 35,6%).
- Populacja pracujących w rolnictwie indywidualnym charakteryzuje się znacznie starszą strukturą wieku niż pracujących poza rolnictwem: odsetek pracujących w starszym wieku produkcyjnym wynosił w 2013 r. odpowiednio 45,3% i 31,8%, a w wieku poprodukcyjnym 6,4% i 1,2%²³ (wśród pracujących w miastach udziały osób starszych były niższe niż wśród pracujących w rolnictwie, ale wyższe w porównaniu z pracującymi poza rolnictwem na wsi).

Podobnie jak w poprzednich dwóch latach, również w latach 2011–2013 poziom wykształcenia pracujących zwiększał się szybciej na wsi niż w miastach, nadal pozostaje jednak znacznie niższy w pierwszej niż drugiej populacji:

- Pracujący z wykształceniem wyższym lub średnim stanowili w 2013 r. 50,9%, a w 2011 r. 47,7% ogółu pracujących mieszkańców wsi (w miastach 76,5% i 74,8%), w tym z wykształceniem wyższym 18,3% i 15,1% (w miastach 39,2% i 36,0%).

²² Dane dotyczące struktury pracujących według płci, wieku i poziomu wykształcenia odnoszą się do stanu w III kwartale danego roku.

²³ Młodszy wiek produkcyjny: osoby w wieku 18–44 lat, starszy wiek produkcyjny: mężczyźni w wieku 45–64 lat, kobiety w wieku 45–59 lat, wiek poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

- Najniższy poziom wykształcenia mają mieszkańcy wsi pracujący w rolnictwie indywidualnym: wykształcenie wyższe lub średnie miało 29,7% w 2011 r. i 34,3% w 2013 r. (w tym wykształcenie wyższe 3,6% i 4,5%).
- Poziom wykształcenia mieszkańców wsi pracujących poza rolnictwem był w obu latach znacznie wyższy niż pracujących w rolnictwie, ale niższy w porównaniu z miastami (tab. 2.21).

Tabela 2.21. Pracujący według miejsca zamieszkania, płci, wieku, wykształcenia oraz pracy w rolnictwie indywidualnym i poza rolnictwem indywidualnym w latach 2011 i 2013^a (%)

Wyszczególnienie	Miasta		Wieś					
	2011	2013	ogółem		pracujący			
					w rolnictwie indywidualnym		poza rolnictwem indywidualnym	
			2011	2013	2011	2013	2011	2013
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym mężczyźni	54,1	53,5	58,6	58,8	55,6	57,4	59,8	59,3
Wiek^b								
Przedprodukcyjny	0,1	0,1	0,3	0,3	0,7	0,7	0,2	0,1
Produkcyjny	97,3	96,9	96,8	97,2	91,1	92,9	99,1	98,7
młodszy	61,1	61,3	62,3	61,8	48,4	47,6	68,0	66,9
starszy	36,2	35,6	34,5	35,3	42,7	45,3	31,1	31,8
Poprodukcyjny	2,6	3,0	2,9	2,6	8,2	6,4	0,7	1,2
Wykształcenie								
Wyższe	36,0	39,2	15,1	18,3	3,6	4,5	19,9	23,3
Średnie ^c	38,2	37,3	32,6	34,5	26,1	29,8	35,3	36,2
zawodowe ^c	28,5	27,6	25,7	26,9	21,4	24,8	27,5	27,7
ogólne	9,7	9,7	6,8	7,6	4,6	5,0	7,8	8,5
Zasadnicze zawodowe	21,7	20,0	39,1	36,4	45,5	44,5	36,5	33,5
Gimnazjum, podstawowe ^d	4,1	3,5	13,2	10,8	24,9	21,2	8,3	7,1

^a W III kwartale, w 2011 r. po przeliczeniu uwzględniającym wyniki NSP 2011; ^b przedprodukcyjny: 15-17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18-64 lata, kobiety 18-59 lat, produkcyjny młodszy: 18-44 lata, produkcyjny starszy: mężczyźni 45-64 lata, kobiety 45-59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

W porównaniu z krajami Unii Europejskiej odsetek pracujących w rolnictwie polskim (łącznie z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem), obliczony dla populacji w unijnym wieku produkcyjnym (15-64 lata), wynosił w 2011 r. (średnio w pierwszych trzech kwartałach) 12,4% i był najwyższy spośród wszystkich krajów UE z wyjątkiem Rumunii (25,6%). W pozostałych krajach udział ten kształtował się od 1% w Wielkiej Brytanii do 11,7% w Grecji.

Pracujący w polskim rolnictwie stanowili w 2011 r. $\frac{1}{5}$ ogółu pracujących w unijnym rolnictwie, czyli prawie tyle samo co we Francji, w Hiszpanii i w Niemczech razem wziętych. Większy od Polski udział – ok. $\frac{1}{4}$ – miała tylko Rumunia (zob. tabelę 2.18).

2.6. Bezrobocie na wsi²⁴

Lata 2011–2013 charakteryzowała kontynuacja zapoczątkowanej w 2008 r. – po kilkuletnim okresie zniżkowym – tendencji do wzrostu liczby bezrobotnych. Według danych urzędów pracy liczba bezrobotnych mieszkańców wsi zwiększyła się z 808 tys. w końcu września 2011 r. do 903 tys. w końcu września 2013 r., tj. o 11,7% (w miastach o 12,0%), a według danych BAEL – z 607 tys. do 662 tys. w III kwartale tych lat, tj. o 9,1% (w miastach o 4,4%). Dane BAEL wskazują ponadto, że przyrost liczby bezrobotnych na wsi odnotowano tylko wśród ludności bezrolnej (o 14%), podczas gdy wśród ludności użytkującej gospodarstwo rolne liczba bezrobotnych zmniejszyła się o ok. 4%. Wskazują one także na różnice dynamiki zmian w zależności od płci: w pierwszej populacji tempo wzrostu było dwukrotnie szybsze wśród mężczyzn (o 19%) niż kobiet (9%), a w drugiej zmniejszyła się jedynie liczba bezrobotnych kobiet, natomiast liczba bezrobotnych mężczyzn utrzymała się w zasadzie na tym samym poziomie (tabele 2.22 i 2.23).

Podstawowe kierunki zmian struktury bezrobotnych na wsi w latach 2011–2013 były następujące²⁵:

- W strukturze bezrobotnych według przyczyn poszukiwania pracy najliczniejszą kategorię stanowiły osoby, które straciły pracę, najczęściej w związku z likwidacją zakładu lub stanowiska pracy. Udział tej grupy wzrósł z 41,8% do 43,5% (w miastach z 45,8% do 47,7%). Drugą pod względem liczebności grupę stanowili bezrobotni powracający do pracy po przerwie – ich udział zmniejszył się z 28,5% do 26,1% (w miastach wzrósł z 29,3% do 29,9%). Na trzecim miejscu byli bezrobotni podejmujący pracę po raz pierwszy – ich udział wzrósł z 25,2% do 25,7% (w miastach zmniejszył się z 18,5% do 17,1%). Najmniej liczną kategorię (w obu latach 4–5% na wsi i 5–6% w miastach) stanowili bezrobotni, którzy uprzednio sami zrezygnowali z pracy.

²⁴ W Polsce istnieją dwa stałe źródła danych statystycznych o bezrobociu: bieżąca rejestracja bezrobotnych prowadzona przez urzędy pracy (UP) i Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). W podziale na miasta i wieś zakres danych BAEL jest znacznie szerszy niż danych UP. Ze względu na różnice metodologiczne, w tym definicji osoby bezrobotnej, między statystyką UP i BAEL dane z obu źródeł różnią się pod względem absolutnej liczby i struktury bezrobotnych, wykazują natomiast na ogół podobne tendencje ich zmian (definicje osoby bezrobotnej według BAEL i przyjęte w statystyce urzędów pracy zob. *Kwartalna informacja o rynku pracy*, GUS, Warszawa, listopad 2013).

²⁵ Jeśli nie zaznaczono inaczej, dane BAEL według stanu w III kwartale.

Tabela 2.22. Bezrobotni według danych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) i danych urzędów pracy (UP) oraz miejsca zamieszkania w latach 2003–2013

Dane BAEL ^a										Dane UP (bezrobocie rejestrowane) ^b						
Rok i kwartał badania	liczba bezrobotnych			% mieszkających na wsi	Rok i miesiąc badania	liczba bezrobotnych			% mieszkających na wsi	% uprawnionych do zasiłku dla bezrobotnych						
	ogółem	miasta	wieś			ogółem	miasta	wieś		ogółem	miasta	wieś				
													tys.			
2003 IV	3273	2197	1076	32,9	2003 12	3176	1850	1326	41,7	15,1	14,5	15,4				
2004 IV	3081	2021	1060	34,4	2004 12	3000	1738	1262	42,1	14,2	13,8	14,5				
2005 IV	2893	1860	1033	35,7	2005 12	2773	1593	1180	42,6	13,5	13,1	13,8				
2006 IV	2076	1328	748	36,0	2006 12	2309	1305	1005	43,5	13,5	12,9	13,9				
2007 IV	1448	930	518	35,8	2007 12	1747	961	786	45,0	14,4	14,0	14,7				
2008 IV	1154	733	421	36,5	2008 12	1474	803	671	45,5	18,4	18,4	18,4				
2009 IV	1471	926	545	37,0	2009 12	1893	1060	833	44,0	20,1	19,6	20,4				
2010* IV	1649	1038	611	37,1	x	x	x	x	x	x	x	x				
2010 IV	1597	1005	591	37,0	2010 12	1955	1098	856	43,8	16,7	17,1	16,3				
2011 IV	1682	1026	656	39,0	2011 12	1983	1108	875	44,1	16,5	17,0	15,7				
2012 IV	1757	1079	678	38,6	2012 12	2137	1198	939	43,9	16,8	17,1	16,3				
2011 III	1614	1008	607	37,6	2011 9	1862	1054	808	43,4	15,5	16,4	14,4				
2012 III	1718	1053	665	38,7	2012 9	1979	1125	854	43,2	15,7	16,5	14,6				
2013 III	1714	1052	662	38,6	2013 9	2083	1180	903	43,3	13,9	14,8	12,8				

^a Dane z lat 2003–2009 oraz z roku 2010 oznaczone gwiazdką zostały uogólnione na populację generalną z uwzględnieniem wyników NSP 2002, dane z roku 2010 bez gwiazdki i z lat późniejszych uogólniono na podstawie wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z wcześniejszymi danymi, zwłaszcza w odniesieniu do wielkości absolutnych; ^b stan w końcu miesiąca.

Źródło: Bezrobocie rejestrowane (I–IV kwartał 2012 i I–III kwartał 2013), GUS, Warszawa 2003–2013; Aktywność ekonomiczna ludności Polski (IV kwartał lat 2003–2012 i III kwartał 2013 r.), GUS, Warszawa 2003–2013; obliczenia własne.

Tabela 2.23. Bezrobotni mieszkający na wsi według związków z gospodarstwem rolnym i płci w latach 2003–2013^a

Rok i kwartał badania	Liczba bezrobotnych w gospodarstwach domowych									
	związanych z gospodarstwem rolnym				bezzrolnych					
	ogółem	mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety	% ogółu bezrobotnych na wsi
	tys.									
2003 IV	370	205	166	705	369	336	65,6	64,3	66,9	
2004 IV	355	177	178	705	365	340	66,5	67,3	65,6	
2005 IV	311	163	148	723	361	362	69,9	68,9	71,0	
2006 IV	228	111	117	520	257	263	69,5	69,8	69,2	
2007 IV	167	90	77	351	177	174	67,8	66,3	69,3	
2008 IV	125	65	60	296	138	158	70,3	68,0	72,5	
2009 IV	138	68	69	407	230	177	74,7	77,2	71,7	
2010* IV	175	93	82	436	222	214	71,4	70,5	72,3	
2010 IV	168	91	77	423	219	205	71,6	70,6	72,7	
2011 IV	182	93	90	473	236	237	72,2	71,7	72,5	
2012 IV	183	93	90	495	260	235	73,0	73,7	72,3	
2011 III	163	78	86	443	221	222	73,1	73,9	72,1	
2012 III	162	78	84	503	266	237	75,6	77,3	73,8	
2013 III	157	79	78	505	263	242	76,3	76,9	75,6	

^a Dane z lat 2003–2009 oraz z roku 2010 oznaczonego gwiazdką zostały uogólnione na populację generalną z uwzględnieniem wyników NSP 2002, dane z roku 2010 bez gwiazdki i z lat późniejszych uogólniono na podstawie wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z wcześniejszymi danymi, zwłaszcza w odniesieniu do wielkości absolutnych.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

- Większość bezrobotnych na wsi to osoby w bezrolnych gospodarstwach domowych; ich odsetek wzrósł z 73,1% do 76,3.
- Odsetek kobiet wśród ogółu bezrobotnych na wsi zmniejszył się z 50,7% do 48,3% (w miastach z 50,9% do 50,0%). W obu latach był on wyższy wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym niż ludności bezrolnej (w 2013 r. wynosił odpowiednio 49,7% i 47,9%).
- Większość bezrobotnych stanowią osoby w wieku do 34 lat, na wsi ich udział zwiększył się z 60,5% w 2011 r. do 61,8% w 2013 r. (w miastach zmniejszył się z 53,6% do 48,0%). Przewaga młodszych grup bezrobotnych jest znacznie większa wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym (w 2013 r. 77,7%) niż ludności bezrolnej na wsi (56,8%). Obie grupy różnią się także znacząco wielkością odsetka bezrobotnych w wieku 45 lat i starszych (ok. 9,5% i 23,3%).
- W strukturze bezrobotnych według poziomu wykształcenia rośnie udział osób z wykształceniem wyższym lub średnim: na wsi z 47,8% do 49,5%, w tym z wykształceniem wyższym z 12,7% do 13,1%, a w miastach odpowiednio z 56,6% do 59,3% oraz z 17,3% do 19,6%. Odsetek bezrobotnych po zasadniczej szkole zawodowej utrzymał się na wsi na podobnym poziomie ok. 35% (w miastach odnotowano spadek z 30,2% do 28,2%), a mających co najwyżej wykształcenie gimnazjalne zmniejszył się z 17,5% do 15,6% (w miastach z 13,5% do 13,2%). Na samej wsi poziom wykształcenia bezrobotnych wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym jest istotnie wyższy niż w populacji ludności bezrolnej, co częściowo wiąże się z młodszą strukturą wieku pierwszej niż drugiej populacji.
- Znacznie wzrósł odsetek bezrobotnych długotrwale poszukujących pracy²⁶: z 33,3% w 2011 r. do 36,4% w 2013 r. (w miastach z 30,6% do 37,9%). Jednocześnie średni czas poszukiwania pracy zwiększył się z 11,1 do 11,7 miesiąca (w miastach z 10,5 do 12,0 miesięcy; tabela 2.24).
- Tylko niewielka część bezrobotnych ma prawo do zasiłku z tytułu bezrobocia. Według danych urzędów pracy z końca września 2013 r. uprawnienia takie miało 12,8% bezrobotnych na wsi i 14,8% w miastach. Było to mniej niż w tym samym czasie 2011 r. (odpowiednio 14,4% i 16,4%; zob. tabelę 2.22).

Wraz ze wzrostem absolutnej liczby bezrobotnych zwiększała się także stopa bezrobocia²⁷. Według statystyki urzędów pracy stopa bezrobocia rejestrowanego zwiększyła się w skali kraju z 11,8% w końcu września 2011 r. do 13,0% w końcu września 2013 r. (tabela 2.25).

²⁶ Osoby poszukujące pracy 13 miesięcy lub więcej.

²⁷ Stosunek procentowy liczby bezrobotnych do ludności aktywnej zawodowo, tj. sumy osób pracujących i bezrobotnych.

Tabela 2.24. Bezrobotni według płci, wieku, poziomu wykształcenia, przyczyn i czasu poszukiwania pracy, miejsca zamieszkania oraz związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2011 i 2013^a

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś			
	2011	2013	2011	2013	2011	2013		
						razem	ludność	
							rolnicza ^b	bezrolna
	%							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
W tym kobiety	50,9	49,4	50,9	50,0	50,7	48,3	49,7	47,9
Wiek								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Do 24 lat	26,4	23,5	23,7	18,3	30,8	31,9	47,1	27,1
25–34 lat	30,0	29,8	29,9	29,7	30,1	29,9	30,6	29,7
35–44 lat	16,7	19,8	16,5	21,0	17,0	18,0	12,7	20,0
45–54 lat	18,4	16,8	20,0	18,8	15,7	13,6	5,7	15,8
55 lat i więcej	8,6	10,0	9,9	12,3	6,4	6,5	3,8	7,5
Wykształcenie								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	15,6	17,1	17,3	19,6	12,7	13,1	15,9	12,1
Średnie ^c	37,7	38,4	39,3	39,6	35,1	36,4	42,7	34,5
zawodowe ^c	24,7	25,4	25,2	25,7	23,9	24,9	29,9	23,4
ogólne	13,0	13,1	14,1	14,0	11,2	11,5	12,7	11,1
Zasadnicze zawodowe	31,9	30,8	30,2	28,2	34,8	34,9	31,8	35,8
Podstawowe ^d i niższe	14,9	13,7	13,2	12,5	17,5	15,6	8,9	17,4

Tabela 2.24 – cd.

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś		
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	
						razem	rolnicza ^b bezrolna
%							
Przyczyny poszukiwania pracy							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x
Utrata pracy	44,4	46,1	45,8	47,7	41,8	43,5	b.d.
Rezygnacja z pracy	5,6	5,1	6,3	5,3	4,3	4,7	b.d.
Powrót do pracy po przerwie	29,0	28,5	29,3	29,9	28,5	26,1	b.d.
Podejmujący pracę po raz pierwszy	21,0	20,4	18,5	17,1	25,2	25,7	b.d.
Czas poszukiwania pracy							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x
Do 6 miesięcy	45,9	42,4	46,5	41,3	44,6	43,8	b.d.
7–12 miesięcy	22,6	20,4	22,8	20,8	22,1	19,6	b.d.
13 miesięcy i więcej	31,6	37,3	30,6	37,9	33,3	36,4	b.d.
w tym powyżej 24 miesięcy	12,3	16,4	12,0	16,8	12,9	15,7	b.d.
Przeciętny czas poszukiwania pracy (w miesiącach)	10,8	11,9	10,5	12,0	11,1	11,7	b.d.

^a W III kwartale, w 2011 r. po przeliczeniu uwzględniającym wyniki NSP 2011; ^b ludność związana z gospodarstwem rolnym; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z gimnazjalnym.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEI.

Tabela 2.25. Stopa bezrobocia^a według danych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) i danych urzędów pracy oraz według miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2003–2013

Dane BAEL ^b							Dane UP ^d		
rok i kwartał badania	ogółem	miasta	wieś			rok i miesiąc badania	ogółem		
			razem	ludność					
				rolnicza ^c	bezrolna				
2003 IV	19,3	20,9	16,6	9,6	27,1	2003 12	20,0		
2004 IV	18,0	19,1	16,2	9,2	26,2	2004 12	19,0		
2005 IV	16,7	17,4	15,7	8,5	24,8	2005 12	17,6		
2006 IV	12,2	12,7	11,5	6,5	17,3	2006 12	14,8		
2007 IV	8,5	8,8	8,0	4,8	11,6	2007 12	11,2		
2008 IV	6,7	6,9	6,4	3,7	9,3	2008 12	9,5		
2009 IV	8,5	8,6	8,2	4,4	11,8	2009 12	12,1		
2010* IV	9,3	9,4	9,1	5,4	12,5	x x	x		
2010 IV	9,3	9,5	9,0	5,3	12,4	2010 12	12,4		
2011 IV	9,7	9,7	9,8	5,7	13,5	2011 12	12,5		
2012 IV	10,1	10,2	10,0	5,8	13,5	2012 12	13,4		
2011 III	9,3	9,5	9,0	5,0	12,8	2011 9	11,8		
2012 III	9,9	9,9	9,7	5,1	13,8	2012 9	12,4		
2013 III	9,8	9,9	9,7	5,2	13,2	2013 9	13,0		

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych);

^b dane z lat 2003–2009 oraz z roku 2010 oznaczonego gwiazdką zostały uogólnione na populację generalną z uwzględnieniem wyników NSP 2002, dane z roku 2010 bez gwiazdki i z lat późniejszych uogólniono na podstawie wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z wcześniejszymi danymi;

^c ludność związana z gospodarstwem rolnym; ^d stan w końcu miesiąca.

Źródło: *Bezrobocie rejestrowane* (I–IV kwartał lat 2003–2012 i I–III kwartał 2013), GUS, Warszawa 2003–2013; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski* (IV kwartał lat 2003–2012 i III kwartał 2013 r.), GUS, Warszawa 2003–2013.

O zmianach stopy bezrobocia odrębnie mieszkańców wsi i miast informują jedynie dane BAEL. Według wyników tego badania z III kwartału:

- Stopa bezrobocia zwiększyła się w skali kraju z 9,3% w 2011 r. do 9,8% w 2013 r., w tym na wsi z 9,1% do 9,7% (w miastach z 9,5% do 9,9%).
- Wzrost stopy bezrobocia na wsi odnotowano na ogół niezależnie od płci, wieku i poziomu wykształcenia bezrobotnych, zarówno wśród ludności związanej, jak i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym. W obu populacjach, podobnie jak średnio na wsi, tempo wzrostu było szybsze wśród mężczyzn niż kobiet (analogiczne tendencje i relacje odnotowano w miastach).
- W całym okresie lat 2011–2013 stopa bezrobocia na wsi była wyższa wśród kobiet niż mężczyzn, przy czym w 2013 r. wynosiła odpowiednio 11,1%

i 8,6% (w miastach 10,6% i 9,3%). W zróżnicowaniu według wieku najwyższą stopę bezrobocia w 2013 r. odnotowano wśród młodzieży w wieku 18–24 lat – 27,5%, i stosunkowo wysoką w wieku 25–29 lat – 13,3% (w miastach 26,3% i 12,8%). W pozostałych uwzględnionych grupach wieku stopa bezrobocia mieściła się w przedziale 6–9% na wsi i 8–9% w miastach.

- W zróżnicowaniu według poziomu wykształcenia stopa bezrobocia w 2013 r. była najniższa wśród osób z wyższym wykształceniem – 7,1%, a najwyższa wśród mających najwyżej wykształcenie gimnazjalne lub podstawowe – 13,3% (w miastach 5,2% i 28,5%). W populacji osób z wykształceniem średnim stopa bezrobocia była wyższa wśród osób z wykształceniem ogólnym niż z zawodowym, zarówno w miastach, jak i na wsi.
- We wszystkich badanych latach stopa bezrobocia wśród ludności wiejskiej związanej z gospodarstwem rolnym była średnio niższa niż w miastach²⁸, a wśród ludności bezrolnej na wsi – wyższa niż w miastach²⁹. Analogiczne różnice odnotowano na ogół w zróżnicowaniu według płci, wieku i poziomu wykształcenia (tabele 2.26 i 2.27).

Tabela 2.26. Stopa bezrobocia^a według wieku, płci, miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2010–2013^b

Rok	Ogółem	W tym w wieku					Mężczyźni	Kobiety	Kobiety/ mężczyźni = 100
		18–24 lat	25–29 lat	30–34 lat	35–44 lat	45–59 lat			
	Ogółem								
2010	9,1	23,7	11,5	7,3	6,2	7,2	8,6	9,7	112,8
2011	9,3	25,6	12,3	7,4	6,3	7,2	8,3	10,6	127,7
2012	9,9	26,1	13,4	7,6	7,2	7,7	9,0	10,9	121,1
2013	9,8	27,0	13,0	8,0	7,5	7,4	9,0	10,8	120,0
	Miasta								
2010	9,6	25,8	11,6	7,0	6,7	8,0	9,3	9,9	106,5
2011	9,5	27,5	12,0	7,5	6,4	7,9	8,7	10,5	120,7
2012	9,9	26,5	13,0	7,0	7,9	8,5	9,2	10,7	116,3
2013	9,9	26,3	12,8	7,8	8,0	8,5	9,3	10,6	114,0

²⁸ Część osób w gospodarstwach rolnych, które z punktu widzenia ich potrzeb produkcyjnych są w nich faktycznie przynajmniej częściowo zbędne, nie spełnia kryteriów definicji osoby bezrobotnej stosowanych w statystyce bezrobocia. Osoby te stanowią tzw. bezrobocie ukryte, które nadal jest wysokie, na co wskazują m.in. przedstawione w dalszym ciągu dane PSR 2010.

²⁹ Dane dotyczące stopy bezrobocia w bezrolnych gospodarstwach domowych na wsi są w pełni porównywalne ze stopą bezrobocia w miastach.

Tabela 2.26 – cd.

Rok	Ogółem	W tym w wieku					Mężczyźni	Kobiety	Kobiety/ mężczyźni = 100
		18–24 lat	25–29 lat	30–34 lat	35–44 lat	45–59 lat			
	Wieś								
2010	8,5	21,3	11,4	8,1	5,4	5,7	7,7	9,5	123,4
2011	9,0	23,6	12,9	7,4	6,0	6,0	7,7	10,8	140,3
2012	9,7	25,8	14,2	8,8	6,1	6,6	8,7	11,2	128,7
2013	9,7	27,5	13,3	8,5	6,7	5,6	8,6	11,1	129,1
	Ludność związana z gospodarstwem rolnym								
2010	4,7	17,3	9,2	4,3	1,9	1,5	4,4	5,0	113,6
2011	5,0	19,7	9,5	4,6	1,7	1,6	4,2	6,2	147,6
2012	5,1	19,7	8,8	4,3	2,3	1,8	4,3	6,2	144,2
2013	5,2	21,8	9,4	3,5	2,8	1,3	4,5	6,1	135,6
	Ludność bezrolna								
2010	12,1	25,5	13,1	10,6	8,6	10,3	10,8	13,8	127,8
2011	12,8	27,5	15,4	9,4	9,7	10,7	11,0	15,3	139,1
2012	13,8	31,4	18,5	11,6	9,1	11,3	12,5	15,6	124,8
2013	13,2	32,1	16,2	11,6	9,5	9,5	11,8	15,1	128,0

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych) danej kategorii; ^b stan w III kwartale; w latach 2010 i 2011 po przeliczeniu uwzględniającym wyniki NSP 2011.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.27. Stopa bezrobocia^a według poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2010–2013^b

Rok	Ogółem	Wyższe	Średnie ^c			Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne, podstawowe ^d
			razem ^c	zawodowe ^c	ogólne		
	Ogółem						
2010	9,1	5,2	9,8	8,7	13,0	10,0	15,6
2011	9,3	5,4	9,7	8,5	13,5	10,3	16,7
2012	9,9	5,9	10,2	9,0	13,5	11,1	18,1
2013	9,8	5,7	10,4	9,2	13,9	11,3	19,0
	Miasta						
2010	9,6	4,9	10,1	8,8	13,6	12,3	25,1
2011	9,5	4,8	9,8	8,5	13,3	12,8	25,2
2012	9,9	5,4	10,2	8,9	13,4	13,5	26,0
2013	9,9	5,2	10,5	9,3	13,7	13,5	28,5

Tabela 2.27 – cd.

Rok	Ogółem	Wyższe	Średnie ^c			Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne, podstawowe ^d
			razem ^c	zawodowe ^c	ogólne		
	Wieś						
2010	8,5	6,4	9,2	8,5	11,6	8,0	10,2
2011	9,0	7,6	9,6	8,4	13,9	8,1	11,6
2012	9,7	7,6	10,2	9,2	13,9	9,0	13,8
2013	9,7	7,1	10,1	9,0	13,9	9,3	13,3
	Ludność związana z gospodarstwem rolnym						
2010	4,7	7,3	6,5	6,2	7,5	3,4	3,2
2011	5,0	8,9	6,4	5,6	10,2	3,8	3,0
2012	5,1	7,0	6,9	6,3	9,6	3,7	3,5
2013	5,2	6,7	6,5	5,7	9,6	4,1	3,4
	Ludność bezrolna						
2010	12,1	5,9	11,6	10,6	14,7	13,0	20,6
2011	12,8	7,0	12,5	11,1	16,8	12,8	24,0
2012	13,8	7,9	13,0	11,8	16,8	14,3	26,4
2013	13,2	7,1	13,0	11,7	16,7	14,2	24,8

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych) danej kategorii; ^b stan w III kwartale; w latach 2010 i 2011 po przeliczeniu z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

- Stopa bezrobocia w latach 2011–2013 wzrosła w większości województw, zarówno w miastach, jak i w obu grupach ludności wiejskiej. Podobnie jak w skali kraju, również we wszystkich województwach stopa bezrobocia wśród ludności bezrolnej na wsi była wyższa niż w miastach. W obu latach najwyższą stopę bezrobocia wśród ludności bezrolnej na wsi – 18–22% – odnotowano w województwach lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim (tabela 2.28).
- Podobnie jak w Polsce, wzrost stopy bezrobocia w 2012 r. w stosunku do 2010 r. odnotowano także w wielu innych (połowie) krajach UE. Według średniorocznych danych z 2012 r. stopa bezrobocia ludności wiejskiej w Polsce była zbliżona do średniej unijnej. Dotyczy to jednak tylko stopy bezrobocia ludności ogółem (w wieku 15–64 lat), natomiast wśród młodzieży w wieku 15–24 lat i ogółu kobiet była ona na polskiej wsi wyższa, a w pozostałych grupach wieku i wśród ogółu mężczyzn niższa od średniej unijnej (tabela 2.29).

Jak już wspomniano, przedstawione wcześniej dane BAEL o bezrobociu wśród ludności związanej z rolnictwem nie uwzględniają charakterystyczne-

go dla tej populacji zjawiska tzw. bezrobocia ukrytego. Istnieją różne metody jego badania. Jedną z nich, możliwą do zastosowania na podstawie danych reprezentacyjnych Badań Struktury Gospodarstw Rolnych i Powszechnych Spisów Rolnych, jest porównanie rocznego czasu pracy osób statystycznie traktowanych jako pracujące w gospodarstwie rolnym z umowną roczną jednostką pracy³⁰, stanowiącą ekwiwalent czasu pracy osoby pełnozatrudnionej. We wspomnianych badaniach jako ekwiwalent takiej jednostki przyjmuje się 2120 godzin pracy w roku, tzn. 265 dni roboczych po 8 godzin pracy dziennie.

Tabela 2.28. Stopa bezrobocia ludności w wieku 15 lat i więcej^a według miejsca zamieszkania, związków z gospodarstwem rolnym na wsi i województw w latach 2011 i 2013^b

Województwa	Miasta		Wieś					
			razem		ludność związana z gospodarstwem rolnym		ludność bezrolna	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
Polska	9,9	10,4	9,4	10,7	5,4	5,9	13,1	14,5
Dolnośląskie	10,9	11,4	11,7	12,2	5,5	6,1	14,3	14,4
Kujawsko-pomorskie	10,9	12,3	11,5	12,8	6,1	5,2	15,4	18,1
Lubelskie	12,9	12,2	8,6	6,7	4,7	4,7	18,4	18,8
Lubuskie	9,9	10,1	9,9	9,5	2,3	5,4	11,3	10,7
Łódzkie	10,3	12,7	7,8	9,4	4,6	5,9	12,8	14,3
Małopolskie	7,2	6,9	8,5	9,8	5,2	4,8	12,1	14,4
Mazowieckie	10,2	11,6	8,3	10,8	6,1	7,8	10,8	13,6
Opolskie	10,3	11,6	9,0	8,6	4,0	3,2	11,8	10,8
Podkarpackie	13,5	14,9	11,2	13,6	7,6	9,5	17,9	19,2
Podlaskie	11,3	12,1	5,9	6,7	1,8	2,1	14,9	17,2
Pomorskie	7,5	8,9	10,0	12,8	4,3	5,3	11,9	15,4
Śląskie	9,1	10,1	7,9	8,9	7,2	8,5	8,0	9,0
Świętokrzyskie	17,2	15,0	10,5	12,4	6,1	6,1	20,0	21,8
Warmińsko-mazurskie	8,7	12,1	11,1	12,2	3,3	5,8	14,0	15,2
Wielkopolskie	9,1	8,4	8,9	9,4	4,6	3,6	11,8	12,6
Zachodniopomorskie	10,8	8,7	14,7	13,7	6,1	6,7	17,3	15,4
Współczynnik zmienności	22,8	19,9	21,3	21,6	32,2	33,4	23,2	22,5

^a Liczba bezrobotnych w % ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych); ^b średnio w trzech pierwszych kwartałach; w 2011 r. po przeliczeniu z uwzględnieniem wyników NSP 2011.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

³⁰ Obecnie używany jest najczęściej angielski skrót takiej jednostki: AWU – *Annual Work Unit*.

Według danych PSR 2010 dotyczących pracujących wyłącznie w gospodarstwie, a więc tych, których ewentualny krótszy czas pracy nie wynikał z zaangażowania w pracę poza gospodarstwem, kryterium osoby pełnozatrudnionej, tj. pracującej w ciągu roku 2120 godzin lub więcej, spełniało 27,6%. Pozostali pracowali w niepełnym wymiarze, z czego 51,8% najwyżej na $\frac{1}{2}$ AWU, z czego 37,5% najwyżej na $\frac{1}{4}$ AWU. Wśród mężczyzn odsetek pełnozatrudnionych był wyższy (33,1%) niż wśród kobiet (22,2%).

Tabela 2.29. Stopa bezrobocia^a w krajach Unii Europejskiej w latach 2010–2012 oraz według wieku i płci w 2012 r.^b

Kraje	2010	2011	2012					
	ogółem	ogółem	ogółem	w wieku			mężczyźni	kobiety
				15–24 lat	25–49 lat	50–64 lat		
UE-28	9,7	9,8	10,6	22,9	9,9	7,4	10,6	10,6
UE-15	9,6	9,7	10,7	22,2	10,2	7,4	10,7	10,7
Austria	4,5	4,2	4,4	8,7	3,9	3,0	4,4	4,4
Belgia	8,4	7,2	7,6	19,8	7,2	4,6	7,7	7,4
Bułgaria	10,3	11,4	12,4	28,1	11,4	10,4	13,7	10,9
Chorwacja	12,1	13,8	16,3	43,0	15,5	10,2	16,5	16,0
Cypr	6,5	8,1	12,1	27,8	10,8	9,2	12,8	11,2
Czechy	7,4	6,8	7,0	19,5	6,1	5,9	6,1	8,3
Dania	7,6	7,7	7,7	14,1	7,0	5,4	7,7	7,7
Estonia	17,3	12,8	10,4	20,9	9,5	8,3	11,2	9,5
Finlandia	8,5	7,9	7,8	19,0	6,2	6,2	8,5	7,1
Francja	9,4	9,3	9,9	23,8	9,0	7,0	9,8	10,1
Grecja	12,7	17,9	24,5	55,3	24,6	15,8	21,6	28,3
Hiszpania	20,2	21,8	25,2	53,2	24,2	18,8	24,9	25,5
Holandia	4,3	4,4	5,3	9,5	4,5	4,4	5,3	5,2
Irlandia	14,1	14,9	15,0	30,4	13,8	11,1	18,1	11,1
Islandia	7,7	7,1	6,1	13,5	5,0	3,6	6,4	5,8
Litwa	18,1	15,7	13,6	26,7	12,5	12,4	15,5	11,8
Luksemburg	4,4	4,9	5,2	18,8	4,6	3,0	4,6	5,9
Łotwa	19,0	16,5	15,3	28,5	13,7	14,3	16,5	14,2
Malta	7,0	6,6	6,5	14,2	5,0	5,1	5,9	7,4
Niemcy	7,2	6,0	5,6	8,1	5,1	5,5	5,8	5,3
Polska	9,7	9,8	10,2	26,5	8,8	7,7	9,5	11,0
miasta	10,0	9,8	10,1	26,9	8,9	8,3	9,6	10,6
wieś	9,4	9,7	10,4	26,1	8,6	6,6	9,4	11,7

Tabela 2.29 – cd.

Kraje	2010	2011	2012					
	ogółem	ogółem	ogółem	w wieku			mężczyźni	kobiety
				15–24 lat	25–49 lat	50–64 lat		
Portugalia	11,4	13,4	16,4	37,7	15,2	12,8	16,6	16,2
Rumunia	7,6	7,7	7,3	22,7	6,5	4,0	7,8	6,7
Słowacja	14,4	13,7	14,0	34,0	12,6	11,1	13,6	14,6
Słowenia	7,4	8,3	9,0	20,6	8,5	6,6	8,5	9,5
Szwecja	8,8	8,0	8,1	23,6	6,1	5,1	8,5	7,8
Węgry	11,2	11,0	11,0	28,1	10,2	8,4	11,3	10,7
Wielka Brytania	7,9	8,2	8,0	21,0	6,2	4,8	8,5	7,5
Włochy	8,5	8,5	10,8	35,3	10,3	5,7	10,0	12,0

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych) danej kategorii (dane w kolumnach ogółem oraz w podziale według płci obejmują osoby w wieku 15–64 lat); ^b średnio w roku.

Źródło: dla Polski dane GUS, dla pozostałych krajów dane Eurostatu (<http://www.stat.gov.pl>).

Odsetki pracujących o najniższym wymiarze czasu pracy maleją, a osób pełnozatrudnionych zwiększają się w miarę wzrostu obszaru gospodarstwa. W odniesieniu do pracujących wyłącznie w gospodarstwie odsetek pracujących najwyższej na $\frac{1}{4}$ AWU zmniejszał się w z ok. 64% w gospodarstwach o powierzchni 0–1 ha do 19–21% w grupach obszarowych obejmujących gospodarstwa przekraczające 20 ha, a odsetek pełnozatrudnionych zwiększał się odpowiednio z ok. 7% do 52–54%. Wśród mężczyzn przewaga pełnozatrudnionych zaczyna się już w grupie obszarowej 10–20 ha (ok. 54%), osiągając maksimum 60–63% w gospodarstwach powyżej 20 ha, natomiast wśród kobiet nawet w dużych gospodarstwach osoby pełnozatrudnione stanowią najwyższej 42–43% ogółu pracujących (tabela 2.30). Dane te wskazują, że chociaż w przypadku części pracujących niepełne zatrudnienie może wiązać się z ograniczeniami starszego wieku, niepełnosprawnością czy nauką, a wśród kobiet – z zaangażowaniem w prace domowe, jego główną przyczyną jest rozdrobnienie gospodarstw rolnych.

Tabela 2.30. Pracujący wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym według rocznego czasu pracy, płci i grup obszarowych użytków rolnych w 2010 r.

Powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa	Ogółem	Roczny czas pracy w % AWU				
		poniżej 25	25–50	50–75	75–100	100 i więcej
	Ogółem					
Ogółem	100,0	37,5	14,3	8,9	11,7	27,6
w tym > 1 ha	100,0	32,7	14,1	9,1	12,8	31,3
Do 1 ha	100,0	63,7	15,6	7,4	6,1	7,2
1–2 ha	100,0	50,2	17,9	9,8	9,9	12,2
2–5 ha	100,0	38,7	16,9	10,8	13,2	20,4
5–10 ha	100,0	28,6	13,4	9,3	14,5	34,3
10–20 ha	100,0	23,0	10,6	7,5	13,0	45,9
20–30 ha	100,0	20,5	9,4	6,5	11,6	52,0
30–50 ha	100,0	19,8	9,3	6,3	11,1	53,5
50 ha i więcej	100,0	19,0	9,4	6,4	10,8	54,3
Mężczyźni						
Ogółem	100,0	33,4	13,7	8,5	11,4	33,1
w tym > 1 ha	100,0	28,7	13,3	8,6	12,2	37,2
Do 1 ha	100,0	62,5	16,0	7,5	6,2	7,7
1–2 ha	100,0	48,2	18,1	10,2	10,4	13,1
2–5 ha	100,0	35,7	16,6	11,0	13,6	23,1
5–10 ha	100,0	24,7	12,5	8,8	14,1	39,9
10–20 ha	100,0	19,2	9,5	6,3	11,4	53,5
20–30 ha	100,0	16,9	8,6	5,3	9,1	60,1
30–50 ha	100,0	15,8	8,6	5,2	8,5	61,9
50 ha i więcej	100,0	14,7	8,4	5,1	8,7	63,2
Kobiety						
Ogółem	100,0	41,5	15,0	9,2	12,1	22,2
w tym > 1 ha	100,0	36,8	14,9	9,6	13,3	25,4
Do 1 ha	100,0	64,7	15,3	7,3	6,0	6,7
1–2 ha	100,0	51,9	17,8	9,5	9,5	11,3
2–5 ha	100,0	41,5	17,1	10,7	12,8	18,0
5–10 ha	100,0	32,5	14,3	9,8	14,8	28,6
10–20 ha	100,0	27,3	11,8	8,7	15,0	37,1
20–30 ha	100,0	25,1	10,4	8,0	14,7	41,8
30–50 ha	100,0	24,9	10,2	7,8	14,3	42,8
50 ha i więcej	100,0	25,1	10,8	8,2	13,8	42,1

2.7. Podsumowanie

W podsumowaniu skoncentrujemy się na charakterystyce podstawowych trendów zmian demograficzno-zawodowych na wsi w całym okresie transformacji oraz przedstawimy kilka uwag na temat wpływu wejścia Polski do UE na kształtowanie się tych trendów w ostatnim dziesięcioleciu. Dane charakteryzujące zmiany w pierwszej dekadzie transformacji, kilku latach przed wejściem do UE oraz w okresie członkostwa z podziałem na lata 2004–2008–2012 przedstawiono w tabeli 2.31.

Tabela 2.31. Podstawowe dane demograficzne i aktywność ekonomiczna ludności w latach 1990–2012

Wyszczególnienie	1990	2000	2003	2008	2012
Ludność ogółem (tys.) ^a	38 073	38 254	38 191	38 136	38 533 ^b
w tym ludność wiejska (tys.)	14 527	14 584	14 677	14 848	15 197 ^b
% ogółem	38,2	38,1	38,4	38,9	39,4
Przyrost naturalny na 1 tys. ludności	4,1	0,3	−0,4	0,9	0,0
w tym na wsi	6,1	1,4	0,2	1,5	0,7
Urodzenia żywe na 1 tys. ludności	14,3	9,9	9,2	10,9	10,0
w tym na wsi	17,5	11,6	10,3	11,6	10,7
Zgony na 1 tys. ludności	10,2	9,6	9,6	10,0	10,0
w tym na wsi	11,4	10,2	10,1	10,1	10,0
Dzietność kobiet	1,99	1,37	1,22	1,31	1,30
w tym na wsi	2,58	1,65	1,42	1,53	1,43
Saldo migracji zagranicznych na pobyt stały (tys.)	−15,8	−19,7	−13,8	−14,9	−6,6
w tym na wsi	−3,2	−3,3	−3,0	−4,7	−1,4
Ludność przebywająca czasowo ^e za granicą (tys.)	b.d.	786 ^c	b.d.	2210 ^d	2018 ^c
w tym przybyła ze wsi	b.d.	298 ^c	b.d.	b.d.	687 ^c
Saldo migracji wieś–miasta na wsi (tys.)	−112,7	4,2	30,4	38,9	35,4
Przeciętne trwanie życia mężczyzn	66,2	69,7	70,5	71,3	72,7
miasta	66,2	70,0	70,9	71,6	73,1
wieś	66,2	69,4	70,0	70,7	72,1
Przeciętne trwanie życia kobiet	75,2	78,0	78,9	80,0	81,0
miasta	74,9	77,8	78,8	79,8	81,0
wieś	75,8	78,4	79,2	80,2	81,0

Tabela 2.31 – cd.

Wyszczególnienie	1990	2000	2003	2008	2012
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	105	106	107	107	107
miasta	108	110	110	111	111
wieś	100	101	101	101	101
Ludność w wieku 0–14 lat (% ludności ogółem)	24,4	19,1	17,2	15,3	15,0
w tym na wsi	26,2	22,2	20,2	17,5	16,8
Ludność w wieku 65 lat i więcej (% ludności ogółem)	10,2	12,4	13,0	13,5	14,2
w tym na wsi	12,0	13,4	13,5	13,2	13,7
Mediana wieku mężczyzn	30,9	33,4	34,2	35,6	37,0
w tym na wsi	30,1	32,2	33,0	34,5	35,9
Mediana wieku kobiet	33,7	37,4	38,3	39,6	40,5
w tym na wsi	32,6	34,9	35,6	37,0	38,1
Wskaźnik zatrudnienia ^f	52,4 ^g	47,5	44,0	50,4	50,2
miasta	49,1 ^g	46,6	42,9	50,2	50,1
wieś	57,8 ^g	49,0	45,9	50,7	50,4
ludność użytkująca gospodarstwo rolne	65,8 ^h	60,6	57,7	61,9	62,4
ludność bezrolna	38,0 ^h	35,3	33,4	41,5	42,6
Stopa bezrobocia ⁱ	14,9 ⁱ	16,0	19,3	6,7	9,9
miasta	16,9 ⁱ	16,9	20,9	6,9	9,9
wieś	12,0 ⁱ	14,3	16,6	6,4	9,7
ludność użytkująca gospodarstwo rolne	6,7 ^h	8,8	9,6	3,7	5,1
ludność bezrolna	22,9 ^h	23,8	27,1	9,3	13,8
Pracujący głównie w rolnictwie (% pracujących ogółem) ^f	24,8 ^g	18,7	18,3	14,0	12,6
w tym na wsi	55,4 ^g	45,5	43,7	33,4	29,6

^a Stan w dniu 31 grudnia; ^b dane z uwzględnieniem wyników NSP 2011, w związku z czym nie są one w pełni porównywalne z danymi z 2008 r.; bez uwzględnienia wyników NSP 2011 wielkości te wynosiłyby szacunkowo dla ludności ogółem 38 204 tys., a dla ludności wiejskiej 15 020 tys.; ^c dane NSP 2002; ^d dane NSP 2011; ^e dla danych NSP 2002 r. – powyżej 2 miesięcy, dla 2008 r. i danych NSP 2011 – powyżej 3 miesięcy; ^f średnio w roku; ^g 1993 r.; ^h 1995 r., listopad; ⁱ 1993 r., listopad; ^j IV kwartał.

Źródło: roczniki demograficzne, dane BAEL oraz obliczenia i szacunki własne.

2.7.1. Zmiany liczby ludności wiejskiej³¹

Przez większość lat sprzed okresu transformacji Polska należała do krajów o najwyższym tempie wzrostu ludności w Europie. Początek końca wysokiego

³¹ Jeśli nie zaznaczono inaczej, przedstawione w dalszym ciągu informacje dotyczące dynamiki ludności i wskaźników demograficznych odnoszą się, podobnie jak w poprzednich podrozdziałach, do ludności określonej w statystyce jako ludność faktyczna (zob. przypis 1).

przyrostu zaczął się już w drugiej połowie lat 80. XX w., niemniej bardziej zasadnicze zmiany nastąpiły dopiero w latach 90. Przyrost ludności zmniejszał się w tym czasie w narastającym tempie, przechodząc w końcowych latach dekady w przyrost ujemny, który notowano jeszcze przez kilka lat bieżącego stulecia, po czym od 2008 r. liczba ludności Polski zaczęła ponownie rosnąć. Tendencja ta okazała się jednak bardzo krótkotrwała, gdyż lata 2012 i 2013 przyniosły ponowny spadek liczby ludności. W odróżnieniu od dynamiki ogólnej liczby ludności kraju liczba ludności wiejskiej utrzymywała się przez całą dekadę lat 90. na podobnym poziomie, a począwszy od 2000 r., wykazuje stałą tendencję zwyżkową. Również udział ludności wiejskiej w ludności ogółem był w latach 90. dość stabilny na poziomie ok. 38%, zwiększając się w następnych latach do 39,4% w 2012 roku.

2.7.2. Ruch naturalny ludności

W całym okresie transformacji jednym z głównych czynników zmian ludnościowych był przyrost naturalny, którego dynamika odpowiadała w znacznym stopniu dynamice ludności. W odniesieniu do ludności ogółem lata 90. XX w. były okresem zmniejszania się przyrostu naturalnego, który w pierwszej połowie pierwszej dekady XXI w. przekształcił się w przyrost ujemny, a w drugiej powrócił do przyrostów dodatnich. W 2012 r. przyrost naturalny był na poziomie zerowym, a w 2013 r. okazał się ujemny. Podobnie jak wśród ludności ogółem, również wśród ludności wiejskiej lata 90. przyniosły znaczny spadek przyrostu naturalnego, kontynuowany jeszcze do 2003 r. (w okresie tym współczynnik przyrostu naturalnego zmniejszył się z 6,1 do 0,2 na 1 tys. ludności). Następne lata przyniosły początkowo wzrost tego wskaźnika do 1,5 w 2008 r., a w późniejszych latach jego spadek do 0,7 w 2012 r. Zmiany przyrostu naturalnego kształtowały się przede wszystkim pod wpływem zmian liczby urodzeń, gdyż zmiany współczynnika zgonów były niewielkie. W latach 1990–2003 współczynnik urodzeń zmniejszył się wśród ludności ogółem z 14,3 do 9,2, a wśród ludności wiejskiej z 17,5 do 10,3 na 1 tys. ludności. Następne lata charakteryzował początkowo wzrost natężenia urodzeń (do 10,9‰ wśród ludności ogółem, a wiejskiej do 11,6‰), a następnie jego spadek (odpowiednio do 10,0‰ i 10,7‰). W całym okresie transformacji głównym czynnikiem zmian liczby urodzeń były zmiany dzietności kobiet. Podobnie jak współczynnik urodzeń, również współczynnik dzietności ogólnej zmniejszał się w latach 1990–2003 (z 1,99 do 1,22 wśród ludności ogółem i z 2,68 do 1,42 wśród ludności wiejskiej), po czym do 2008 r. wykazywał tendencję zwyżkową (odpowiednio do 1,31 i 1,53), a następnie do 2012 r. ponownie zniżkował do 1,30 wśród ludności ogółem

i do 1,43 wśród ludności wiejskiej. Dane te wskazują również na znaczne zmniejszenie się różnicy między poziomem dzietności kobiet wiejskich i ogółu kobiet: w 1990 r. był on w pierwszej populacji wyższy o ok. 30%, a w 2012 r. tylko o ok. 10%.

2.7.3. Migracje

Drugim po ruchu naturalnym czynnikiem kształtującym dynamikę ludności były migracje zagraniczne, a w odniesieniu do ludności wiejskiej również migracje wewnętrzne między miastem i wsią. Uwzględniane w bieżącej statystyce dane o migracjach zagranicznych ograniczają się jedynie do faktów migracji rejestrowanych w ewidencji ludności. W całym okresie transformacji saldo tych migracji na pobyt stały było ujemne na poziomie na ogół nieprzekraczającym 15–20 tys., w tym wśród mieszkańców wsi 5 tys. rocznie. Z kolei liczba osób przebywających za granicą czasowo (które fakt wyjazdu zgłosiły w ewidencji ludności) wykazywała głównie tendencję zwyżkową, zwiększając się z 10,3 tys. w 1995 r. do 17,4 tys. w 2003 r. i 88,3 tys. w 2008 r., w tym ludność przybyła ze wsi wzrosła odpowiednio z 2,3 tys. do 4,2 tys. i 25,8 tys. W następnych latach liczba tych osób zmniejszała się i w 2012 r. wynosiła 55,3 tys., w tym ze wsi 9,6 tys. Wykazane w ewidencji ludności migracje zagraniczne na pobyt czasowy stanowią tylko niewielką część ich rzeczywistych rozmiarów, gdyż zdecydowana większość wyjeżdża za granicę (i często przebywa tam nawet wiele lat), bez dokonania odpowiednich formalności meldunkowych. Stosunkowo najpełniejsze dane dotyczące ogółu migrantów przebywających czasowo za granicą zawierają wyniki NSP 2002 i NSP 2011. Według nich liczba osób przebywających za granicą przynajmniej 3 miesiące zwiększyła się w okresie międzyspisowym z 786 tys. do 2 018 tys., w tym osób mieszkających przed wyjazdem na wsi z 298 tys. do 687 tys. W obu latach ponad $\frac{3}{4}$ tych osób przebywało za granicą 12 miesięcy lub dłużej.

Przez większość lat przed transformacją liczba ludności migrującej na stałe ze wsi do miast przewyższała liczbę migrujących w odwrotnym kierunku. Ujemne dla wsi saldo migracji obserwowano również w pierwszej dekadzie transformacji, jednak o szybko malejących z roku na rok rozmiarach: z ok. 113 tys. w 1990 r. do ok. 3 tys. w 1999 r. W 2000 r. saldo ujemne zastąpiło saldo dodatnie, początkowo szybko rosnące z ok. 4 tys. do ok. 30 tys. w 2003 r., a przez większość następnych lat utrzymujące się na podobnym poziomie ok. 40 tys. Począwszy od 2002 r., dodatnie saldo migracji przewyższało przyrost naturalny na wsi, stając się głównym czynnikiem wzrostu liczby ludności wiejskiej.

2.7.4. Trwanie życia

Przez ostatnie dwie dekady przed transformacją wartości przeciętnego trwania życia mężczyzn utrzymywały się mniej więcej na podobnym poziomie, a kobiet wykazywały niewielką tendencję zwyżkową, natomiast od początków transformacji obserwuje się stały wzrost przeciętnego trwania życia, zarówno mężczyzn, jak i kobiet. W latach 1990–2012 przeciętne trwanie życia mężczyzn wzrosło z 66,2 do 72,7 roku, a kobiet z 75,2 do 81,0 roku. Dynamika zmian była jednak mniej korzystna dla mieszkańców wsi niż miast. Wśród mężczyzn długość trwania życia w 1990 r. była w obu środowiskach identyczna, a w 2012 r. o rok krótsza na wsi niż w miastach (72,1 i 73,1 roku). Natomiast trwanie życia kobiet, na początku dłuższe na wsi niż w miastach (75,8 i 74,9 roku), w 2012 r. straciło tę przewagę i było takie samo jak kobiet mieszkających w miastach.

2.7.5. Struktura płci i wieku ludności

W strukturze ludności według płci przeważają kobiety, co wiąże się głównie ze zjawiskiem nadumieralności mężczyzn. Przez pierwsze 10–15 lat transformacji przewaga ta nieznacznie wzrosła, w latach 1990–2003 współczynnik feminizacji zwiększył się w skali kraju ze 105 do 107 kobiet na 100 mężczyzn (w miastach ze 108 do 110, a na wsi ze 100 do 101) i utrzymywał się w następnych latach na podobnym poziomie. Niższe wartości współczynników feminizacji na wsi niż w miastach wiążą się głównie z przewagą liczebną kobiet w migracjach ze wsi do miast. W całym okresie transformacji dominowała tendencja do starzenia się demograficznego ludności. Przejawiało się to przede wszystkim w zmniejszaniu się odsetka dzieci i młodzieży w wieku 0–14 lat (z 24,4% w 1990 r. do 17,2% i 15,0% w latach 2003 i 2012) i wzroście odsetka osób starszych, w wieku 65 lat i więcej (odpowiednio z 10,2% do 13,0% i 14,2%). Na wsi tempo spadku odsetka dzieci i młodzieży było podobne do zmian ogólnokrajowych (z 26,2% w 1990 r. do 20,2% i 16,8% w latach 2003 i 2012), natomiast wzrost odsetka osób starszych przebiegał wolniej, zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu (odpowiednio z 12,0% do 13,5% i 13,7%). Spowolnienie to związane jest m.in. z osiągnięciem w tym czasie wieku starszego przez osoby w młodości masowo migrujące do miast. O procesie starzenia się świadczą także zmiany mediany wieku, która np. wśród mężczyzn zwiększyła się z 30,9 roku w 1990 r. do 34,2 roku i 37,0 lat w latach 2003 i 2012, w tym na wsi odpowiednio z 30,1 do 33,0 i 35,9 roku. Zarówno dane o strukturze, jak i medianie wieku świadczą o niższym stopniu zaawansowania procesu starzenia się ludności wiejskiej niż mieszkańców miast.

2.7.6. Wskaźniki zatrudnienia

Zarówno w latach 90. XX w., jak i w pierwszych latach XXI w. dominowała tendencja do zmniejszania się wskaźników zatrudnienia. Ogólny wskaźnik zatrudnienia, tj. odsetek pracujących wśród ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej, zmniejszył się z ok. 52% w 1993 r. do ok. 44% w 2003 r., z czego w miastach z ok. 49% do ok. 43%, a na wsi z ok. 58% do ok. 46%. W populacji wiejskiej spadek objął zarówno ludność użytkującą gospodarstwo rolne (z ok. 66% w 1995 r. do ok. 58%), jak i ludność bezrolną (z ok. 38% do ok. 33%). W następnych latach, tj. już w okresie członkostwa Polski w UE, dynamika wskaźników zatrudnienia uległa zasadniczej zmianie: w okresie do 2008 r. wykazywały one szybki wzrost, a w latach do 2012 r. utrzymywały się mniej więcej na tym samym poziomie. Podobny kształt zmian odnotowano zarówno wśród ludności miejskiej, jak i w obu grupach mieszkańców wsi. Przez wszystkie lata transformacji wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi są niższe w porównaniu z tą użytkującą gospodarstwo rolne i ludnością miejską. W pierwszym przypadku wynika to w znacznym stopniu z niepełnej porównywalności danych obu grup³², w drugim zaś – z trudniejszej sytuacji na rynku pracy bezrolnych mieszkańców wsi niż miast. Z biegiem lat jednak różnice malały: na początku transformacji wskaźnik zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi był o ok. 11 punktów procentowych niższy niż mieszkańców miast, w 2000 r. o ok. 10 punktów, a w 2012 r. o ok. 7 punktów.

2.7.7. Stopa bezrobocia

Dynamika stopy bezrobocia była na ogół odwrotnością dynamiki wskaźników zatrudnienia. W latach 90. XX w. i na początku bieżącego stulecia dominowała tendencja zwyżkowa (w latach 1993–2003 stopa bezrobocia wzrosła w miastach z 16,9% do 20,9%, a na wsi z 12,0% do 16,6%, z czego w gospodarstwach rolnych z 6,7% w 1995 r. do 9,6% w 2003 r., a bezrolnych odpowiednio z 22,9% do 27,1%), w następnych latach zaś postępował spadek bezrobocia i to w niezwykle szybkim tempie (według danych BAEL w 2008 r. stopa bezrobocia w miastach i na wsi wynosiła 6–7%, z czego wśród ludności wiejskiej użytkującej gospodarstwo rolne ok. 4%, a bezrolnej ok. 9%). W kolejnych latach powróciła tendencja zwyżkowa i w 2012 r. stopa bezrobocia była we wszystkich populacjach o kilka punktów wyższa niż w 2008 r. We wszystkich latach stopa bezrobocia ludności bezrolnej na wsi była znacznie wyższa niż w miastach (w uwzględnionych latach o 30–40%).

2.7.8. Struktura zatrudnienia

Jedną z podstawowych cech zmian struktury zatrudnienia był proces jej dezagraryzacji. Odsetek pracujących w rolnictwie³³ zmniejszył się z ok. 25% na początku transformacji do ok. 18% u progu wstąpienia do UE i ok. 13% w 2012 r., w tym wśród mieszkańców wsi z 55% do ok. 44% i ok. 30%. Cały ubytek liczby pracujących w rolnictwie w pierwszych latach transformacji nastąpił w dawnym sektorze uspołecznionym, w którym absolutna liczba pracujących zmniejszyła się do 1995 r. o ponad $\frac{2}{3}$ przy jednoczesnym wzroście liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym o ok. 10%, głównie w wyniku utraty przez wielu rolników pracy poza gospodarstwem. Natomiast u źródeł spadku zatrudnienia w rolnictwie w drugiej połowie lat 90. XX w. leżał szybki przez większość tych lat wzrost gospodarczy i towarzyszący mu wzrost zatrudnienia poza rolnictwem. Również w następnych latach dynamika procesu dezagraryzacji struktury zatrudnienia kształtowała się głównie pod wpływem zmian sytuacji na nierolniczym rynku pracy, chociaż stopniowo coraz większego znaczenia nabierały także procesy poprawy struktury agrarnej.

Spośród przedstawionych tendencji zmian demograficzno-zawodowych w całym okresie transformacji oraz w świetle ich różnic i podobieństw przed wejściem Polski do UE i po tym wydarzeniu, najbardziej ewidentnym i bezpośrednim jego skutkiem wydaje się zasadniczy wzrost migracji zagranicznych. Fakt ten odegrał z kolei istotną rolę w kształtowaniu dynamiki ludności kraju, w tym ludności wiejskiej. Skalę zmian w tym zakresie najlepiej ilustruje porównanie zmian liczby ludności bez uwzględnienia i po uwzględnieniu wzrostu migracji. Według danych NSP 2002 i NSP 2011 liczba ludności Polski zwiększyła się w tym czasie z 38 230 tys. do 38 512 tys., tj. o 0,7%, w tym ludności wiejskiej z 14 620 tys. do 15 106 tys., tj. o 3,3%. Dane te odnoszą się do tzw. ludności faktycznej, obejmującej również osoby przebywające czasowo za granicą bez zgłoszenia tego faktu w ewidencji ludności. Według danych spisowych liczebność tej populacji, przebywającej za granicą przynajmniej 3 miesiące, zwiększyła się w okresie międzyspisowym z 786 tys. do 2 018 tys., w tym osób mieszkających przed wyjazdem na wsi z 298 tys. do 687 tys. W obu latach ponad $\frac{3}{4}$ tych osób przebywało za granicą 12 miesięcy lub więcej. Po odjęciu ogółu osób przebywających za granicą czasowo powyżej 3 miesięcy od wykazanej w spisach liczby ludności faktycznej można stwierdzić, że ogólna liczba ludności obecnej w kraju nie wzrosła o 0,7%, a zmniejszyła się o 2,5%, liczba ludności wiejskiej zwiększyła się zaś nie o 3,3%, a tylko o 0,7%. Szczególnie duże różnice między zmianami liczby ludności faktycznej i obecnej dotyczą osób w wieku 20–49 lat, które stanowią

³³ Łącznie z leśnictwem i łowiectwem, a od 2008 r. również rybactwem.

ponad 70% ogółu przebywających czasowo za granicą. Liczba ludności faktycznej w tym wieku zmniejszyła się w okresie międzyspisowym o niecałe 100 tys. osób (z 16 976 tys. do 16 850 tys., tj. o 0,7%), podczas gdy ludności obecnej – prawie o milion osób (z 16 427 tys. do 15 434 tys., tj. o 6,0%). Na wsi liczba ludności faktycznej wzrosła o 440 tys. (z 6 186 tys. do 6 626 tys., tj. o 7,1%), a obecnej o ok. 160 tys. (z 5 973 tys. do 6 129 tys., tj. o 2,5%). Osoby w wieku 20–49 lat stanowią podstawową część (większość) zasobów siły roboczej. Tak duży ich ubytek był więc ważnym czynnikiem odnotowanej w pierwszych latach członkostwa znacznej poprawy wskaźników zatrudnienia i bezrobocia, chociaż była ona jednocześnie rezultatem szybkiego w tym czasie wzrostu gospodarczego. Gdy ten się skończył, wskaźniki zatrudnienia i bezrobocia przestały się poprawiać, mimo nadal zmniejszonej podaży pracy.

Poza przedstawionym oddziaływaniem na dynamikę ludności i sytuację na rynku pracy rola członkostwa w UE w kształtowaniu pozostałych parametrów sytuacji demograficzno-zawodowej w Polsce była raczej znikoma. Podstawowymi problemami związanymi z tą sytuacją są niski poziom rozrodności, wciąż stosunkowo wysoki poziom umieralności, zwłaszcza nadumieralności mężczyzn, oraz nadal wysoki poziom bezrobocia. Wszystkie te problemy występują również wśród ludności wiejskiej, do czego dochodzą jeszcze wolniejsze niż w miastach postępy w zakresie wydłużania życia i zmniejszenia nadumieralności mężczyzn, trudniejsza sytuacja na rynku pracy poza rolnictwem i ukryte bezrobocie w rolnictwie. Rozwiązywanie tych problemów zależy przede wszystkim od kształtowania się wewnętrznej sytuacji demograficznej i społeczno-ekonomicznej kraju, a członkostwo w UE może pełnić funkcję najwyżej pomocniczą, poprzez realizację specjalnie adresowanych programów pomocowych, np. wspierających rozwój obszarów wiejskich.

Agnieszka Baer-Nawrocka, Walenty Poczta*

Rozdział 3. Przemiany w rolnictwie

Rozwój i modernizacja sektora rolnego przez ostatnie 25 lat determinowane były przez dwa obszary uwarunkowań wynikających ze zmiany systemu gospodarczo-społecznego oraz integracji Polski z Unią Europejską (UE).

Rola obu procesów miała fundamentalne znaczenie. Przekształcenia rolnictwa w tym okresie odbywały się na dwóch płaszczyznach: bezpośrednio w gospodarstwach rolnych oraz w szeroko rozumianym otoczeniu rolnictwa. Transformacja ustrojowa wiązała się z radykalną zmianą warunków gospodarowania. Przede wszystkim uwolnione zostały ceny produktów rolnych i ceny środków do produkcji rolnej. Rolnictwo, podobnie jak cała gospodarka, zostało objęte „terapią szokową”. W początkowym okresie przemian przyniosło to gwałtowne załamanie rentowności produkcji rolnej. Dla wsparcia procesów transformacji, ale również dla uniknięcia lub łagodzenia jej negatywnych skutków, zaczęto budować otoczenie instytucjonalne rolnictwa. W tym celu już w 1990 r. powołano Agencję Rynku Rolnego (ARR), a w 1992 r. Fundusz Restrukturyzacji i Oddłużenia Rolnictwa, który był pierwszą próbą interwencji strukturalnego i działań modernizacyjnych na drodze do utworzenia w 1994 r. Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR). Obie agencje, tj. ARiMR oraz ARR, uczestniczą obecnie we wdrażaniu i realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej jako akredytowane agencje płatnicze. Z kolei Agencja Nieruchomości Rolnych (ANR), będąca następcą prawnym Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), została powołana w 1991 r. w celu gospodarowania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa na drodze ich restrukturyzacji i prywatyzacji. W szczególności AWRSP/ANR zostało powierzone zrestrukturyzowanie i sprywatyzowanie majątku po byłych Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR).

W maju 2014 r. minęło 10 lat polskiego członkostwa w Unii Europejskiej. Mimo poszerzania zakresu ilościowego polityk wspólnotowych (realizowanych jako wspólnotowe bądź koordynowanych albo harmonizowanych na szczeblu unijnym), niezmiennie ważne miejsce zajmuje wśród nich Wspólna

* Dr Agnieszka Baer-Nawrocka, prof. dr hab. Walenty Poczta, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

Polityka Rolna (WPR). Polska należy do tej grupy krajów członkowskich, w których znaczenie ekonomiczne i społeczne sektora rolno-żywnościowego i obszarów wiejskich jest daleko większe niż w zdecydowanej większości pozostałych krajów UE. Rolnictwo zagospodarowuje ok. 60% powierzchni kraju, a razem z leśnictwem ponad 90%. Tereny wiejskie zamieszkuje prawie 40% obywateli kraju. **Sektor rolno-żywnościowy (agrobiznes) jest największym subsystemem gospodarki narodowej.** Znajduje w nim zatrudnienie ok. 3 mln osób, tworzy on kilkanaście procent produktu globalnego, a Polacy na zakup żywności wydają nadal ok. $\frac{1}{4}$ swoich dochodów. Eksport rolno-żywnościowy stanowi ponad 12% całego eksportu i niezmiennie cechuje się wysokim dodatnim saldem obrotów z zagranicą. Pełna integracja z UE oznaczała, że sektor rolny stanął w obliczu dostosowań do wymagań stawianych przez Wspólnotę. W momencie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej Wspólna Polityka Rolna była na szczególnym etapie swojego rozwoju. Po uzyskaniu samowystarczalności żywnościowej przez kraje „starej” UE, dokonaniu istotnych przemian strukturalnych rolnictwa i agrobiznesu oraz wyposażeniu gospodarstw rolnych w niezbędny kapitał, przeprowadzono szereg reform nakierowanych na realizację współczesnych wyzwań ekonomicznych, społecznych i środowiskowych stojących przed rolnictwem w krajach unijnych, włączając w to problematykę szeroko rozumianych obszarów wiejskich. W tym kontekście specyfika Polski (a także większości innych nowych krajów członkowskich) przejawiała się tym, że wskazane zmiany, wynikające z partycypacji w WPR, znajdowały się dopiero na początkowym etapie. Z tego względu, poza realizacją ogólnounijnych celów, konieczne było też podjęcie wielu działań nakierowanych na wzmocnienie sektora rolnego i żywnościowego prowadzących do poprawy jego pozycji konkurencyjnej.

Akcesja do UE ma dla polskiego sektora rolnego skutki w dwóch podstawowych obszarach. Pierwszym z nich jest uczestnictwo w Jednolitym Rynku Europejskim (JRE). Powoduje to, że z jednej strony rolnictwo w Polsce skorzystało z efektów kreacji i przesunięcia w handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi¹, z drugiej natomiast musi konkurować na JRE z rolnictwem pozostałych krajów Wspólnoty². Drugim obszarem jest objęcie rolnictwa polskiego mechanizmami WPR, w tym bezpośrednim wsparciem dochodów rolników przez system dopłat bezpośrednich oraz wsparciem

¹ Efekt kreacji handlu w handlu zagranicznym polega na tym, że po wejściu kraju do strefy, w której nie obowiązują bariery celne (strefa wolnego handlu), następuje zwiększenie dotychczasowych obrotów w handlu zagranicznym między tworzącymi ją krajami. Dochodzi do wykreowania nowych strumieni handlu. Natomiast efekt przesunięcia handlu polega na zastąpieniu importu z krajów trzecich przez państwa będące uczestnikami unii celnej importem wewnątrz UE. Zob. P. De Grauwe, *Unia walutowa*, PWE, Warszawa 2003.

² K. Pawlak, W. Poczta, *Międzynarodowy handel rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju*, PWE, Warszawa 2011.

modernizacyjnym i strukturalnym realizowanym z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Kierowanie znacznych środków na rozwój sektora rolno-żywnościowego i obszarów wiejskich w ramach WPR stawia problematykę rolną i wiejską w centralnym punkcie zainteresowań społecznych, politycznych, a także badawczych. Należy podkreślić, że **Polska jest jednym z największych beneficjentów WPR w ogóle, a największym – środków finansowych przeznaczanych na rozwój obszarów wiejskich (środków w ramach II Filara WPR).**

Podstawowym celem tego rozdziału raportu jest zaprezentowanie głównych przemian w polskim sektorze rolnym, które odbywały się najpierw w warunkach przekształceń ustrojowych, a następnie pod silnym wpływem akcesji Polski do Unii Europejskiej.

3.1. Rolnictwo w gospodarce narodowej

Przemiany ustrojowe w obszarze ekonomicznym prowadzące do gospodarki rynkowej ze swej istoty wywołały zmiany relacji międzysektorowych w gospodarce narodowej. Ich skutkiem było m.in. zmniejszenie znaczenia pierwszego sektora. Dotyczyło to w głównej mierze roli rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego, ale także w zaangażowaniu czynników produkcji. Nadal jednak rolnictwo pozostaje znaczącym sektorem gospodarki narodowej. Wyrażna tendencja do zmniejszania roli rolnictwa w systemie gospodarczym, biorąc pod uwagę jego udział w produkcji globalnej i tworzeniu PKB, była zauważalna zwłaszcza w latach 1989–2002 (tabela 3.1), na co istotny wpływ miały zmiany układu cen. Przy czym na zmniejszenie udziału rolnictwa w wytwarzanym produkcie globalnym generalnie wpłynęło wolniejsze tempo wzrostu cen rolnych od ogólnego tempa wzrostu cen w całej gospodarce, a na zmniejszenie udziału rolnictwa w tworzonego PKB – dodatkowo jeszcze pogorszenie cenowych warunków wymiany dla rolnictwa. Po akcesji Polski do UE, a zwłaszcza w ostatnich kilku latach, gdy ujawniły się już skutki WPR, panuje względna stabilizacja w tym zakresie. W 2012 r. rolnictwo wytwarzało odpowiednio 4,1% produktu globalnego i 3,5% PKB.

Udział rolnictwa w nakładach inwestycyjnych od 2002 r. oscyluje na poziomie 2%, ale po akcesji Polski do UE wyraźnie wzrosła bezwzględna wartość nakładów inwestycyjnych w rolnictwie, a **efekt „netto” wspierania inwestycji po akcesji Polski do UE można szacować na 11–12 mld zł³, przez co należy rozumieć, że bez wsparcia środkami WPR inwestycje zrealizowane w rolnictwie byłyby mniejsze o tę kwotę.**

³ W. Czubak, *Rozwój rolnictwa w Polsce z wykorzystaniem wybranych mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.

W sektorze rolnym nadal znajduje zatrudnienie ok. 15% wszystkich pracujących w gospodarce narodowej, a dysponują oni 5,4% ogółu środków trwałych brutto. Ten bardzo wysoki udział pracujących stanowi następstwo stosunkowo wolnych przemian strukturalnych w rolnictwie, a także jest uwarunkowany demograficznie (m.in. wiąże się z naturalnym okresem trwania wymiany pokoleniowej właścicieli gospodarstw rolnych bądź z zaprzestaniem gospodarowania dopiero po osiągnięciu wieku emerytalnego) oraz wynika z braku popytu na zasoby pracy wywodzące się z rolnictwa w innych działach gospodarki narodowej.

Tabela 3.1. Rolnictwo^a w gospodarce narodowej – udział (w %)

Rok	Produkcja globalna	PKB	Nakłady inwestycyjne ^b	Środki trwałe brutto	Pracujący ^c	
					A	B
1989	14,6	11,8	12,8	22,1	26,4	
1990	10,5	7,1	11,4	23,0	25,4	
1992	8,2	6,4	5,9	21,7	25,1	
1995	8,7	7,0	3,3	12,8	24,3	
2002	4,9	4,0	2,1	8,2	26,4	15,6
2003	4,7	3,9	2,0	8,2		15,7
2004	5,0	4,5	2,2	7,9		15,6
2005	4,5	4,0	1,8	7,6		15,5
2006	4,2	3,7	1,9	7,1		15,3
2007	4,0	4,3	1,9	6,8		14,8
2008	4,0	3,7	1,8	6,4		14,2
2009	3,9	3,6	1,7	6,2		14,2
2010	3,8	3,3	1,7	5,9		14,6
2011	4,1	3,6	1,8	5,6		14,4
2012	4,1	3,5	1,9	5,4		14,9

^a Do 2002 r. – dane dla Rolnictwo, od 2002 r. – dane dla Rolnictwo z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem;

^b od 2002 r. – dane dla Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt oraz łowiectwo, bez budynków mieszkalnych;

^c według sekcji, przeciętnie w roku, od 2002 r. w przeliczeniu na pełnozatrudnionych; A – szacunki na podstawie metodyki PSR z 1996 r.; B – wyniki na podstawie metodyki NSP z 2002 r. Wielkości nie są porównywalne.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; „Pracujący w Gospodarce Narodowej” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; „Środki Trwałe w Gospodarce Narodowej” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; obliczenia własne.

3.2. Zmiany zasobów czynników produkcji

Wolumen zasobów czynników produkcji (pracy, ziemi i kapitału) i wzajemne relacje między nimi zarówno określają potencjał rolnictwa jako sektora gospodarki narodowej, jak i decydują o mikroekonomicznej efektywności

wytwarzania (na poziomie gospodarstw rolnych). Od wielkości zasobów uzależniony jest wolumen wytwarzanej produkcji rolniczej, a dobroć relacji między czynnikami produkcji ma podstawowy wpływ na produktywność cząstkową poszczególnych czynników produkcji. W ujęciu konkurencyjności międzynarodowej zasoby czynników produkcji i relacje między nimi warunkują tzw. konkurencyjność potencjalną sektora rolnego na JRE i na rynku globalnym. Dlatego jedną z najważniejszych ocen przemian w rolnictwie polskim w analizowanym okresie jest ocena zmian zasobów czynników produkcji i relacji między nimi.

3.2.1. Ziemia

W rolnictwie, oprócz zasobów pracy i kapitału, niezwykle istotną rolę odgrywa „trzeci” czynnik produkcji, którym jest ziemia. Wielkość zasobów ziemi i ich jakość, wraz z uwarunkowaniami przyrodniczymi występującymi na określonym obszarze, w sposób rozstrzygający decydują o możliwościach wytwórczych rolnictwa. Z ziemią bezpośrednio związana jest produkcja roślinna, która ma charakter produkcji pierwotnej. Od jej rozmiarów zależy zarówno możliwość zaopatrzenia konsumentów w spożywcze produkty roślinne (bez przetworzenia lub po odpowiednim przetworzeniu), jak i rozmiary produkcji wtórnej w rolnictwie, tj. produkcji zwierzęcej. W rolnictwie europejskim, w stosunku do liczby konsumentów żywności, występują relatywnie małe zasoby ziemi. Stąd polityka rolna jest generalnie nakierowana na stosunkowo wysokie wykorzystanie zasobów ziemi, a szczególnie ziemi jakościowo najlepszej, która wymaga ponoszenia relatywnie mniejszych nakładów kapitałowych na uzyskanie jednostki produktu. W warunkach wystarczającego wolumenu produkcji rolniczej ziemię najslabsze jakościowo mogą zostać wyłączone z produkcji rolnej na inne cele (np. zalesienie, tereny budowlane i in.). Często jednak względy społeczne lub przyrodnicze powodują, że realizowana jest polityka utrzymywania produkcji rolnej na glebach jakościowo słabych⁴. W analizowanych latach zachodziły następujące najważniejsze zmiany w zasobach ziemi rolniczej w Polsce:

- Powierzchnia użytków rolnych (UR) w gospodarstwach w latach 1989–2012 ulegała stałemu zmniejszaniu (tabela 3.2). W 2012 r. rolnictwo polskie użytkowało o 3,9 mln ha użytków rolnych mniej aniżeli w 1989 r. Szczególnie wysoki ubytek zasobów UR (2,5 mln ha) odnotowano w latach 90. XX wieku.

⁴ Wyrazem tego we WPR są np. programy rolnośrodowiskowe i wspieranie rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW).

- Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych po urynkowaniu gospodarki wywoływała wzrost powierzchni UR, na których zaniedbano prowadzenia produkcji rolniczej. Od 2002 r. obszar odłogów i ugorów na gruntach ornych zmniejszył się z 2 302 tys. ha do 440 tys. ha w 2012 r., i kształtuje się na podobnym poziomie jak na początku lat 80. XX wieku⁵.
- Wśród użytków rolnych wciąż dominują grunty orne, choć ich udział zmalał z 77,2% w 1980 r. do 72,8% w 2012 r. Zmniejszył się również areał pastwisk – w ujęciu bezwzględny o 858 tys. ha, co wpłynęło na ograniczenie udziału tej formy użytkowania do 4,6% wobec 8,1% w 1980 r. W tym samym okresie wzrosła natomiast powierzchnia sadow o ponad 32%, tj. o 88 tys. ha.

Wiarygodne informacje dotyczące zasobów ziemi rolniczej pozostającej w dobrej kulturze rolnej w gospodarstwach o powierzchni powyżej 1 ha UR przynoszą dane ARiMR dotyczące powierzchni objętej dopłatami bezpośrednimi. Obszar ten, począwszy od 2005 r., przekracza nieco 14 mln ha, choć w pierwszym roku po akcesji zadeklarowana powierzchnia była mniejsza. Można uznać, że owe 14 mln ha UR stanowi potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa zawarty w zasobach ziemi rolniczej.

Tabela 3.2. Zmiany zasobów użytków rolnych w Polsce (w tys. ha)^a

Rok	Użytki rolne	Grunty orne ^b	Odłogi i ugory na gruntach ornych ^c	Sady	Łąki	Pastwiska	Deklarowana powierzchnia dla Jednolitych Płatności Obszarowych
1980	18 947	14 621	477	280	2503	1543	x
1985	18 844	14 511	502	264	2518	1551	x
1989	18 727	14 414	503	265	2479	1569	x
1990	18 720	14 388	504	272	2475	1585	x
1991	18 674	14 360	506	276	2447	1591	x
1992	18 664	14 337	505	283	2444	1600	x
1993	18 642	14 305	505	290	2437	1610	x
1995	17 934	13 886	913	279	2272	1498	x
2002	16 899	13 067	2302	271	2531	1031	x
2003	16 194	12 651	1761	250	2341	928	x

⁵ Dostępne dane statystyczne, a w szczególności zmiany metod liczenia zasobów ziemi i definiowania poszczególnych form jej użytkowania powodują, że w długim okresie porównywalność danych jest ograniczona. Nie w pełni także możliwa jest identyfikacja sposobów i form wykorzystania ziemi, która przestaje stanowić obszar użytków rolnych gospodarstw.

Tabela 3.2 – cd.

Rok	Użytki rolne	Gruty orne ^b	Odłogi i ugory na gruntach ornych ^c	Sady	Łąki	Pastwiska	Deklarowana powierzchnia dla Jednolitych Płatności Obszarowych
2004	16 327	12 685	1399	278	2390	975	13 689
2005	15 906	12 222	1029	297	2529	858	14243
2007	16 177	11 869	413	337	2497	774	14 317
2008	16 154	12 094	463	329	2450	734	14 218
2009	16 120	12 114	498	331	2463	717	14 149
2010	15 503	10 946	450	374	2629	654	14 019
2011	15 134	11 128	468	362	2589	702	14 059
2012	15 050	10 955	440	368	2521	685	14 103
2012/1989	79	75	92	132	101	44	x

^a Od 2007 r. wprowadzono pojęcie gruntów utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej. Dane dla gruntów ornych, sadów, łąk i pastwisk nie są w pełni porównywalne z tymi z lat poprzednich; ^b w latach 2010–2012 do gruntów ornych zaliczono powierzchnię pod zasiewami, razem z powierzchnią ugorowaną, ogrodami przydomowymi i plantacjami trwałymi (bez sadów); ^c w latach 1980–1993 – dane dla nieużytków.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; „Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2011 roku*; *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2012 roku*, GUS, Warszawa, Sprawozdania ARiMR – właściwe roczniki, obliczenia własne.

3.2.2. Praca

Praca jest aktywnym czynnikiem wytwórczym, mającym zasadniczy wpływ na zakres i sposób wykorzystania zasobów ziemi i kapitału. Ilość i jakość zasobów pracy oraz wyposażenie w pozostałe czynniki produkcji, tj. ziemię i kapitał, decydują o produktywności zasobów pracy, która znacząco współokreśla możliwości produkcyjne rolnictwa jako sektora gospodarki oraz jego konkurencyjność wewnętrzną i zewnętrzną. Rolnictwo na przestrzeni dziejów angażowało zwykle większość zasobów pracy. Dopiero rewolucja techniczna, rozwój przemysłu, a na kolejnym etapie sektora usług, spowodowały szybkie zmniejszanie się zasobów pracy w rolnictwie. Charakterystyczną cechą rozwoju gospodarczego jest więc spadek liczby pracujących w rolnictwie. Równolegle następuje substytucja pracy żywej zasobem kapitału, co pozwala utrzymać, a nawet zwiększać poziom produkcji rolnej. Brak odpływu pracujących w rolnictwie powoduje, że nie są likwidowane i utrzymują się przerosty zatrudnienia. Transformacja ustrojowa w Polsce nie przyniosła wzrostu liczby miejsc pracy poza rolnictwem, a często miał miejsce proces odwrotny, a mianowicie zatrudnieni w przemyśle chłoprobotnicy tracili tę

pracę i ich jedynym źródłem utrzymania stawało się rolnictwo, zwykle przy współudziale transferów socjalnych. Jest to nadal istotny problem wymagający rozwiązania, przede wszystkim na drodze tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich. Z przerostami zatrudnienia w rolnictwie polskim wiąże się nie tylko bardzo niski (jak na warunki europejskie) poziom wydajności pracy zatrudnionych w rolnictwie, ale przede wszystkim luka w PKB Polski, którą mogliby wytworzyć pracujący w nadmiarze w polskim rolnictwie⁶. Zmiany metod szacowania zasobów pracy w rolnictwie polskim, począwszy od Powszechnego Spisu Rolnego 2002, pozwoliły na ich urealnienie, niemniej:

- Nadal w rolnictwie polskim pracuje prawie 2,4 mln osób (tabela 3.3), a udział zatrudnionych w tym sektorze w ostatnich latach kształtuje się na poziomie 14–15%, co jak na warunki europejskie stanowi bardzo wysoki wskaźnik.
- Rośnie zatrudnienie w przeliczeniu na 100 ha UR, ze względu na szybszy ubytek zasobów ziemi niż zasobów pracy, tj. pogorszeniu ulega relacja między zasobami pracy a zasobami ziemi, a zatem zamiast przybywać zasobów ziemi na jednego pracującego w rolnictwie, następuje ich zmniejszenie.
- Stabilizacja zasobów pracy sprawia, że przeciętnie w sektorze nie odnotowuje się istotnej poprawy technicznego uzbrojenia pracujących, mimo wydatnego wzrostu ponoszonych nakładów inwestycyjnych.
- Utrzymywanie się wysokiego poziomu zasobów pracujących w rolnictwie powoduje, że przeciętnie nie ulega poprawie ich wyposażenie w ziemię i kapitał, co z kolei nie sprzyja wzrostowi wydajności pracy. Podobny problem dotyczy większości krajów UE-13. Wprawdzie następuje powolny proces konwergencji wydajności pracy między tą grupą krajów a krajami UE-15, gdzie poziom tego wskaźnika jest znacznie wyższy, jednak dysproporcje w tym zakresie są nadal istotne⁷. Niska wydajność pracy w rolnictwie rodzi problemy dochodowe, a tym towarzyszą problemy rozwojowe znacznej części gospodarstw rolnych i socjalnie związanych z nimi rodzin rolniczych.

⁶ Uruchomienie zasobów pracujących w rolnictwie w działalności pozarolniczej mogłoby, pod pewnymi względami, przynieść w Polsce efekt opisywany w modelu wzrostu A. Lewisa. Istotna różnica powinna dotyczyć m.in. wywołania procesów rozwojowych na obszarach wiejskich bez migracji ludności wiejskiej do miast. Zob. W. Poczta, *Wspólna Polityka Rolna po 2013 roku – uzasadnienie, funkcje, kierunki rozwoju w kontekście interesu polskiego rolnictwa*, „Wieś i Rolnictwo”, 2010, nr 3, s. 38–55.

⁷ A. Baer-Nawrocka, N. Markiewicz, *Procesy konwergencji/dywergencji w zakresie wydajności pracy w rolnictwie Unii Europejskiej – analiza regionalna*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 2012, nr 3(25), s.13–23.

Tabela 3.3. Pracujący w rolnictwie (stan w dniu 31 grudnia)^a

Rok	Tys. osób	Na 100 ha UR
1989	4 522,9	24,2
1990	4 424,9	23,6
1992	4 037,1	21,6
1995	4 125,3	23,0
2002-A ^b	4 229,4	25,0
2002-B	2 109,0	12,5
2003	2 088,7	12,9
2004	2 094,2	12,8
2005	2 082,2	13,1
2006	2 092,9	13,1
2007	2 079,5	12,9
2008	2 074,1	12,8
2009	2 070,6	12,8
2010	2 326,2	15,0
2011	2 325,1	15,4
2012	2 378,0	15,8

^a Dane dla pracujących według sekcji i działów. ^b Począwszy od spisu w 2002 r., dane dla pracujących nie uwzględniają (B) osób, które w gospodarstwach powyżej 1 ha UR produkują wyłącznie na swoje potrzeby, a w gospodarstwach o powierzchni 0,1–1 ha wyłącznie i głównie na własne potrzeby. Dane 2002-A i wcześniejsze jeszcze uwzględniają te osoby.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa.

3.2.3. Kapitał

Kapitał obejmujący trwałe i obrotowe środki produkcji jest czynnikiem, który pozwolił na wzrost produkcji rolnej w warunkach zmniejszania się zatrudnienia w rolnictwie, a w wielu regionach świata także przy malejących zasobach ziemi (np. w Europie). Proces ten jest nazywany kapitałochłonną intensyfikacją rolnictwa. Zwykle przebiega on równolegle z procesami koncentracji⁸ w rolnictwie, co łącznie prowadzi do zasadniczych przemian strukturalnych w tym sektorze. W ramach WPR są tworzone specjalne programy, które mają sprzyjać wyposażeniu gospodarstw rolnych w nowoczesne środki produkcji (np. działania o charakterze inwestycyjnym czy modernizacyjnym w ramach PROW).

⁸ Procesy intensyfikacji i koncentracji w rolnictwie przyniosły niespotykany wcześniej przyrost produkcji rolnej i rozwiązanie kwestii bezpieczeństwa żywnościowego w wielu (zwykle lepiej rozwiniętych) częściach świata, ale jednocześnie budzą one rozliczne kontrowersje mające źródło w zagrożeniach środowiskowych oraz wywołanych problemach społecznych (np. polaryzacja ekonomiczna ludności rolniczej, występowanie bezrobocia agrarnego i in.).

Wartość brutto środków trwałych zgromadzonych w rolnictwie polskim w latach 1989–2012 zwiększała się (tabela 3.4). Obecnie ich poziom sięga ponad 130 mld, co oznacza, że na 1 ha UR przypada tego rodzaju środków za ok. 8,6 tys. zł, a na 1 pracującego – za ponad 54,6 tys. zł.

- Majątek ten jest zużyty w niemal 77% i stopień ten rośnie z upływem lat, choć w ostatnich okresie w coraz wolniejszym tempie. Wiąże się to ze wzrostem nakładów inwestycyjnych po akcesji do UE i niewielkim przyrostem majątku trwałego netto.
- Wśród środków trwałych w rolnictwie dominujące znaczenie mają nadal budynki i budowle, których udział w strukturze majątku trwałego wynosi 56,6%, natomiast maszyny i urządzenia stanowią 17%, a środki transportu 12,1%. Oznacza to, że w strukturze dominuje majątek bierny, nieuczestniczący bezpośrednio w produkcji. Sytuację pogarsza bardzo wysokie zużycie środków trwałych aktywnych, o charakterze technicznym: maszyny i urządzenia techniczne są zużyte w 80,1%, a środki transportu – aż w 93,4%.
- Wsparcie rolnictwa środkami WPR spowodowało, że następuje unowocześnienie majątku produkcyjnego w rolnictwie. Dotyczy to jednak podmiotów żywotnych, rozwojowych, o odpowiednio dużym potencjale. Na przykład z działania *Modernizacja gospodarstw rolnych* PROW 2007–2013 skorzystało mniej niż 1% gospodarstw o powierzchni UR do 20 ha, natomiast 14% gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha⁹.
- Środki obrotowe bezpośrednio wpływają na wielkość produkcji, a poziom ich użycia określony jest krańcową efektywnością zastosowania tych środków. Z tego względu istotniejszy od stanu środków obrotowych jest ich nakład wyrażony poziomem zużycia pośredniego¹⁰. W analizowanych latach widoczny jest wzrost nakładów środków obrotowych, co w zestawieniu z procesem ubytku zasobów ziemi może wskazywać na wzrost intensywności produkcji. Należy jednak mieć na uwadze to, że wzrost wartości zużycia pośredniego wynikał w większym stopniu ze wzrostu jego cen aniżeli wolumenu¹¹.

⁹ W. Czubak, *Rozwój rolnictwa...*, op. cit.

¹⁰ Obejmuje ono wartość nakładów materiałowo-pieniężnych poniesionych w trakcie trwania procesu wytwórczego.

¹¹ Szerzej zmiany w tym zakresie omówiono w dalszej części niniejszego rozdziału.

Tabela 3.4. Środki trwałe i obrotowe oraz nakłady inwestycyjne

Rok	Środki trwałe brutto (bieżące ceny ewidencyjne; mld zł) ^{a,b,c}	Stopień zużycia (%) ^{a,c}	Środki trwałe netto (bieżące ceny ewidencyjne; mld zł) ^{a,b,c}	Nakłady inwestycyjne (bieżące ceny; mld zł) ^{a,c}	Zużycie pośrednie (ceny stałe z 2005 r.; mld zł)
1990	77,9	42,8	44,6	1,3	–
1995	110,8	56,4	45,5	1,4	–
2000	109,1	61,3	34,3	2,1	35,5
2002	110,5	69,0	32,3	2,2	34,7
2005	112,4	71,1	30,5	2,4	36,0
2006	114,7	73,6	28,5	3,0	37,1
2007	117,4	74,9	28,4	3,6	42,3
2008	119,7	74,9	28,3	4,0	44,9
2009	122,6	77,3	27,8	3,7	41,4
2010	124,3	76,7	27,4	3,7	41,9
2011	127,1	76,8	28,0	4,3	48,4
2012 w tym:	130,4	76,9	28,7	4,5	50,6
budynki i budowle	73,8	72,3	20,4	1,6	x
maszyny i urządzenia	22,2	80,1	4,4	1,7	x
środki transportu	15,8	93,4	1,0	0,7	x

^a W 1990 r. dane dla Rolnictwa, w 1995 r. – dane dla Rolnictwa i łowiectwo, od 2000 r. dane dla Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt oraz łowiectwo; ^b w 1990 r. wartość w cenach bieżących nabycia lub wytworzenia; ^c stan w dniu 31 grudnia.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (własne roczniki), GUS, Warszawa, „Środki Trwałe w Gospodarce Narodowej” (własne roczniki), GUS, Warszawa; Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa, Eurostat; obliczenia własne.

3.3. Zmiana struktury gospodarstw rolnych¹²

Najważniejszym i najbardziej wiarygodnym sposobem oceny struktury gospodarstw rolnych jest ocena struktury obszarowej¹³, odpowiednio duże zasoby ziemi są bowiem zwykle decydujące dla efektywnego wykorzystania pozostałych czynników produkcji. Struktura obszarowa jest silnie determinowana czynnikami historycznymi i sytuacją polityczno-gospodarczą kraju. Wadliwość struktury agrarnej, w mniejszym lub większym zakresie, występowała w niemal wszystkich krajach europejskich. Niemniej charakter, stopień nasilenia, a przede wszystkim czas rozpoczęcia procesów przemian w zakresie tej struktury w powojennej Europie były odmienne w poszczególnych krajach Wspólnoty, co skutkuje różnicami w obecnej strukturze rolnictwa między państwami. Największe różnice widoczne są zwłaszcza między krajami Europy Środkowej i Wschodniej (EŚW) a państwami Europy Zachodniej i Północnej, gdzie najwcześniej rozpoczęły się przemiany struktur gospodarstw rolnych. Przemiany te przebiegały równocześnie ze zmianami w zasobach pracy i kapitału, czemu sprzyjała dynamicznie rozwijająca się gospodarka tych państw. Tymczasem w większości państw, które przystąpiły do Wspólnoty w 2004 r., procesy te wdrażane były w gospodarce centralnie planowanej w formie socjalistycznego modelu rolnictwa. Przekształcony w procesach prywatyzacyjnych w inne formy prawne rozbudowany sektor rolnictwa państwowego i spółdzielczego zachował w części tych krajów pozycję dominującą, co odróżnia je od państw UE-15¹⁴.

W Polsce (podobnie jak w byłej Jugosławii) zakres procesu kolektywizacji rolnictwa był mocno ograniczony w porównaniu z pozostałymi krajami EŚW. We władaniu sektora prywatnego znajdował się zawsze dominujący obszar UR. Na początku lat 90. XX w. w sektorze publicznym funkcjonowało 2,4% jednostek prowadzących działalność gospodarczą w rolnictwie (w tym 2% gospodarstw państwowych) gospodarujących na 20% użytków rolnych ogółem (tabela 3.5). W wyniku procesów prywatyzacji i restrukturyzacji sektora państwowego następował przepływ ziemi do sektora prywatnego,

¹² Przemianom strukturalnym w rolnictwie poświęcony został tekst: W. Pocztą, *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, w: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

¹³ Oprócz struktury obszarowej istotne znaczenie ma struktura ekonomiczna. Jest ona wykorzystywana powszechnie w statystykach UE. Ma to swoje uzasadnienie, zwłaszcza gdy zachodzi konieczność porównania gospodarstw rolnych położonych w różnych uwarunkowaniach przyrodniczych i wytwarzających różne produkty rolne. Rolnictwo polskie jest względnie homogeniczne i struktura obszarowa dobrze obrazuje jego sytuację strukturalną.

¹⁴ Zob. W. Pocztą, A. Baer-Nawrocka, *Zasoby i produktywność ziemi w gospodarstwach osób prawnych i indywidualnych w krajach Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 2011, t. XIII, z. 8, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa, s. 207–215.

głównie zaś do gospodarstw indywidualnych. Obecnie w sektorze publicznym pozostaje 3,7% UR ogółem, a we władaniu gospodarstw indywidualnych znajduje się 88,1% UR w kraju.

- Rolnictwo indywidualne w 2012 r. obejmowało 1 476,7 tys. gospodarstw powyżej 1 ha UR (tabela 3.6). Od 1988 r. liczba gospodarstw indywidualnych wykazywała tendencję zniżkową. W latach 1990–1996 ubyło 96,1 tys. gospodarstw, a w 2012 r. ich liczba była już o ponad 30% mniejsza w porównaniu z 1988 r. Jednocześnie następował stały wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstwa – z 6,3 ha do 9,2 ha UR. Wzrost ten, choć w wymiarze względnym relatywnie wysoki, bo wynoszący prawie 50%, w wymiarze bezwzględnym oznacza zwiększenie przeciętnego obszaru gospodarstwa rolnego zaledwie o niecałe 3 ha.
- Mechanizm rynkowy wywołał polaryzację struktury obszarowej. Do 2002 r. wzrastała liczba gospodarstw najmniejszych, o powierzchni 1–2 ha, a w ślad za tym powierzchnia UR w tych gospodarstwach. Sprzyjał temu stopniowo rozbudowywany system różnych form pomocy dla gospodarstw (zwłaszcza od 1994 r.). W kolejnych latach, zarówno w ujęciu bezwzględnym, jak i względnym, rola tych gospodarstw malała.
- Zaznaczyła się wyraźna tendencja koncentracji ziemi w gospodarstwach większych obszarowo. W 1988 r. gospodarstw powyżej 15 ha UR było 130,1 tys. (6% gospodarstw ogółem), podczas gdy w 2012 r. stanowiły one 13,6% wszystkich gospodarstw. Przyrost bezwzględny liczby tych gospodarstw wyniósł 71,4 tys. Obecnie użytkują one blisko 54% UR będących we władaniu gospodarstw indywidualnych, podczas gdy u progu transformacji było to ok. 20%. Przemiany te są skutkiem przepływu ziemi z dawnego sektora państwowego, a w części dokonywały się „kosztem” gospodarstw indywidualnych ze „środkowych” grup obszarowych.
- W gospodarstwach względnie dużych – powyżej 50 ha UR (indywidualnych i osób prawnych) w Polsce skupione jest tylko ok. 30% całości użytków rolnych. Jest to wyraźnie mniej niż w krajach północnych i zachodnich UE (tamtejsze gospodarstwa rolne powyżej 50 ha skupiają ok. 80% całości użytków rolnych), które konkurują z polskim rolnictwem¹⁵.

Zwiększenie stopnia koncentracji użytków rolnych jest, gdy mamy na uwadze potencjalną siłę ekonomiczną gospodarstw rolnych reprezentowaną przez zasoby ziemi, podstawowym warunkiem poprawy struktury agrarnej. Dlatego istnieje konieczność dalszych przemian strukturalnych, które stanowią ważny czynnik kreujący zmiany w wykorzystaniu zasobów czynników produkcji, efektywności wytwarzania, a w konsekwencji w wynikach produkcyjnych i dochodowych. Można się pokusić o stwierdzenie, że przemiany

¹⁵ Zob. W. Poczta, *Przemiany w rolnictwie...*, op. cit.

w strukturze agrarnej, w ścisłej łączności ze wsparciem dotyczącym tworzenia nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich, będą najważniejszym wyzwaniem dla polityki rolnej i polityki spójności UE oraz krajowej polityki gospodarczej i polityki rolnej.

Tabela 3.5. Jednostki prowadzące działalność gospodarczą w rolnictwie i struktura użytków rolnych według form władania w latach 1990–2010

Wyszczególnienie	1990	1996	2002	2010
Liczba jednostek (tys.)				
Sektor prywatny, w tym:	3831,6	3064,6	2931,9	2276,7
gospodarstwa indywidualne	2137,5	2041,4	2928,6	1558,4
spółdzielnie	2,4	2,5	1,2	0,8
Sektor publiczny	2,4	2,0	1,3	0,9
Ogółem	3834,0	3066,5	2933,2	2277,6
Struktura użytków rolnych (%)				
Sektor prywatny, w tym:	80,0	91,2	94,5	96,3
gospodarstwa indywidualne	76,0	82,1	87,9	88,1
spółdzielnie	4,0	2,7	1,9	–
Sektor publiczny	20,0	8,8	5,5	3,7

Źródło: „Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998”, GUS, Warszawa 1999; „Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa.

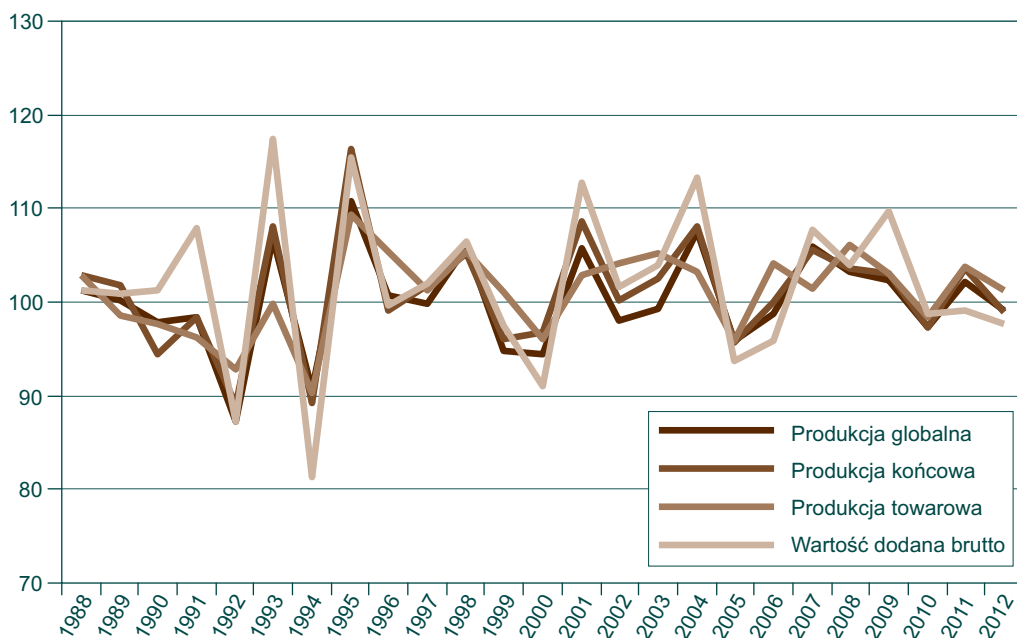
Tabela 3.6. Gospodarstwa indywidualne i użytki rolne według grup obszarowych w latach 1988–2012

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw (w tys.)													
	1988		1990		1996		2002		2007		2010		2012	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
1–2 ha	405,3	18,7	378,3	17,7	462,2	22,6	516,8	26,5	422,5	23,4	342,2	22,0	298,5	20,2
2–5 ha	754,3	34,8	750,8	35,1	667,6	32,7	629,5	32,3	614,0	34,0	519,3	33,3	481,7	32,6
5–10 ha	635,1	29,3	636,3	29,8	520,8	25,5	426,5	21,9	399,9	22,2	351,5	22,6	350,7	23,8
10–15 ha	242,8	11,2	242,0	11,3	217,2	10,6	182,5	9,4	166,4	9,2	152,2	9,8	144,3	9,8
15–20 ha					89,5	4,4	83,8	4,3	77,5	4,3	72,2	4,6	73,6	5,0
20–50 ha	130,1	6,0	130,1	6,1	75,2	3,7	95,5	4,9	102,3	5,7	96,8	6,2	101,1	6,8
Powyżej 50 ha					0,4	8,9	17,1	0,9	21,5	1,2	24,3	1,6	26,8	1,8
Ogółem	2 167,6	100,0	2 137,5	100,0	2 041,4	100,0	1 951,7	100,0	1 804,1	100,0	1 558,4	100,0	1 476,7	100,0
Powierzchnia użytków rolnych (tys. ha)														
Wyszczególnienie	1988		1990		1996		2002		2007		2010		2012	
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys.	%
	611,7	3,0	564	4,2	650,6	4,6	725,0	5,0	613,3	4,4	500,3	3,7	438,8	3,2
1–2 ha														
2–5 ha	2 579,0	15,2	2 536	18,9	2 199,0	15,4	2 038,0	14,1	1 989,9	14,1	1 687,6	12,6	1 554,6	11,5
5–10 ha	4 660,5	30,2	4 591	34,3	3 713,3	26,0	3 029,1	20,9	2 836,2	20,1	2 501,0	18,7	2 529,9	18,7
10–15 ha			2 996	22,4	2 632,0	18,5	2 213,7	15,3	2 019,9	14,3	1 847,4	13,8	1 744,5	12,9
15–20 ha					1 530,0	10,7	1 437,8	9,9	2 955,5	9,5	1 242,1	9,3	1 259,3	9,3
20–50 ha	5 686,1	51,6	2 713	20,2	2 041,9	14,3	2 708,4	18,7	1 333,1	21,0	2 821,9	21,1	2 983,4	22,1
Powyżej 50 ha					1 493,0	10,5	2 309,9	16,0	2 339,4	16,6	2 803,8	20,9	3 009,5	22,3
Ogółem	13 537,3	100,0	13 400,0	100,0	14 260,0	100,0	14 461,9	100,0	14 087,4	100,0	13 404,1	100,0	13 520,0	100,0
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha)	6,3		6,3		7,0		7,4		7,8		8,6		9,2	

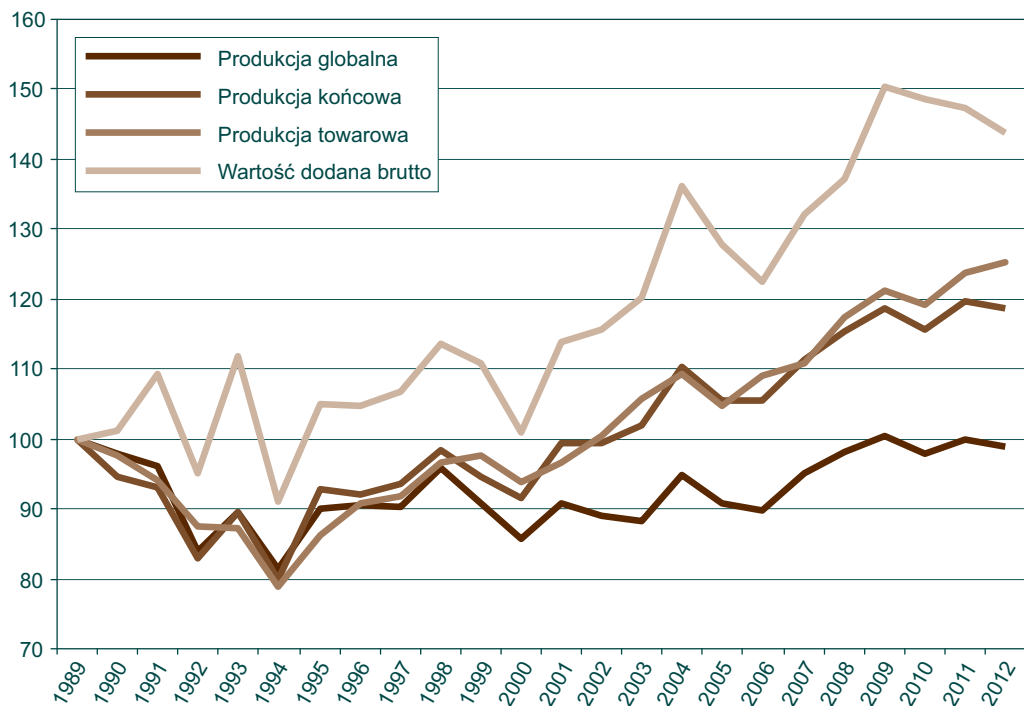
Źródło: wyniki spisów rolnych w 1996, 2002 i 2010 r.; *Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów*, PSR 1996, GUS, Warszawa; *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2012 roku*, GUS, Warszawa 2012; „Rocznik Statystyczny RP” (własne roczniki), GUS, Warszawa; obliczenia własne.

3.4. Zmiany produkcyjno-dochodowe

W pierwszej połowie lat 90. XX w. widoczne były znaczne wahania wynikowych kategorii produkcyjnych i ekonomicznych, co świadczy o dużych trudnościach rolnictwa w okresie dostosowawczym do warunków gospodarki rynkowej (rycina 3.1). Największy spadek nastąpił w 1994 r., kiedy to poziom produkcji globalnej zmniejszył się o niemal 20% w stosunku do 1989 r. (rycina 3.2). Poprawę w tym zakresie odnotowano w latach 1995–1998, kiedy to produkcja globalna osiągnęła 90–95,5% poziomu sprzed okresu transformacji. Zbliżoną do tego poziomu wartość produkcji globalnej odnotowano dopiero w 2009 r. i do 2012 r. można wnioskować o jej względnej stabilności. Od 1994 r., mimo trudnych zewnętrznych warunków ekonomicznych gospodarowania, zwiększa się natomiast wartość sprzedaży w stosunku do 1989 r. Dowodzi to coraz większych powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem rolnym. Zaznaczyła się też tendencja wzrostowa w zakresie tworzenia wartości dodanej brutto, co może wskazywać na poprawę efektywności wytwarzania w rolnictwie.

Rycina 3.1. Dynamika produkcji i wartości dodanej brutto w rolnictwie polskim w latach 1988–2012 (ceny stałe, rok poprzedni = 100)

Rycina 3.2. Dynamika produkcji i wartości dodanej brutto w rolnictwie polskim w latach 1989–2012 (ceny stałe, 1989 r. = 100)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny RP” (właściwie roczniki), GUS, Warszawa.

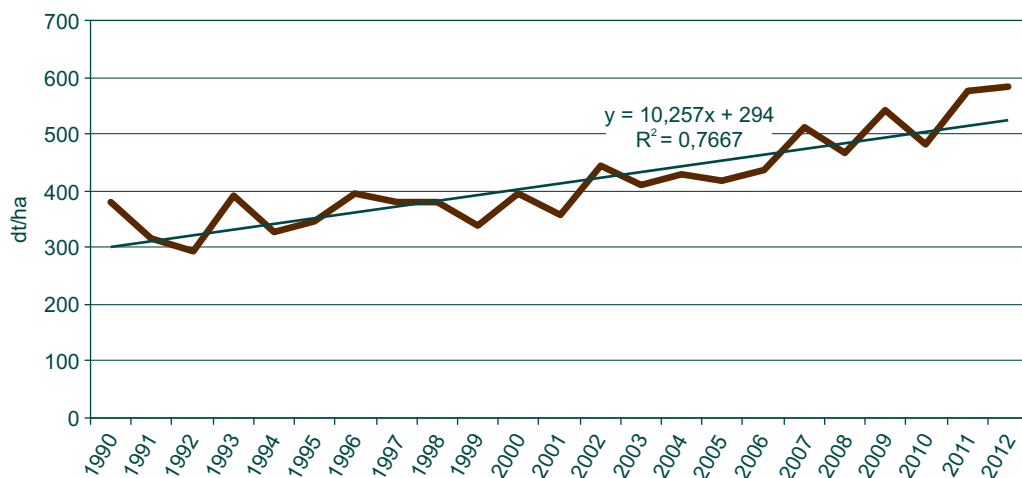
3.4.1. Produkcja roślinna

Rolnicza produkcja roślinna, powstająca przy wykorzystaniu ziemi jako naturalnego siedliska, z którego rośliny pobierają wodę i związki mineralne, tworzy odnawialną materię organiczną stanowiącą w zasadzie jedyne źródło wyżywienia ludzi¹⁶ i paszy dla zwierząt gospodarskich. Człowiek, wpływając w procesie gospodarowania na rozmiary i strukturę produkcji roślinnej, z jednej strony zagospodarowuje zasoby ziemi, a z drugiej – decyduje o ogólnych rozmiarach produkcji rolniczej i możliwościach wyżywieniowych. Dlatego duże znaczenie ma obserwacja zarówno procesów gospodarowania zasobami ziemi rolniczej, jak i wykorzystywania pozostających w dyspozycji rolnictwa zasobów użytków rolnych.

¹⁶ Współczesne znaczenie zbieractwa i łowiectwa w wyżywieniu populacji ludzkiej jest znikome i w zasadzie może być pomijane w globalnych bilansach żywności.

- Powierzchnia zasiewów w 2012 r. w Polsce wyniosła 10 431,6 tys. ha, czyli była o ponad 3 902,4 tys. ha mniejsza (ok. 27%) niż w 1989 r., przy czym jej najbardziej dynamiczna redukcja nastąpiła w latach 1989–1996 – o blisko 2 040 tys. ha (tabela 3 w aneksie). Zmniejszenie powierzchni zasiewów oznacza redukcję potencjału produkcyjnego rolnictwa. Proces ten nie zawsze musi być oceniany negatywnie, szczególnie jeśli następuje kompensacja produkcji na pozostałych użytkach (zwykle lepszych jakościowo), a grunty wypadające z rolniczego użytkowania są należycie zagospodarowane na inne cele. Niestety w znacznej części grunty te „wypadły” poza gospodarstwa rolne, a w części stanowią niezagospodarowane odłogi.
- Zmniejszenie powierzchni zasiewów dotyczyło wszystkich najważniejszych roślin, przy czym w relacjach względnych największej redukcji uległa powierzchnia uprawy ziemniaków (o ok. 80%), a następnie buraków cukrowych (o 50%). W najmniejszym stopniu ograniczenie powierzchni zasiewów dotyczyło zbóż, a powierzchnia uprawy roślin oleistych zwiększyła się o ponad 27%. Zachodzące zmiany w strukturze zasiewów są skutkiem zmian popytu i zmian w technologiach wytwarzania w samym rolnictwie (np. zaprzestanie wykorzystywania ziemniaków jako paszy dla zwierząt, wzrost plonów i zawartości cukru w korzeniach buraków cukrowych czy wzrost popytu na rzepak na cele biopaliw).
- Najpowszechniejszą uprawą w polskim rolnictwie są zboża, jest nimi obsiane niemal 74% gruntów ornych pod zasiewami. W relacji do 1989 r. udział ten wzrósł o 15,4 punktu procentowego, głównie za sprawą wzrostu powierzchni zasiewów pszenżyta i pszenicy (tabela 3 w aneksie). Bardzo duży udział zbóż w strukturze zasiewów w wielu regionach kraju prowadzi do nadmiernie ekstensywnej struktury produkcji i zubożenia biologicznego rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz ogranicza zapotrzebowanie na nakłady pracy.
- W warunkach braku wzrostu plonowania zbóż w prawie całym analizowanym okresie, przy jednoczesnej dość dużej ich zmienności, zbiory zbóż utrzymywały się na podobnym poziomie. Dopiero w ostatnich kilku latach można zauważyć niewielką poprawę plonowania zbóż (tabele 1 i 2 w aneksie).
- Największe zmiany w wielkości osiąganych plonów odnotowano w odniesieniu do buraków cukrowych – jedynej rośliny uprawnej, w przypadku której wystąpił wyraźny i istotny statystycznie wzrost plonów (rycina 3.3). W dużym stopniu jest to efekt procesów koncentracji, które miały miejsce w ostatnich latach w produkcji tego surowca. Liczba producentów buraków cukrowych w Polsce zmalała w stosunku do 2003 r. o ponad połowę, przy czym największe ubytki wystąpiły w przypadku plantacji najmniejszych.

Skala zmian była jednak mniejsza w przypadku arealu, co wskazuje na to, że zarówno czynniki polityczne (reforma rynku cukru z 2006 r.), jak i uwarunkowania rynkowe przyczyniły się do większej koncentracji produkcji¹⁷.

Rycina 3.3. Zmiany w poziomie plonów buraków cukrowych w Polsce w latach 1990–2012 (dt/ha)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie tabeli 1 w aneksie.

3.4.2. Produkcja zwierzęca

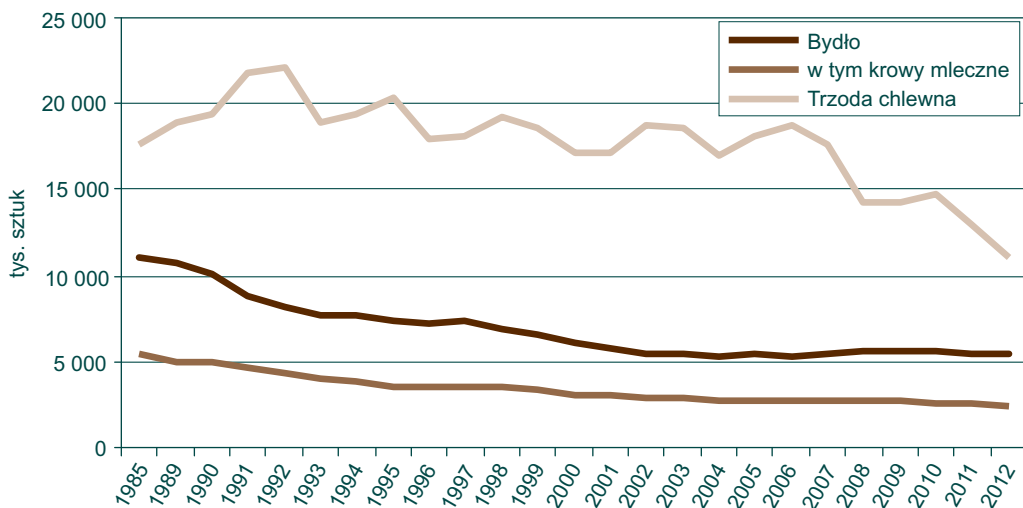
W krajach zachodnich i północnych Europy tradycyjnie występuje duży popyt na produkty spożywcze pochodzenia zwierzęcego. Jednocześnie uwarunkowania przyrodnicze i zasoby kapitałowe w rolnictwie pozwalają na wytworzenie dużego wolumenu podstawowych produktów roślinnych, które stanowią paszę dla zwierząt przetwarzaną w cechujące się większą wartością dodaną produkty rolne pochodzenia zwierzęcego. Stąd zmiany w wielkości, produktywności i strukturze produkcji zwierzęcej mają istotne znaczenie zarówno dla samego rolnictwa, jak i dla konsumentów żywności.

- W latach 1989–2012 wystąpił w Polsce znaczny spadek погоłowia bydła ogółem, w tym krów mlecznych, sięgający ok. 50% (rycina 3.4, tabela 4 w aneksie).
- Chów trzody chlewnej do 2007 r. generalnie utrzymywał się na stabilnym poziomie, natomiast fluktuacje poziomu погоłowia były konsekwencją cyklu świńskiego. W ciągu ostatnich 5 lat miało miejsce wyraźne załamanie

¹⁷ W. Poczta, A. Sadowski, A. Baer-Nawrocka, *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej*, GUS, Warszawa 2013.

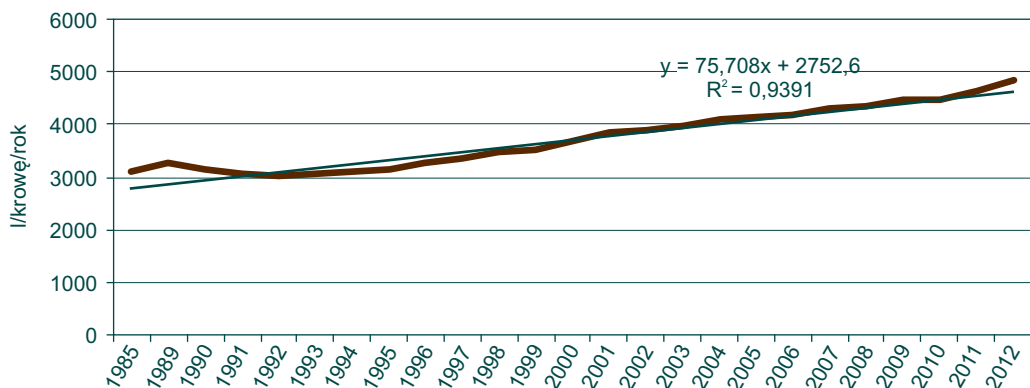
chowu trzody chlewnej, zwłaszcza produkcji prosiąt. Jest to w znacznej mierze skutkiem braku przemian strukturalnych zapewniających konkurencyjną produkcję trzody chlewnej w Polsce w stosunku do głównych konkurentów na JRE (głównie rolnictwa duńskiego i niemieckiego).

- Bardzo pozytywnym zjawiskiem, które dało się zaobserwować w ostatnich kilku latach w produkcji zwierzęcej, jest wzrost wydajności zwierząt. Dzięki niemu, mimo spadku lub stabilizacji pogłowia zwierząt, produkcja artykułów pochodzenia zwierzęcego cechowała się stabilnością (mleko, żywiec wieprzowy) (rycyna 3.5, tabela 4 w aneksie).
- Nastąpił bardzo dynamiczny rozwój produkcji drobiarskiej, w szczególności żywca drobiowego (jego produkcja jest obecnie ponad czterokrotnie wyższa niż na początku lat 90. XX w.; rycina 3.6, tabela 4 w aneksie). Po załamaniu produkcji na początku lat 90. odnotowano także dynamiczny przyrost produkcji jaj. Na podkreślenie zasługuje fakt, że w produkcji drobiarskiej zaszły zasadnicze przeobrażenia strukturalne, zapewniające jej wysoką konkurencyjność na JRE.

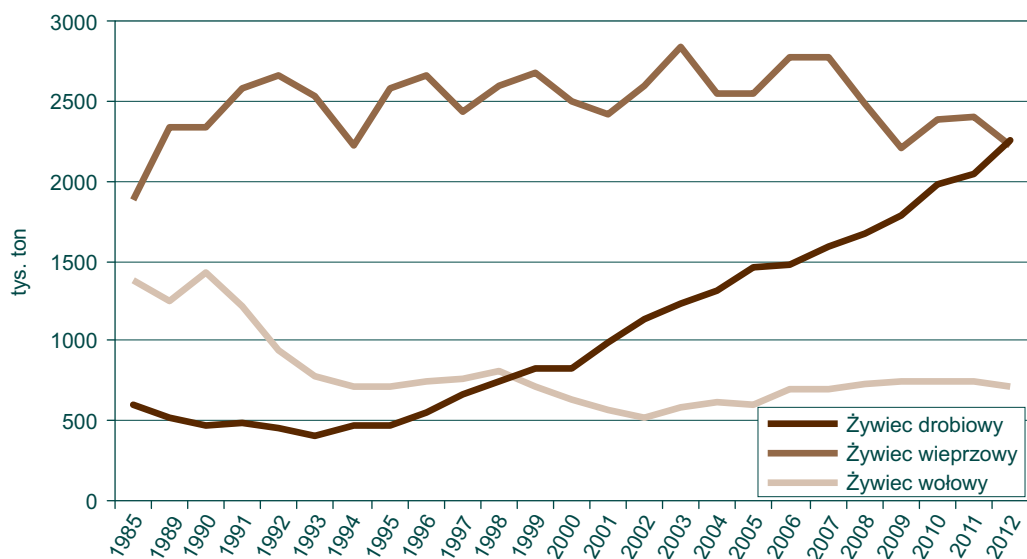
Rycina 3.4. Zmiany w pogłowiu bydła, krów mlecznych i trzody chlewnej w Polsce w latach 1985–2012 (tys. sztuk)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie tabeli 4 w aneksie.

Rycina 3.5. Zmiany w wydajności krów mlecznych w Polsce w latach 1985–2012 (l/krowę/rok)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie tabeli 4 w aneksie.

Rycina 3.6. Zmiany w produkcji żywca wołowego, wieprzowego i drobiowego w Polsce w latach 1985–2012 (tys. ton, waga żywa)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie tabeli 4 w aneksie.

3.4.3. Zmiany w produkcji, nakładach i dochodach sektora rolnego w świetle Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa

Akcesja Polski do UE wywoływała na polskiej wsi zarówno obawy, jak i oczekiwania. Dotyczyły one w szczególności wpływu WPR na sytuację ekonomiczną rolnictwa. Ocenę wpływu WPR na produkcję i dochody sektora rolnego przeprowadzono, porównując sytuację produkcyjno-ekonomiczną rolnictwa w okresie przed akcesją (1999–2003) i po akcesji (2004–2013).

- Średnia roczna wartość produkcji w okresie po akcesji wynosiła w cenach stałych w 2005 r. 70,5 mld zł i była większa o 13,9 mld zł niż w okresie przed akcesją, kiedy wynosiła 56,6 mld zł. Po przystąpieniu Polski do UE średnia roczna wartości produkcji w ujęciu realnym była zatem wyższa niż w okresie przed akcesją o 24,5% (tabela 3.7). Na wzrost średniej wartości produkcji w ujęciu realnym wpływ miało zwiększenie o 19,7% wolumenu produkcji i o blisko 4% cen realnych produkcji rolnej (tabela 3.8).
- Duże znaczenie we wzroście wartości produkcji miały dotacje do produktów. Średnia wartość realnej produkcji rolnej bez dotacji do produktów w cenach stałych z 2005 r. w latach 2004–2013 była o 10,6 mld zł (18,8%) większa niż w okresie przed akcesją (tabela 3.7).
- Zmiany wartości zużycia pośredniego w ujęciu realnym w Polsce w latach 1999–2013 kształtowały się podobnie jak zmiany wartości produkcji. Średnia roczna wartość zużycia pośredniego w okresie po akcesji do UE była wyższa o 21,4% w porównaniu z latami 1999–2003 (tabela 3.9). Wartość zużycia pośredniego wzrosła ze średniego poziomu ponad 35 mld zł w latach 1999–2003 do średniego poziomu 42,9 mld zł w latach 2004–2013. Na zmiany w kształtowaniu się wartości zużycia pośredniego w tym ostatnim okresie wpływ miał wzrost wolumenu zużycia pośredniego średnio o 3,9% oraz wzrost cen zużycia pośredniego średnio o 16,4% (tabela 3.8).
- Wzrost wolumenu zużycia pośredniego (nakładów ponoszonych na produkcję) był mniejszy niż wzrost wolumenu produkcji bez dotacji, co może świadczyć o wzrastającej efektywności wytwarzania w rolnictwie.
- Średni poziom dochodu uzyskiwanego z rolnictwa w Polsce w ujęciu realnym po akcesji do UE wzrósł o 146% (tabela 3.10). Dochody uzyskiwane z rolnictwa ze średniego poziomu nieco ponad 10 mld zł w latach 1999–2003 zwiększyły się do średniego poziomu ponad 25 mld zł w latach 2004–2013.
- Istotny wpływ na te zmiany miał wzrost wartości dotacji w ujęciu realnym ze średniego poziomu niespełna 1 mld zł w okresie przed akcesją do średniego poziomu 12,2 mld zł po przystąpieniu Polski do UE.

Tabela 3.7. Produkcja rolnicza w Polsce w latach 1999–2013 (wartości realne, ceny stałe z 2005 r.)

Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	2003	1999–2003 (średnio)	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004–2013 (średnio)	1999–2003 = 100
Wartość produkcji (mld zł)	55,9	56,7	59,9	55,3	55,3	56,6	66,1	60,6	62,1	72,2	70,5	67,0	69,0	79,4	80,3	77,9	70,5	124,5
Indeks realnej wartości produkcji	92,3	93,7	98,9	91,3	91,3	93,5	109,1	100,0	102,5	119,3	116,4	110,6	114,0	131,1	132,5	128,7	116,4	
Wartość produkcji bez dotacji do produktów (mld zł)	55,6	56,4	59,5	54,7	54,8	56,2	62,5	56,8	57,5	68,0	66,8	62,3	64,6	75,7	78,4	74,9	66,8	118,8
Indeks realnej wartości produkcji bez dotacji do produktów	97,9	99,3	104,7	96,3	96,4	98,9	110,1	100,0	101,3	119,8	117,6	109,6	113,7	133,4	138,1	131,9	117,5	

Źródło: Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa, Eurostat; obliczenia własne.

Tabela 3.8. Zmiany indeksów wolumenu produkcji i zużycia pośredniego oraz cen realnych produkcji rolnej i zużycia pośredniego w Polsce w latach 1999–2013 (wartości realne, ceny stałe z 2005 r.)

Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	2003	2004–2013 (średnio)	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004–2013 (średnio)	1999–2003 = 100
Indeks produkcji (wolumen)	88,6	85,2	89,4	89,7	88,5	88,3	100,4	100,0	99,0	105,1	105,5	111,8	108,3	108,3	109,6	109,1	105,7	119,7
Indeks zużycia pośredniego (wolumen)	102,1	98	98,7	99,4	98,1	99,3	102,7	100	102,3	103,5	103,7	105,1	103,9	105,8	103,6	100,9	103,2	103,9
Indeks cen realnych produkcji rolnej	104,1	110	110,6	101,7	103,2	105,9	108,7	100	103,5	113,5	110,4	98,9	105,2	121,0	120,9	118	110,01	103,9
Indeks cen realnych zużycia pośredniego	93,4	100,6	101,6	97	101,2	98,8	105,1	100	100,6	113,5	120,1	109,4	112,0	127,0	131,4	130,1	114,9	116,4

Źródło: Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa, Eurostat; obliczenia własne.

Tabela 3.9. Zużycie pośrednie w rolnictwie polskim w latach 1999–2013 (wartości realne, ceny stałe z 2005 r.)

Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	2003	1999–2003 (średnio)	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004–2013 (średnio)	1999–2003 = 100
Zużycie pośrednie (mln zł)	34,4	35,5	36,1	34,7	35,8	35,3	38,9	36,0	37,1	42,3	44,9	41,4	41,9	48,4	50,6	47,3	42,9	121,4
Indeks realnej wartości zużycia pośredniego	95,4	98,5	100,3	96,4	99,3	98,0	108,0	100,0	102,9	117,4	124,5	115,0	116,3	134,2	140,3	131,3	119,0	

Źródło: Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa, Eurostat; obliczenia własne.

Tabela 3.10. Wartość produkcji, dochody oraz wsparcie rolnictwa polskiego środkami publicznymi w latach 1999–2013 (wartości realne, ceny stałe z 2005 r.)

Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	2003	2004–2013 (średnio)	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004–2013 (średnio)	1999–2003 = 100
Wartość produkcji (mln zł)	55,9	56,7	59,9	55,3	55,3	56,6	66,1	60,6	62,1	72,2	70,5	67,0	69,0	79,4	80,3	77,9	70,5	124,5
Dochód (mld zł)	9,9	10,3	12,4	9,6	8,8	10,2	20,5	18,4	20,6	25,8	21,5	24,0	27,0	32,9	30,3	30,1	25,1	246,1
Dotacje do produktów (mld zł)	0,3	0,3	0,4	0,6	0,5	0,4	3,6	3,8	4,5	4,2	3,7	4,7	4,4	3,6	1,8	3,0	3,7	889,9
Pozostałe dotacje (mld zł)	0,6	0,7	0,5	0,4	0,3	0,5	4,3	4,8	6,7	7,6	8,0	9,8	10,6	12,8	8,3	11,5	8,4	1621,7
Dotacje razem (mld zł)	0,9	1,0	0,9	1,0	0,9	0,9	7,9	8,5	11,2	11,8	11,7	14,5	15,0	16,4	10,1	14,4	12,2	1295,2
Udział dotacji w wartości produkcji (%)	1,7	1,7	1,6	1,8	1,6	1,7	12,0	14,1	18,1	16,3	16,6	21,7	21,8	20,6	12,6	18,5	17,2	1038,0
Udział dotacji w dochodzie (%)	9,3	9,5	7,6	10,3	9,8	9,3	38,8	46,4	54,4	45,6	54,5	60,5	55,6	49,7	33,5	48,0	48,7	523,3

Źródło: Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa, Eurostat; obliczenia własne.

- W porównaniu z latami 1999–2003, w okresie 2004–2013 średni wzrost wartości dotacji do produktów w ujęciu realnym wyniósł blisko 790%, pozostałych dotacji – ponad 1520%, a dotacji ogółem – ponad 1195%. Udział dotacji ogółem w wartości produkcji rolnej wzrósł ponad dziesięciokrotnie ze średniego poziomu 1,7% w latach 1999–2003 do ponad 17% w latach 2004–2013. Rola dochodotwórcza dotacji zwiększyła się w tym okresie z niecałych 10% do blisko 49%.

Powyższa analiza dowodzi, że wsparcie sektora rolnego środkami WPR, oprócz uczestnictwa w JRE, było podstawową determinantą jego funkcjonowania i rozwoju w ostatnich 10 latach.

3.5. Zmiany ekonomicznych warunków produkcji

3.5.1 Relacje cenowe

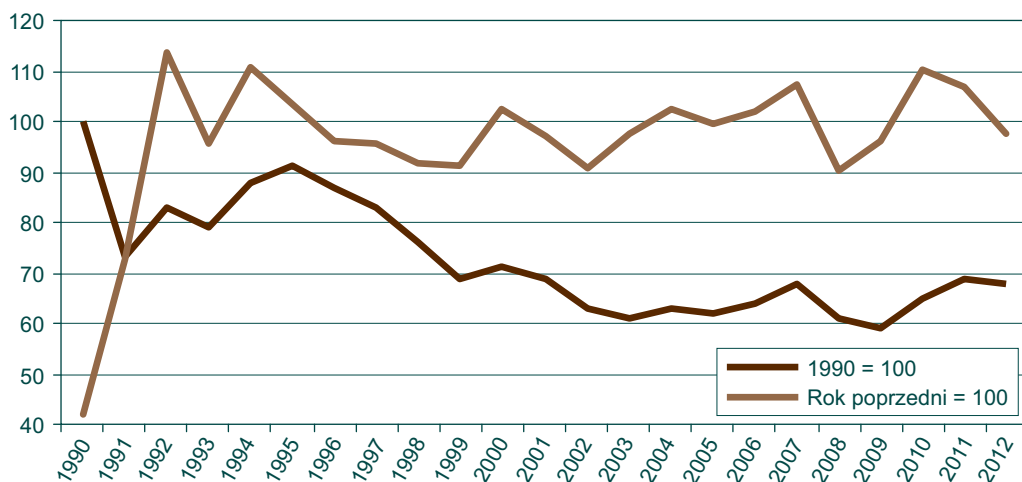
Do 1989 r. zarówno ceny zaopatrzeniowe dla rolnictwa, jak i ceny zbytu podlegały w Polsce bezpośrednim regulacjom. Tym samym dochody rolnictwa były w dużym stopniu współokreślane przez politykę cenową państwa wobec tego sektora. Przejście do gospodarki rynkowej wiązało się z uwolnieniem cen, otwarciem rynku rolnego na konkurencję zagraniczną i likwidacją większości dotacji budżetowych do produktów rolniczych i żywnościowych oraz do środków produkcji. Stąd po wprowadzeniu gospodarki rynkowej pozycja producentów rolnych uległa wyraźnemu osłabieniu. Syntetyczny obraz kształtowania się zmian cen produktów rolnych względem zmian cen środków produkcji przedstawia wskaźnik nożyc cen, który informuje, jak zmieniają się warunki wymiany rynkowej dla rolnictwa.

- W latach 90. XX w. warunki wymiany (nożyce cen)¹⁸ dla sektora rolnego były w większości lat niekorzystne (rycina 3.7, tabela 5 w aneksie). Umiarkowana poprawa relacji cenowych dla rolnictwa względem roku poprzedzającego miała miejsce tylko w latach 1992, 1994 i 1995. W pozostałych latach relacje cenowe ulegały pogorszeniu, nieraz bardzo znacznemu – w granicach 8% (lata 1998, 1999).
- Integracja i związane z tym otwarcie rynku produktów rolnych na konkurencję na JRE stworzyło polskiemu rolnictwu od 2004 r. warunki do poprawy jego konkurencyjności poprzez szybszy wzrost cen produktów rolnych w stosunku do ponoszonych nakładów w postaci towarów i usług zakupywanych przez rolników do bieżącej produkcji rolnej, a w konsekwencji do wygospodarowania i przeznaczenia większej ilości środków

¹⁸ Wskaźnik nożyc cen wyrażony jest relacją cen produktów rolnych sprzedawanych do towarów i usług zakupywanych na cele bieżącej produkcji rolnej.

pieniężnych na kolejne zakupy nakładów produkcyjnych na produkcję rolną. Pogorszenie relacji cenowych w latach 2008–2009 miało związek ze światowym kryzysem ekonomicznym skutkującym m.in. spadkiem cen większości produktów rolnych.

- W odniesieniu do początku okresu transformacji relacje cenowe dla rolnictwa w 2012 r. kształtowały się na poziomie 67,6%, czyli znacznie gorszym. Pogarszanie się relacji cenowych dla rolnictwa w gospodarce rynkowej w długim okresie jest powszechną prawidłowością. Swoistą kompensatą utraty części dochodów jest zwykle polityka wspierania rolnictwa ze środków publicznych, którą w zasadzie prowadzą wszystkie kraje rozwinięte. Należy podkreślić, że możliwości te w odniesieniu do polskiego rolnictwa diametralnie wzrosły po akcesji Polski do UE i objęciu polskiego rolnictwa wsparciem środkami WPR.

Rycina 3.7. Dynamika wskaźnika nożyc cen

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie tabeli 5 w aneksie.

3.5.2. Wsparcie rolnictwa¹⁹

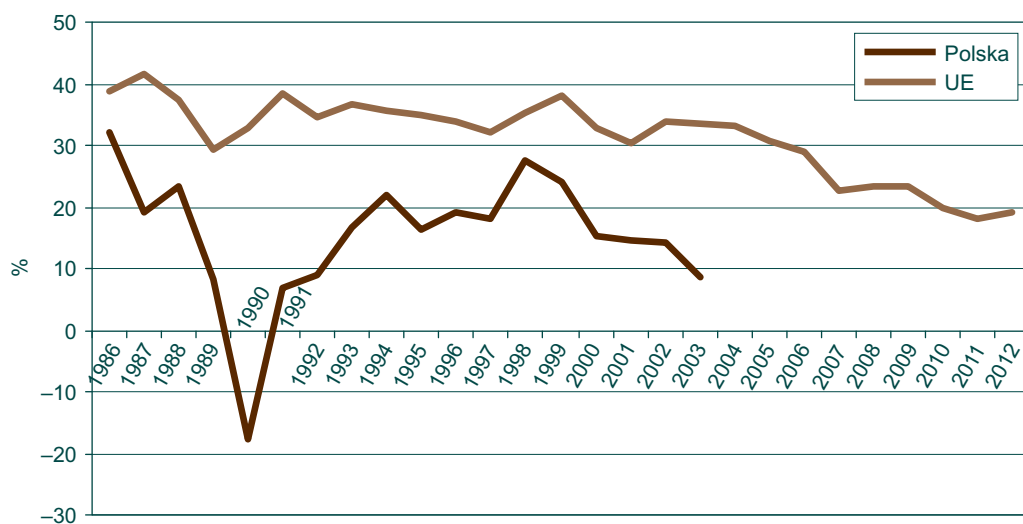
Poziom wsparcia rolnictwa zobrazowano wskaźnikiem PSE (*Producer Support Estimate*)²⁰, który w ujęciu procentowym wyraża udział wsparcia

¹⁹ Zagadnienia związane z transferami do rolnictwa polskiego zostały szczegółowo omówione w rozdziałach pierwszym, czwartym i ósmym niniejszego raportu.

²⁰ Według metodyki OECD wskaźnik PSE obliczany jest zgodnie z formułą: $\%PSE = \frac{PSEc}{(Q \times P + T)} \times 100$,

gdzie: *PSEc* – wskaźnik PSE dla danego kraju, $Q \times P$ wartość produkcji w cenach producentów, *T* – transfery budżetowe i inne do producentów rolnych.

publicznego w całkowitych przychodach producentów rolnych. Innymi słowy, pozwala określić, jaką część swoich przychodów brutto osiągnęliby rolnicy bez żadnego wsparcia, a jaki udział stanowią przychody uzyskane dzięki ingerencji państwa. W okresie przed transformacją wskaźnik PSE w rolnictwie polskim był relatywnie wysoki (przekraczał 30%, co oznacza, że ponad 30% przychodów rolników było skutkiem interwencji publicznej) i niewiele ustępował wskaźnikowi odnotowywanemu w tamtym czasie we Wspólnotach. Po rozpoczęciu transformacji ustrojowej, co w rolnictwie wiązało się z uwolnieniem cen i w początkowym okresie wycofaniem wsparcia dla rolnictwa, wskaźnik PSE uległ gwałtownemu obniżeniu i przyjął nawet wartości ujemne. W kolejnych latach ulegał poprawie, nigdy jednak nie osiągnął poziomu występującego w UE. **W 2012 r. średni wskaźnik PSE w UE wyniósł 19%.** W analizowanym okresie zmniejszył się on o ok. 20 punktów procentowych, co świadczy o stopniowym ograniczaniu roli mechanizmów wspierających ceny.

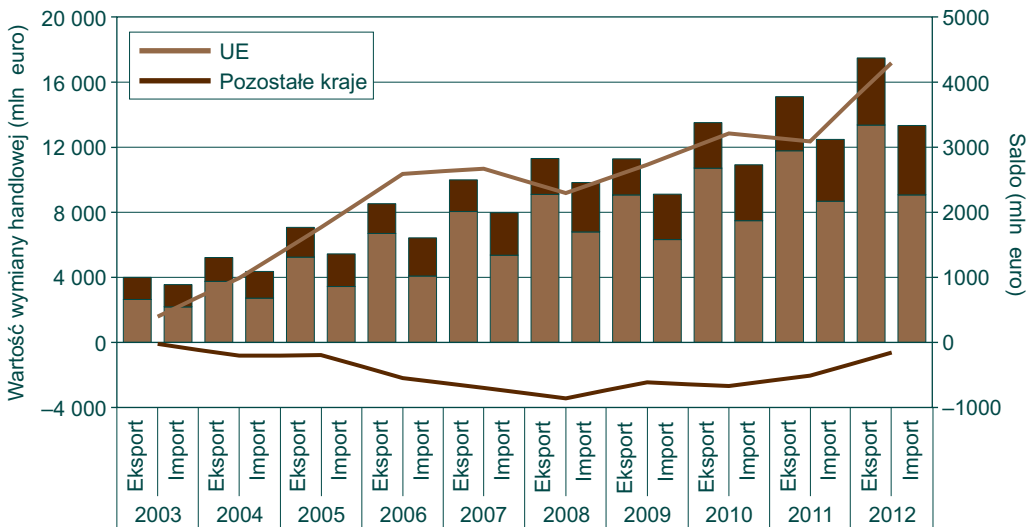

Rycina 3.8. Poziom wsparcia rolnictwa w Polsce i Unii Europejskiej mierzony wskaźnikiem PSE (%) w latach 1986–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OECD.

3.6. Rola handlu zagranicznego w procesie przemian w sektorze rolno-żywnościowym

Po transformacji ustrojowej z jednej strony uległy rozluźnieniu bądź ustały dotychczasowe kontakty handlowe, z drugiej zaś nastąpiło otwarcie polskiego rynku na produkty pochodzące z zagranicy. Dotyczyło to także handlu rolno-żywnościowego. Sektor ten, począwszy od 1993 r., zaczął odnotowywać ujemne saldo w obrotach z zagranicą. Sytuacja ta trwała przez 10 lat do 2002 r. (rycina 3.10, tabela 6 w aneksie). Spodziewana akcesja Polski do UE oraz związana z tym modernizacja polskiego przemysłu rolno-spożywczego spowodowały odwrócenie tej niekorzystnej tendencji, począwszy od 2003 r. **Po akcesji polski eksport rolno-żywnościowy wzrósł ponad czterokrotnie** (rycina 3.9).

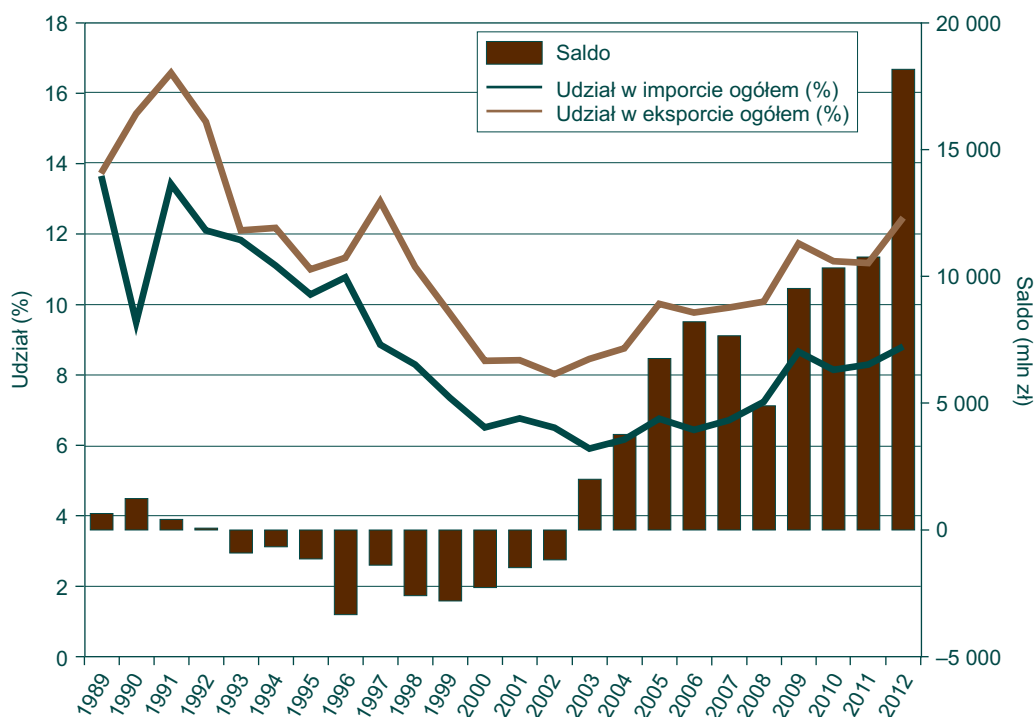

Rycina 3.9. Wartość oraz saldo wymiany handlowej Polski produktami rolno-spożywczymi w latach 2003–2012 (mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Polski Handel Zagraniczny Artykułami Rolno-Spożywczymi” (właściwe roczniki), FAMMU/FAPA, Warszawa.

W ostatnich latach eksport rolno-spożywczy stanowił ok. $\frac{1}{4}$ sumy wartości produkcji sprzedanej rolnictwa i przemysłu spożywczego. Podstawowe znaczenie ma eksport na rynek UE, gdzie lokowane jest ponad $\frac{3}{4}$ eksportu rolno-żywnościowego. Bez dynamicznego wzrostu eksportu rolno-żywnościowego możliwości rozwojowe rolnictwa, a przede wszystkim

przemysłu rolno-spożywczego byłyby ograniczone, szczególnie w sytuacji, w której wzrost popytu wewnętrznego na żywność jest wzrostem recesyjnym, wolniejszym niż tempo przyrostu PKB. Spożycie żywności i napojów bezalkoholowych w cenach stałych w 2012 r. było większe niż w 2000 r. o 12,5%, a w stosunku do 2005 r. tylko o 4,7%, natomiast w ostatnich latach (2011 i 2012) dynamika spożycia żywności była ujemna (w 2012 była niższa niż w 2010 r. o 3,2%). W tej sytuacji **rozwój handlu zagranicznego produktami rolnictwa i przemysłu spożywczego po akcesji do UE należy uznać za drugi, obok wsparcia sektora rolno-żywnościowego środkami WPR, podstawowy czynnik rozwoju tych sektorów gospodarki.**

Rycina 3.10. Udział eksportu i importu rolnego i spożywczego w wymianie handlowej ogółem (%) i saldo handlu produktami rolnymi i spożywczymi (mln zł) w latach 1989–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabeli 6 w aneksie.

3.7. Podsumowanie

Wejście polskiej gospodarki na drogę gospodarki rynkowej i przystąpienie do UE współokreślały w ostatnim ćwierćwieczu warunki gospodarowania

oraz stworzyły pewien potencjał zmian w sektorze rolnym. Transformacja pociągała za sobą przejście rolnictwa przez trudny okres dostosowawczy, charakteryzujący się często dotkliwymi procesami adaptacyjnymi w sferze wytwórczości. Integracja z krajami Wspólnoty wywołała w rolnictwie polskim konieczność wejścia na drogę dalszych dostosowań, a jednocześnie, poprzez dostęp do funduszy i większe możliwości inwestycyjne, stworzyła szansę na zdynamizowanie jego rozwoju oraz ekspansję eksportową. Zarówno na jednym, jak i drugim etapie przemian zakres procesów dostosowawczych był szeroki i obejmował cztery podstawowe sfery: realną, instytucjonalną, handlową i regulacyjną. Relatywnie najtrudniejsze okazały się dostosowania w sferze realnej dotyczące potencjału produkcyjnego i efektywności wytwarzania.

W okresie transformacji z całą ostrością ujawniła się wadliwość strukturalna i niska efektywność sektora rolnego. Mimo widocznych, lecz powolnych zmian, przy jednocześnie znacznych strumieniach kapitałowych, liczący się we Wspólnocie potencjał wytwórczy rolnictwa polskiego wciąż bazuje na naturalnych zasobach, a w szczególności na zasobach pracy. **Duża liczba zatrudnionych pozostaje w ścisłym związku przyczynowo-skutkowym ze strukturą obszarową rolnictwa.** Jej poprawa, a co za tym idzie – wzrost potencjału gospodarstw rolnych i ich większe urynkowienie, są przede wszystkim uwarunkowane zmniejszeniem liczby podmiotów produkcyjnych. Proces ten jednak ściśle wiąże się ze zmianami w poziomie zatrudnienia i w dużej mierze zależy od ogólnego wzrostu gospodarczego. Zmiany w tym zakresie stanowią podstawowy warunek korzystnej sytuacji ekonomicznej w sektorze oraz wzrostu konkurencyjności na rynku krajowym i międzynarodowym²¹.

Mimo całej złożoności sytuacji niewątpliwie można powiedzieć, że zarówno przejście do gospodarki rynkowej, jak i integracja z UE stymulowały lub wręcz umożliwiały pozytywne przemiany i stały się katalizatorami rozwoju polskiego rolnictwa.

²¹ Poprawa wydajności pracy na skutek zmniejszania liczby osób pracujących w rolnictwie, jak również redukcja podmiotów w nią zaangażowanych postrzegane były jako główna ścieżka wzrostu dochodów w krajach UE-15 (*Income Evolution 1990–2003 and 2013 Forecasts by Type of Farm Based on FADN Data*, European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development Directorate G.).

Aneks

Tabela 1. Plony głównych ziemiopłodów w Polsce (dt/ha)

Wyszczególnienie	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Zboża	29,5	32,8	31,9	24,0	27,5	25,7	30,2	29,0	28,5	30,7	29,6	25,3
pszenica	35,6	39,6	38,0	30,6	33,3	31,8	36,0	45,6	32,1	36,2	35,0	32,3
żyto	25,7	26,1	25,8	19,6	22,6	21,8	25,6	23,4	23,1	24,7	23,1	18,8
jęczmień	32,7	35,9	34,4	23,5	27,9	26,0	31,3	35,3	31,1	31,7	30,7	25,4
owies	26,5	28,4	27,3	18,4	23,3	20,0	25,1	25,3	26,1	26,0	25,3	18,9
pszenżyto	31,5	36,3	33,5	25,9	28,8	27,8	33,2	36,3	29,2	32,4	31,8	27,3
Ziemniaki	177,0	198,0	168,0	133,0	206,0	136,0	164,0	203,0	159,0	200,0	157,0	194,0
Buraki cukrowe	336,0	380,0	316,0	294,0	392,0	292,0	346,0	394,0	379,0	379,0	338,0	394,0
Oleiste	23,2	23,5	21,9	17,6	16,7	19,5	22,1	15,5	18,3	23,0	20,2	21,5
w tym rzepak i rzepik	23,7	24,1	22,3	18,2	17,1	20,4	22,7	15,9	18,7	23,6	20,8	21,9
Okopowe pastewne	438,0	472,0	433,0	332,0	432,0	360,0	377,0	429,0	409,0	423,0	385,0	400,0
Siano łąkowe	61,1	59,6	54,1	37,7	47,5	42,5	44,6	51,9	51,8	47,3	45,6	39,0
Siano z roślin motylkowych	55,2	55,8	53,6	41,5	49,2	43,4	46,9	50,9	50,0	51,8	50,2	46,4

Tabela 1 – cd.

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Zboża	30,6	32,4	28,7	35,4	32,3	26,0	32,5	32,2	34,8	35,6	34,3	37,0
pszenica	35,3	38,5	34,0	42,8	39,5	32,4	39,4	40,7	41,7	43,9	41,3	43,3
żyto	24,3	24,6	21,4	27,6	24,1	19,9	23,7	24,7	26,6	26,8	24,0	27,7
jęczmień	31,1	32,1	27,9	35,2	32,2	25,9	32,5	30,0	34,4	34,9	32,7	38,5
owies	24,6	24,6	22,4	27,5	24,6	19,2	25,1	22,9	26,9	26,3	25,3	28,6
pszenżyto	32,2	32,3	28,5	35,2	32,7	26,8	32,9	33,4	35,7	34,4	33,4	34,2
Ziemiaki	162,0	193,0	179,0	196,0	176,0	150,0	207,0	191,0	191,0	211,0	232,0	244,0
Buraki cukrowe	358,0	443,0	410,0	428,0	416,0	438,0	513,0	465,0	543,0	483,0	574,0	582,0
Oleiste	23,5	21,4	17,9	29,5	25,9	25,6	26,2	26,9	30,3	23,1	22,2	25,5
w tym rzepak i rzepik	24,0	21,7	18,6	30,3	26,3	26,5	26,7	27,3	30,8	23,6	22,4	25,9
Okopowe pastewne	390,0	419,0	379,0	391,0	372,0	329,0	409,0	397,0	419,0	405,0	458,0	432,0
Siano łąkowe	45,8	43,3	38,0	45,8	42,9	38,5	51,7	48,3	49,2	49,0	50,5	51,9
Siano z roślin motylkowych	–	46,0	44,1	48,1	42,2	38,3	47,6	45,6	46,7	47,6	47,5	49,9

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa.

Tabela 2. Zbiory głównych ziemiopłodów w Polsce (tys. ton)

Wyszczególnienie	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Zboża	26 958	28 014	27 811	19 962	23 417	21 763	25 905	25 298	25 399	27 159	25 750	22 341
pszenica	8 462	9 026	9 270	7 368	8 243	7 658	8 668	8 576	8 193	9 537	9 051	8 503
żyto	6 216	6 044	5 900	3 981	4 992	5 300	6 288	5 653	5 299	5 663	5 181	4 003
jęczmień	3 909	4 217	4 257	2 819	3 255	2 686	3 278	3 437	3 866	3 612	3 401	2 783
owies	2 185	2 119	1 873	1 229	1 493	1 243	1 495	1 581	1 630	1 460	1 447	1 070
pszenżyto	2 404	2 721	2 449	1 711	1 894	1 631	2 048	2 130	1 841	2 058	2 097	1 901
Ziemniaki	34 390	36 313	29 038	23 388	36 270	23 058	24 891	27 217	20 776	25 949	19 927	24 232
Buraki cukrowe	14 374	16 721	11 412	11 052	15 621	11 676	13 309	17 846	15 886	15 171	12 564	13 134
Oleiste	1 597	1 233	1 057	769	606	777	1 401	468	611	1 121	1 157	971
w tym rzepak i rzepik	1 586	1 206	1 043	758	594	756	1 377	449	595	1 099	1 132	958
Okopowe pastewne	9 485	9 724	8 519	6 324	8 419	7 062	5 393	5 007	4 763	4 743	5 423	5 057
Siano łąkowe	13 890	14 384	12 861	8 803	10 995	11 015	16 831	18 211	18 066	18 157	16 032	13 922
Siano z roślin motylkowych	7 384	7 272	6 752	5 001	5 483	3 586	3 406	2 561	2 759	2 971	3 091	2 584

Tabela 2 – cd.

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Zboża	26 960	26 877	23 391	29 635	26 928	21 776	27 143	27 664	29 827	27 228	26 767	28 544
pszenica	9 283	9 304	7 858	9 892	8 771	7 060	9 317	9 275	9 790	9 408	9 339	8 608
żyto	4 864	3 831	3 172	4 281	3 404	2 622	3 126	3 449	3 713	2 852	2 601	2 888
jęczmień	3 330	3 370	2 832	3 571	3 582	3 161	4 008	3 619	3 984	3 397	3 326	4 180
owies	1 305	1 487	1 182	1 431	1 324	1 035	1 462	1 262	1 415	1 517	1 382	1 468
pszenżyto	2 698	3 048	2 812	3 723	3 903	3 197	4 147	4 460	5 234	4 576	4 235	3 349
Ziemiaki	19 379	15 524	13 732	13 999	10 369	8 982	11 791	10 462	9 703	8 188	9 111	8 740
Buraki cukrowe	11 364	13 434	11 740	12 730	11 912	11 475	12 682	8 715	10 849	9 973	11 674	12 350
Oleiste	1 082	968	826	1 666	1 474	1 682	2 163	2 128	2 528	2 273	1 888	1 896
w tym rzepak i rzepik	1 064	953	793	1 633	1 450	1 652	2 130	2 106	2 497	2 229	1 862	1 866
Okopowe pastewne	4 431	2 140	2 163	1 880	1 557	1 337	1 378	1 308	1 232	672	1 060	804
Siano łąkowe	15 896	10 964	8 852	14 221	13 522	9 202	15 682	11 843	12 128	12 893	15 697	15 698
Siano z roślin motylkowych	2 725	1 058	1 685	2 040	1 929	2 211	2 145	2 153	2 171	1 437	1 932	1 848

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa.

Tabela 3. Powierzchnia zasiewów głównych ziemiopłodów w Polsce (tys. ha)

Wyszczególnienie	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Zboża	8 377	8 531	8 716	8 321	8 506	8 481	8 571	8 720	8 899	8 844	8 701	8 814
pszenica	2 195	2 281	2 437	2 405	2 477	2 407	2 407	2 480	2 555	2 631	2 583	2 635
żyto	2 275	2 314	2 290	2 034	2 213	2 436	2 452	2 415	2 298	2 291	2 243	2 130
jęczmień	1 175	1 174	1 237	1 198	1 167	1 032	1 048	1 130	1 242	1 138	1 107	1 096
owies	803	747	686	667	642	618	595	625	626	561	572	566
pszenżyto	649	749	731	659	657	587	616	696	630	636	660	695
Ziemniaki	1 858	1 835	1 733	1 757	1 761	1 697	1 522	1 342	1 306	1 295	1 268	1 251
Buraki cukrowe	423	440	361	376	399	400	385	453	419	400	372	333
Oleiste	583	525	483	437	363	398	634	301	334	488	572	425
w tym rzepak i rzepik	570	500	468	417	348	370	606	283	317	466	545	437
Okopowe pastewne	215	206	197	191	195	196	143	117	117	112	141	126
Powierzchnia zasiewów ogółem	14 334	14 242	14 134	13 560	13 410	12 949	12 892	12 297	12 485	12 589	12 585	12 408

Tabela 3 – cd.

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012/1989
Zboża	8 820	8 294	8 166	8 381	8 329	8 388	8 348	8 604	8 583	7 646	7 802	7 700	91,9
pszenica	2 627	2 414	2 308	2 311	2 218	2 176	2 112	2 278	2 346	2 142	2 259	2 077	94,6
żyto	2 002	1 560	1 479	1 550	1 415	1 318	1 316	1 397	1 396	1 063	1 086	1 042	45,8
jęczmień	1 071	1 051	1 016	1 014	1 113	1 221	1 232	1 206	1 157	974	1 018	1 161	98,8
owies	531	605	527	520	539	539	583	551	525	577	546	514	64,0
pszenżyto	703	944	986	1 058	1 195	1 194	1 260	1 333	1 465	1 330	1 269	992	152,9
Ziemiaki	1 194	803	766	713	588	597	549	530	489	388	393	359	19,3
Buraki cukrowe	318	303	286	292	286	262	247	214	200	206	204	212	50,1
Oleiste	461	452	461	565	569	658	825	791	834	986	851	743	127,4
w tym rzepak i rzepik	443	439	426	538	550	624	797	771	810	946	830	720	126,4
Okopowe pastewne	113	51	57	48	42	41	34	33	29	17	23	19	8,8
Powierzchnia zasiewów ogółem	12 386	10 764	10 889	11 285	11 193	11 465	11 456	11 631	11 615	10 428	10 576	10 432	72,8

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa.

Tabela 4. Zmiany pogłowia zwierząt, wydajności i produkcji ważniejszych artykułów pochodzenia zwierzęcego

Wyszczególnienie	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Pogłowia (tys. szt.)													
Bydło	11 055	10 733	10 049	8 844	8 221	7 643	7 696	7 306	7 136	7 307	6 955	6 555	6 083
w tym krowy	5 528	4 994	4 919	4 577	4 257	3 983	3 863	3 579	3 461	3 490	3 542	3 418	3 098
Trzoda chlewna	17 614	18 835	19 464	21 868	22 086	18 860	19 466	20 418	17 964	18 135	19 168	18 538	17 122
Obsada na 100 ha użytków rolnych													
Bydło	59	57	54	47	44	41	41	41	39	40	38	36	34
w tym krowy	29	27	26	25	23	21	21	20	19	19	19	19	17
Trzoda chlewna	94	101	104	117	118	101	104	114	97	98	104	101	96
Podstawowe wydajności													
Mleka od 1 krowy (l)	3 115	3 260	3 151	3 082	3 015	3 075	3 121	3 136	3 249	3 370	3 491	3 510	3 668
Jaj od 1 kury (szt.)	153	156	157	157	157	154	158	163	170	172	168	176	182
Produkcja ważniejszych artykułów													
Żywiec ^a ogółem (tys. t)	3 917	4 298	4 493	4 533	4 313	3 940	3 593	3 912	4 108	4 021	4 307	4 356	4 112
w tym bydło (bez cieląt)	1 376	1 244	1 428	1 224	944	785	717	716	745	770	805	710	635
cielęta	663	773	105	97	89	83	82	76	77	74	87	88	83
trzoda chlewna	1 889	2 330	2 341	2 579	2 652	2 532	2 225	2 575	2 657	2 429	2 601	2 671	2 501
drob	5 599	5 517	474	490	460	412	475	478	557	667	742	819	834
Mleko (mln l)	15 374	15 926	15 371	14 022	12 770	12 271	11 866	11 303	11 355	11 770	12 229	11 915	11 543
Jaj (mln szt.)	8 024	8 032	7 597	6 508	6 116	5 581	5 793	6 308	7 056	7 661	7 276	7 462	7 621

Tabela 4 – cd.

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Pogłowie (tys. szt.)												
Bydło	5734	5 501	5 489	5 353	5 483	5 281	5 405	5 564	5 590	5 562	5 501	5 520
w tym krowy	3 005	2 904	2 898	2 796	2 795	2 684	2 739	2 772	2 678	2 636	2 568	2 469
Trzoda chlewna	17 105	18 707	18 605	16 987	18 112	18 813	17 621	14 242	14 252	14 776	13 056	11 132
Obsada na 100 ha użytków rolnych												
Bydło	32	33	34	33	35	33	33	34	35	36	36	37
w tym krowy	17	17	18	17	18	18	17	17	17	18	17	17
Trzoda chlewna	96	111	115	104	114	118	109	88	88	95	85	74
Podstawowe wydajności												
Mleka od 1 krowy (l)	3828	3902	3969	4082	4147	4200	4292	4351	4455	4487	4618	4845
Jaj od 1 kury (szt.)	187	208	203	198	208	217	216	217	226	227	211	195
Produkcja ważniejszych artykułów												
Żywiec ^a ogółem (tys. t)	4 107	4 378	4 776	4 565	4699	5 054	5 178	4 975	4 834	5 205	5 284	5 279
w tym bydło (bez cieląt)	562	523	591	611	599	690	704	722	740	743	751	718
cielęta	81	76	76	59	61	61	60	65	62	55	47	41
trzoda chlewna	2 419	2 601	2 833	2 538	2 540	2 776	2 776	2 483	2 202	2 388	2 405	2 222
drób	994	1 134	1 228	1 309	1 452	1 482	1 593	1 664	1 783	1 971	2 038	2 260
Mleko (mln l)	11 538	11 527	11 546	11 477	11 575	11 633	11 744	12 063	12 085	11 921	12 052	12 299
Jaja (mln szt.)	8 081	8 924	9 168	9 250	9 640	9 662	9 834	10 463	10 881	11 124	10 372	9 536

^a W wadze żywej.

Źródło: „Użytkowanie Gruntów, Powierzchnia Zasiewów i Pogłowie Zwierząt Gospodarskich” (własne roczniki), GUS, Warszawa; „Rocznik Statystyczny RP” (własne roczniki), GUS, Warszawa.

Tabela 5. Wskaźniki cen produktów rolnych sprzedawanych oraz cen towarów i usług zakupywanych przez gospodarstwa indywidualne w rolnictwie w latach 1988–2012

Wyszczególnienie	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Rok poprzedni = 100															
Produkty rolne sprzedawane	183,9	354,9	378,7	129,4	159,8	132,6	137,1	127,3	115,7	109,3	100,2	98,2	114,7	103,8	92,6
Towary i usługi zakupywane na cele bieżącej produkcji rolnej	178,5	274	899,9	177,9	140,4	138,4	123,9	123,4	120,7	114,6	109,2	107,4	111,9	106,9	101,9
Wskaźnik relacji cen produktów rolnych sprzedawanych do towarów i usług zakupywanych na cele bieżącej produkcji rolnej („nożyce cen”)	103,0	129,5	42,1	72,7	113,8	95,8	110,7	103,2	95,9	95,4	91,8	91,4	102,5	97,1	90,9

Wyszczególnienie	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012					
Rok poprzedni = 100											1990 = 100	1995 = 100	2000 = 100	2005 = 100	2010 = 100
Produkty rolne sprzedawane	99,5	111,4	99,6	102,6	114,5	101,2	97,9	112,1	118,8	104,2	1170,6	240,6	168,5	161,5	123,8
Towary i usługi zakupywane na cele bieżącej produkcji rolnej	102,2	108,9	100,1	100,5	106,9	112,3	101,9	101,8	111,3	106,8	1732,2	333,2	183,5	148,7	118,9
Wskaźnik relacji cen produktów rolnych sprzedawanych do towarów i usług zakupywanych na cele bieżącej produkcji rolnej („nożyce cen”)	97,4	102,3	99,5	102,1	107,1	90,1	96,1	110,1	106,7	97,6	67,6	74,6	94,9	108,6	104,1

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; obliczenia własne.

Tabela 6. Obroty polskiego handlu rolno-spożywczego (mln zł)

Wyszczególnienie	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Import												
Wyroby przemysłu spożywczego	1350	688	1702	1874	2602	3801	3421	6 398	5 822	6333	6 422	5 911
Produkty rolnictwa	678	171	502	787	1419	1642	3822	4 389	6 479	7173	6 960	7 936
Ogółem	2028	859	2204	2661	4022	5443	7243	10 787	12 300	13 506	13 383	13 847
Udział w imporcie ogółem (%)	13,6	9,5	13,4	12,1	11,8	11,1	10,3	10,8	8,9	8,3	7,3	6,5
Eksport												
Wyroby przemysłu spożywczego	1869	1363	1576	1762	2335	3798	2595	3705	5 971	5 129	4 425	5 280
Produkty rolnictwa	806	734	1036	967	780	979	3508	3743	4 941	5 782	6 159	6 292
Ogółem	2675	2097	2613	2728	3115	4777	6102	7448	10 912	10 911	10 585	11 572
Udział w eksporcie ogółem (%)	13,7	15,4	16,6	15,2	12,1	12,2	11,0	11,3	12,9	11,1	9,7	8,4
Saldo	647	1238	409	67	-906	-667	-1141	-3339	-1388	-2595	-2798	-2275
Import												
Wyroby przemysłu spożywczego	6 406	7 304	7 574	9 494	10 435	12 143	14 220	15 941	18 320	20 144	23 831	26 716
Produkty rolnictwa	7 534	7 281	8 069	10 552	11 719	13 190	16 399	19 988	21 774	23 503	27 822	30 295
Ogółem	13 940	14 585	15 643	20 046	22 153	25 333	30 619	35 929	40 094	43 647	51 653	57 011
Udział w imporcie ogółem (%)	6,8	6,5	5,9	6,2	6,8	6,4	6,7	7,2	8,7	8,1	8,3	8,8
Eksport												
Wyroby przemysłu spożywczego	5 608	6 135	7 588	10 342	12 440	15 253	17 368	19 085	23 834	26 143	30 421	35 798
Produkty rolnictwa	6 846	7 266	10 049	13 463	16 475	18 293	20 909	21 738	25 783	27 837	31 993	39 377
Ogółem	12 454	13 401	17 637	23 805	28 915	33 546	38 277	40 823	49 617	53 980	62 414	75 175
Udział w eksporcie ogółem (%)	8,4	8,0	8,4	8,7	10,0	9,8	9,9	10,1	11,7	11,2	11,2	12,5
Saldo	-1486	-1184	1995	3759	6762	8213	7658	4894	9523	10 333	10 761	18 164

Źródło: „Roczniki Handlu Zagranicznego” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa, obliczenia własne.

Iwona Nurzyńska*

Rozdział 4. Przemiany struktury gospodarki wiejskiej

Transformacja systemowa po 1989 r. w Polsce oznaczała fundamentalną zmianę, która dotknęła wszystkie obszary życia społecznego, gospodarczego i politycznego. Polska rozpoczęła trudny proces budowy gospodarki rynkowej i systemu politycznego opartego na demokracji parlamentarnej. Oznaczało to całkowitą dekompozycję obowiązującego przez ponad 40 lat systemu nakazowo-rozdziałczego w gospodarce opartej na dominacji własności państwowej. Rozpoczął się proces formowania nowych instytucji rynkowych, które miały umożliwić efektywną kumulację i alokację kapitału dotychczas realizowaną na bazie decyzji administracyjnych. Uruchomione wówczas reformy gospodarcze i polityczne umożliwiły Polsce w kolejnych latach ubieganie się o członkostwo w Unii Europejskiej (UE), którego warunkiem było spełnienie kryteriów kopenhaskich¹. Dekompozycji gospodarki socjalistycznej w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej towarzyszyły nasilające się procesy globalizacyjne, co prof. Grzegorz Kołodko określił „kaskadą zmian” przetaczającą się z wielką mocą przez społeczeństwa i gospodarki i powodującą „tektoniczne przesunięcia na ich styku z przyrodą, kulturą, techniką”. Nasiliła się także obecność neoliberalnych nurtów w gospodarce światowej, co znalazło przełożenie na politykę międzynarodowych instytucji finansowych, z pomocy których Polska korzystała po 1989 r.² Ta „kaskada zmian” doprowadziła do powstania „nowej jakości”, którą prof. Kołodko próbuje wytłumaczyć za pomocą koincydencji teorii rozwoju umożliwiającej interdyscyplinarne i holistyczne wyjaśnianie rozwoju społeczno-gospodarczego³.

* Dr Iwona Nurzyńska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.

¹ Kraj przystępujący do UE musi spełniać tzw. kryteria kopenhaskie, obejmujące funkcjonowanie: gospodarki wolnorynkowej, stabilnej demokracji i rządów prawa, jak również przyjęcie przepisów prawnych UE.

² W. Szymański, *Kryzys globalny*, Difin, Warszawa 2009, s. 47, 183; G. Kołodko, *Neoliberalizm i światowy kryzys gospodarczy*, 2010, http://www.owe2.pt.pl/pliki/2/12/20100510_Neoliberalizm_kryzys_EKONOMISTA1_2010.pdf [dostęp: 11.01.2014].

³ G. Kołodko, *Wielka Transformacja 1989–2029. Uwarunkowania, przebieg, przyszłość*, 2009, http://www.tiger.edu.pl/kolodko/artykuly/WIELKA_TRANSFORMACJA_Nr_3_2009.pdf [dostęp: 11.01.2014].

Wejście Polski do zaawansowanego ugrupowania integracyjnego, jakim jest UE, w maju 2004 r., wpisywało się w „kaskadę przemian”, także w warstwie wartości, polityki i instytucji⁴, która objęła z całą mocą również polską wieś, zmieniając na zawsze jej oblicze społeczne i gospodarcze.

4.1. Struktura gospodarki wiejskiej w Polsce i jej przemiany na tle innych krajów

Pojęcie gospodarki wiejskiej, choć nieostre, stanowi pewną konstrukcję analityczną, która umożliwia badanie zjawisk i wskazanie odmienności gospodarki wiejskiej w stosunku do gospodarki miejskiej. Te różnice dostrzegamy w tym, jakie usługi i towary produkuje się na obszarach wiejskich, z jakich technologii i technik produkcji korzysta się w trakcie produkcji, kiedy i gdzie jest ona realizowana i w końcu, kto jest jej odbiorcą. W tym kontekście, przy omawianiu zagadnienia gospodarki wiejskiej, na znaczeniu zyskuje uwzględnienie procesów globalizacyjnych i integracyjnych, zmieniających tradycyjny podział pracy na arenie międzynarodowej⁵. W tej części opracowania autorka nie zamierza jednak skupiać się na próbie odpowiedzi na postawione wyżej pytania, choć ich znaczenia nie umniejsza.

Aby zrozumieć przemiany struktury gospodarki wiejskiej, które się dokonały po wejściu Polski do UE, posłużymy się klasycznym podziałem gospodarki narodowej na trzy sektory: rolnictwo, przemysł i usługi. I choć twórca klasycznej szkoły ekonomii Adam Smith nie widział w pracy w usługach źródła „bogactwa narodów” (świadczenie usług nie przynosiło w jego ocenie efektów materialnych, było więc bezprodukcyjne)⁶, dziś udział trzeciego sektora w strukturze gospodarki jest przejawem zaawansowania rozwoju gospodarczego. Nie można jednak ignorować faktu, że to właśnie niekontrolowany wzrost wartości usług finansowych stał się źródłem światowego kryzysu finansowego z 2008 r., którego skutki gospodarka światowa odczuwa do dziś. Przemysł zaś zapewnia w miarę stabilne miejsca pracy mimo strukturalnych wyzwań, z jakimi się boryka⁷. Przechodzeniu do poszczególnych etapów rozwoju gospodarczego towarzyszy malejące znaczenie pierwszego sektora (rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa) w wytwarzaniu produktu narodowego. Udział poszczególnych sektorów gospodarki w wytwarzaniu PKB i odsetek

⁴ I. Nurzyńska, *Uwarunkowania instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, „Wies i Rolnictwo”, 2013, nr 3, IRWiR PAN, Warszawa, s. 119–138.

⁵ B. Marini Matteo, H. Mooney Patrick, *Rural economies*, w: *Approaches to Rural Studies*, 2005, <http://www.ecostat.unical.it/marini/publicazioni/rural%20economies.pdf>, s. 91–103 [dostęp: 11.01.2014].

⁶ W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 126.

⁷ UNIDO, *Industrial Development Report 2013. Sustaining Employment Growth: The Role of Manufacturing and Structural Change*, Vienna 2013.

zatrudnionych w poszczególnych sektorach obrazują dane światowe z *World Factbook* (Factbook 2012). Dane te pokazują, że w krajach, w których udział pierwszego sektora jest niższy w procesie wytwarzania produktu krajowego brutto, poziom dobrobytu mierzony poziomem PKB *per capita* jest wyższy (tabela 4.1).

Tabela 4.1. Udział trzech sektorów w tworzeniu PKB i zatrudnieniu oraz poziom dobrobytu mierzony PKB *per capita* w wybranych krajach Unii Europejskiej i USA w 2012 r.

Kraje	Udział sektorów w tworzeniu PKB (%)			PKB <i>per capita</i> (PPP)
	rolnictwo	przemysł	usługi	USD (pozycja świat)
Niemcy	0,8	30,5	68,2	38 700 (28)
Holandia	2,5	24,9	72,6	41 500 (23)
Francja	2,0	18,8	79,2	35 300 (38)
Polska	4,0	32,2	63,8	20 600 (68)
Wielka Brytania	0,7	20,8	79,7	36 600 (35)
USA	1,1	19,2	79,7	51 700 (13)
EU-27	1,8	25,3	72,8	34 100 (40)
	Udział w zatrudnieniu (%)			
	rolnictwo	przemysł	usługi	
Niemcy	1,6	24,6	73,8	
Holandia	2,0	18,0	80,0	
Francja	3,8	24,3	71,8	
Polska	12,9	30,2	57,0	
Wielka Brytania	1,4	18,2	80,4	
USA	0,7	20,3	79,0	
EU-27	5,3	22,9	71,8	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *World Factbook* 2012, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/rankorderguide.html> [dostęp: 11.01.2014].

Na tle grupy krajów, do których Polacy często się porównują przy okazji opisu różnych zjawisk społecznych i gospodarczych, w 2012 r. Polskę cechował najwyższy udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB (4%), wyższy niż średnia dla UE-27 (1,8%). W tym samym czasie we Francji wyniósł on 2%, w Niemczech 0,8%, Holandii 2,5%, a USA 1,1%. W krajach charakteryzujących się niskim udziałem rolnictwa w wytwarzaniu PKB zjawisku temu towarzyszy małe zatrudnienie w tym sektorze. Tymczasem w Polsce w tym zakresie od lat, mimo postępujących zmian strukturalnych, występuje wysoka asymetria – stosunkowo niskiej i malejącej roli rolnictwa w wytwarzaniu

PKB towarzyszy duże zatrudnienie. W 2012 r. według *Factbook* wyniosło ono 12,9%, co wskazuje także na niską wydajność pracy w polskim rolnictwie⁸. Jednocześnie pod względem dobrobytu mierzonego PKB *per capita* (PPP) w porównywanej grupie krajów Polska znalazła się na ostatnim miejscu.

Tabela 4.2. Znaczenie trzech sektorów gospodarki na obszarach zdecydowanie wiejskich (*predominantly rural regions*) w zakresie wytwarzanej wartości dodanej brutto i zatrudnienia w UE w 2010 r.

Kraje	Udział sektorów w tworzeniu wartości dodanej brutto na obszarach zdecydowanie wiejskich (%)		
	rolnictwo	przemysł	usługi
Niemcy	2,4	35,2	62,4
Holandia	3,1	51,7	45,2
Francja	4,2	23,8	72,0
Polska	8,2	35,4	56,4
Wielka Brytania	3,1	27,4	69,5
EU-12	7,2	38,8	54,1
EU-15	3,9	29,4	66,7
EU-27	4,4	30,9	64,6
	Udział w zatrudnieniu na obszarach zdecydowanie wiejskich w 2010 r. (%)		
	rolnictwo	przemysł	usługi
Niemcy	3,8	31,4	64,8
Holandia	4,1	29,9	66,0
Francja	5,1	23,9	71,0
Polska	24,7	28,7	46,6
Wielka Brytania	7,2	21,8	71,0
UE-12	23,8	30,6	45,7
UE-15	8,3	26	65,7
UE-27	13,7	27,6	58,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rural Development Report 2013 in the European Union*, KE, Bruksela, 2013, s. 73–77.

Monitoring rozwoju obszarów wiejskich w krajach unijnych prowadzi od lat Komisja Europejska (KE), prezentując w cyklicznych raportach dane porównawcze dla wszystkich krajów członkowskich. Interesującym nas polem

⁸ Należy zauważyć, że Polska znajduje się w innym punkcie rozwoju społeczno-gospodarczego w stosunku do pozostałych krajów wysoko rozwiniętych, które zakończyły już proces przemian strukturalnych w rolnictwie. Dotyczy to także wydajności pracy w rolnictwie w Polsce, która odnosi się do całego agregatu gospodarstw rolnych obejmujących podmioty nieprodukujące na rynek, ale pełniące ważną funkcję społeczną, absorbując strukturalne bezrobocie na wsi.

obserwacji i porównań są obszary, które KE od 2010 r. za OECD określa mianem zdecydowanie wiejskich (*predominantly rural regions*)⁹. W 2010 r. obszary zdecydowanie wiejskie obejmowały 52% terytorium UE-27 (57% w UE-12). Wytworzono na nich wtedy blisko 16% wartości dodanej brutto (WDB), podczas gdy w Polsce – 26% WDB, przy zatrudnieniu wynoszącym blisko 21% zatrudnionych w UE-27 i 33,5% w Polsce¹⁰. Dalsza analiza struktury gospodarki w podziale na trzy sektory pozwala na porównanie Polski ze średnimi wskaźnikami dla UE oraz wybranych, wcześniej już włączonych do analizy krajów (tabela 4.2).

Analiza danych zawartych w tabeli 4.2 wskazuje, że na obszarach sklasyfikowanych jako zdecydowanie wiejskie sektor usług (*tertiary or service sector*) dominuje, jeśli chodzi o udział w wytwarzaniu wartości dodanej brutto, osiągnąwszy w 2010 r. wartość 64,6% dla całej UE-27. W tym czasie w Polsce udział trzeciego sektora osiągnął wartość 56,4%; pierwszego (rolnictwo, leśnictwo i rybactwo) – 8,2% (UE-27 – 4,4%) i drugiego (górnictwo, przemysł) – 35,4% (UE-27 – 30,9%). Jednocześnie w 2010 r. udział zatrudnionych na obszarach zdecydowanie wiejskich w Polsce i pracujących w pierwszym sektorze osiągnął poziom blisko 25%, przy średniej unijnej 13,7%.

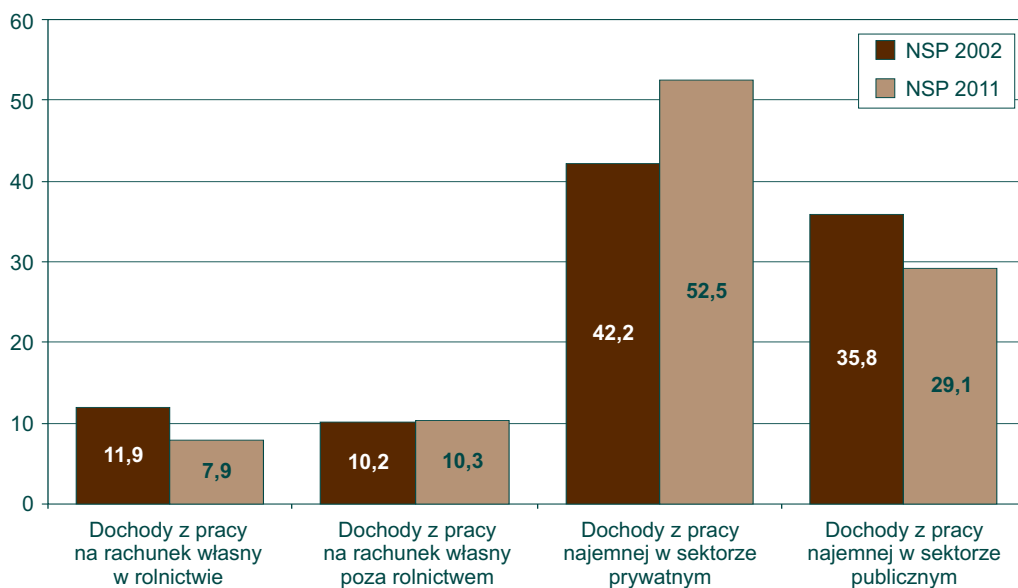
4.2. Przemiany struktury społeczno-ekonomicznej i źródeł dochodu ludności na obszarach wiejskich

Struktura gospodarki wiejskiej kształtuje w dłuższym okresie strukturę społeczno-ekonomiczną ludności wsi. Z kolei zmiany struktury zawodowej, wynikające m.in. z postępujących przemian agrarnych i procesu dezagraryzacji, skutkują zmianami struktury głównych źródeł utrzymania ludności wiejskiej. W tradycyjnym opisie gospodarki wiejskiej zwykle posługujemy się podziałem dychotomicznym: rolnictwo *versus* działalność pozarolnicza. Zanim przejdziemy do analizy zmian strukturalnych zatrudnienia na obszarach wiejskich i ich skutków, warto odnotować, że w latach 2002–2011 dzielących narodowe spisy ludności obserwuje się znaczący wzrost znaczenia sektora prywatnego w całej polskiej gospodarce, co jest efektem jej postępującego urynkowania. W 1988 r. udział osób utrzymujących się z dochodów z pracy w sektorze prywatnym (wśród ogółu utrzymujących się z pracy i mających własne źródła utrzymania) wyniósł 24% i dominowały w tej grupie osoby

⁹ Szczegółowy opis wyznaczania obszarów wiejskich według tej metody został opisany w *Rural Development Report in the European Union, Statistical and Economic Information. Report 2013*, DG Agriculture and Rural Development, Brussels 2013, http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf, s. 54 [dostęp: 11.01.2014].

¹⁰ Ibidem, s. 55.

utrzymujące się z pracy we własnym gospodarstwie rolnym¹¹. W 2002 r. w sektorze prywatnym (praca najemna i na rachunek własny) pracowało już 65%, a w 2011 r. – ponad 70% zatrudnionych. Praca na własny rachunek zarówno w rolnictwie, jak i poza nim była źródłem dochodów w 2002 r. dla 22%, a w 2011 r. – dla nieco ponad 18% pracującej ludności Polski. Ten spadek o 4 punkty procentowe został spowodowany zmniejszeniem się udziału ludności, dla której rolnictwo było głównym źródłem dochodu – spadek z 11,9% w 2002 r. do 7,9% w 2011 r. (rycina 4.1).

Rycina 4.1. Źródła dochodów ludności Polski w latach 2002–2011 według własności sektorów gospodarki (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2011.

Dalsza analiza dotycząca struktury zatrudnienia na wsi ze względu na własność sektora wskazuje, że w 2011 r. blisko połowa posiadających własne źródło utrzymania mieszkańców wsi była zatrudniona w sektorze prywatnym (tabela 4.3); co więcej, w latach 2002–2011 ten udział wzrósł z 23 do 28,2%. **Ważna zmiana to także spadek odsetka ludności wsi utrzymującej się z pracy na własny rachunek w rolnictwie z 10,2% w 2002 r. do 7% w 2011 r.** Do tej grupy zaliczają się zarówno ci, dla których rolnictwo jest wyłącznym, jak i głównym źródłem utrzymania. Analiza danych pozyskanych

w ramach kolejnych ogólnokrajowych spisów ludności (NSP 2002 i NSP 2011) pozwala na sformułowanie kilku uwag natury ogólnej, które dotyczą zmian wskaźników zatrudnienia na obszarach wiejskich (tabela 4.3):

- Wzrósł udział ludności wiejskiej mającej własne źródło utrzymania (zarówno z pracy, jak i źródeł niezarobkowych) z 59,1% w 2002 r. do 62,2% w 2011 r.. Wzrost ten był niższy niż zmiana odnotowana w całym kraju i w mieście (odpowiednio z 60,4% do 65,3% w kraju i z 61,1% do 67,3% w mieście).
- Praca stanowiła źródło utrzymania dla 36,5% mieszkańców wsi, co oznacza wzrost o 5,4 punktu procentowego w stosunku do NSP 2002. Był to wzrost niższy, choć zbliżony do zmian w kraju (5,6 punktu procentowego) i wśród ludności miast (5,7 punktu procentowego).
- Zmniejszył się udział (z 28% w 2002 r. do 25,6% w 2011 r.) ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych (rent, emerytur, zasiłków socjalnych), podczas gdy w kraju ten spadek był znacznie mniejszy (o 0,6 punktu procentowego), a w miastach odnotowano nawet niewielki wzrost z 27,9% do 28,5%.

Tabela 4.3. Zmiany struktury źródeł utrzymania mieszkańców wsi w świetle wyników NSP 2002 i NSP 2011

	Ogółem		Miasto		Wieś	
	NSP 2002	NSP 2011	NSP 2002	NSP 2011	NSP 2002	NSP 2011
Ludność ogółem (tys.)	38 230,00	38 511,80	23 610,30	23 405,80	14 619,70	15 105,90
Struktura ludności według głównego źródła utrzymania (%)						
Ludność ogółem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Mający własne źródło utrzymania	60,40	65,30	61,10	67,30	59,10	62,20
Praca, w tym:	32,30	37,90	33,10	38,80	31,10	36,50
w sektorze publicznym	11,60	11,00	13,70	12,80	8,10	8,20
w sektorze prywatnym, w tym	20,70	26,80	19,40	25,90	23,00	28,20
praca w rolnictwie	4,20	3,00	0,50	0,40	10,20	7,00
Niezarobkowe źródła	28,00	27,40	27,90	28,50	28,00	25,60
Dochody z własności	0,10	0,10	0,10	0,10	0,00	0,10
Utrzymywani	38,00	30,20	36,70	27,70	40,20	34,20
Nieustalone źródło	1,60	4,50	2,10	5,00	0,70	3,60

Źródło: *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna, Część I: Ludność*, GUS, Warszawa, 2013, s. 86; *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna* (2003), tablice wynikowe, GUS, Warszawa, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_762_PLK_HTML.htm [dostęp: 24.01.2014].

Tabela 4.4. Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej wiejskich gospodarstw domowych w latach 2000–2011 według głównego źródła dochodów (%)

Lata	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ogółem gospodarstwa domowe na wsi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Pracownicy:	21,7	21	21,2	21,7	22,7	37,2	39,1	42,2	44,7	44,2	44,8	45,2
na stanowiskach robotniczych	16,3	15,4	15,2	15,3	16,1	26,6	28	30,4	32	30,9	31	30,5
na stanowiskach nierobotniczych	5,4	5,6	6	6,3	6,6	10,6	11,1	11,9	12,7	13,3	13,8	14,8
Rolnicy	12,5	11,4	11,1	10,4	10,1	13,6	13,2	12,6	12	12	11,5	11,4
Pracownicy użytkujący gospodarstwo rolne	19,4	19,8	18,9	17,3	17,5	0	0	0	0	0	0	0
Pracujący na własny rachunek	4,3	4,8	4,7	4,4	4,2	4,2	4,7	4,9	5,5	5,7	5,8	5,9
Emeryci i renciści	38,1	38,6	38,8	40,9	40,1	39,5	38,8	37	35	35,1	34,7	34,2
Utrzymujący się ze źródeł niezarodkowych	4	4,4	5,5	5,4	5,5	5,5	4,2	3,3	2,8	3	3,1	3,2

Źródło: Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011, GUS, Warszawa 2013, s. 64–65.

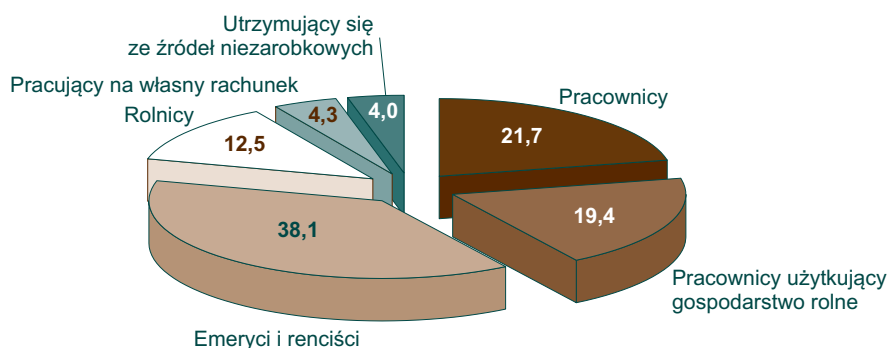
Ze względu na znaczenie roku 1989 jako daty rozpoczęcia transformacji ustrojowej w Polsce, która pociągnęła za sobą m.in. likwidację państwowych gospodarstw rolnych i głębokie przemiany społeczno-ekonomiczne na obszarach wiejskich, warto odwołać się do wyników NSP 1988, który poprzedził początek przemian politycznych w Polsce. W 1988 r. na obszarach wiejskich 22,9% zatrudnionych pracowało poza rolnictwem, 24% w rolnictwie (w tym 19,9% w sektorze prywatnym i 4,3% w publicznym), 17,1% ludności wsi czerpało dochody ze źródeł niezarobkowych, a 35,8% pozostawało na utrzymaniu innych¹².

Kolejne lata transformacji przyniosły dalsze zmiany znaczenia poszczególnych sektorów gospodarki wiejskiej i przepływy ludności między grupami społeczno-ekonomicznymi. W ciągu ponad 10 lat gospodarstwa domowe pracowników stały się najliczniejszą grupą gospodarstw i był to ponaddwukrotny wzrost (z 21,7% w 2000 r. do 45,5% w 2011 r.)¹³. Należy przy tym zaznaczyć, że w 2011 r. w tej grupie znalazła się większość gospodarstw, które w 2000 r. tworzyły odrębną kategorię statystyczną „pracowników użytkujących gospodarstwo rolne”, a w 2000 r. ta kategoria stanowiła 1/5 wszystkich gospodarstw domowych. Blisko trzykrotnie (z 5,4% w 2000 r. do 14,8%) zwiększył się odsetek gospodarstw domowych pracowników zatrudnionych na stanowiskach nierobotniczych, co wskazuje na wyodrębnienie się na wsi i wzrost znaczenia, szczególnie po wejściu do UE, wiejskiej klasy średniej. W tym samym okresie zmalał, choć nieznacznie, udział gospodarstw domowych rolników – z 12,5% w 2000 r. do 11,4% w 2011 r. Zmniejszył się także udział gospodarstw domowych rencistów i emerytów (z 38,1% w 2000 r. do 34,2% w 2011 r.). Wzrósł natomiast udział gospodarstw osób utrzymujących się z pracy na własny rachunek – z 4,3% w 2000 r. do 5,9% w 2011 r. Zmiany przedstawione w tabeli 4.4 obrazują także wykresy pokazujące stan i strukturę społeczno-ekonomiczną wiejskich gospodarstw domowych w 2000 (rycina 4.2) i 2011 r. (rycina 4.3).

Mimo spadku znaczenia rolnictwa, jako dominującego sektora na obszarach wiejskich, nadal w 2011 r. liczną grupę zawodową wśród zatrudnionych na tych terenach stanowili pracownicy sektora pierwszego (27%). Oprócz rolników, którzy dominują w tej grupie, zaliczani są do niej także leśnicy, ogrodnicy i rybacy. Udział liczby wykwalifikowanych robotników i rzemieślników, operatorów maszyn i urządzeń wyniósł łącznie 28% liczby zatrudnionych (rycina 4.4).

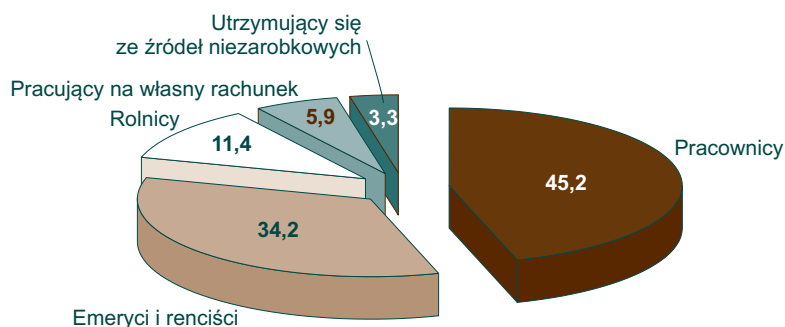
¹² GUS (2003).

¹³ Od 2005 r. GUS zrezygnował z wyodrębniania grupy gospodarstw domowych pracowników użytkujących gospodarstwo rolne; gospodarstwa te zaklasyfikował do pozostałych wyodrębnionych grup społeczno-ekonomicznych, choć większość z nich trafiła do grupy gospodarstw pracowników zatrudnionych na stanowiskach robotniczych.

Rycina 4.2. Grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych na wsi w 2000 r. (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2011.

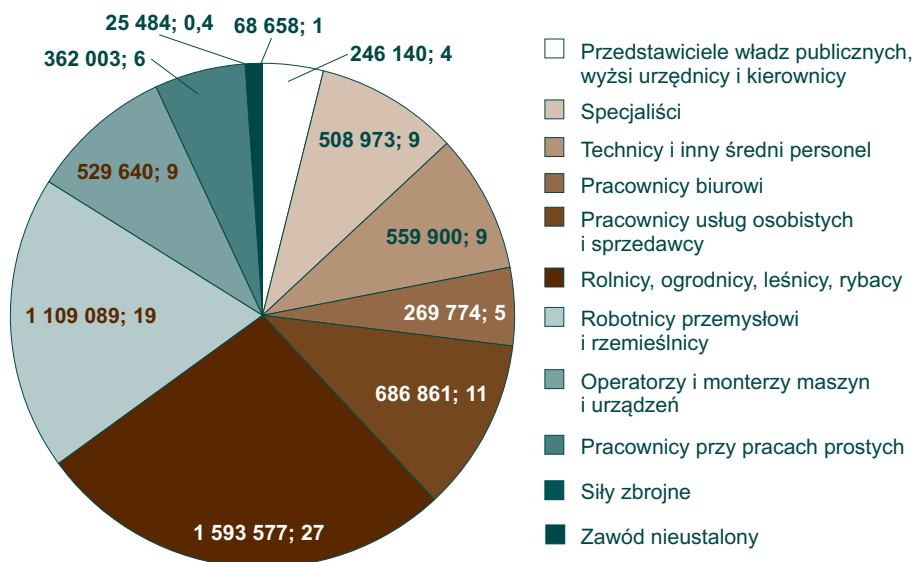

Rycina 4.3. Grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych na wsi w 2011 r. (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2011.

Kolejną, w miarę jednorodną, grupę tworzą przedstawiciele kadry średniego szczebla: pracownicy usług osobistych, sprzedawcy, technicy i pracownicy biurowi (25%). Przedstawiciele wyższej kadry kierowniczej, władz publicznych i specjalistów można zaliczyć do wyodrębniającej się wiejskiej klasy średniej. Grupa ta stanowi łącznie 13% zatrudnionych. Około 6% pracowników na wsi wykonuje prace proste i niewymagające specjalnych kwalifikacji.

Łączenie wielu źródeł dochodów nie jest zjawiskiem nowym na obszarach wiejskich (wielozawodowość) i dotyczy wszystkich grup społeczno-ekonomicznych (tabela 4.5).

Rycina 4.4. Struktura zatrudnienia na obszarach wiejskich według grup zatrudnienia (liczba; udział w %) według NSP 2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2011.

Tabela 4.5. Struktura źródeł utrzymania ludności wiejskiej w 2011 r. na obszarach wiejskich

Źródła utrzymania ludności wiejskiej	Liczba ludności	Udział wg źródeł utrzymania (%)	Udział wg źródeł utrzymania ludności pracującej (%)
Ludność wsi razem (A + B + C + D + E + F)	15 105 932	100,00	
Ludność utrzymująca się z pracy (A + B + C), w tym:	5 506 984	36,46	100,00
A. Z pracy najemnej, w tym:	3 986 775	26,39	72,39
wyłącznie	3 534 240	23,40	64,2
głównie, a dodatkowo z pracy na własny rachunek poza rolnictwem	49 765	0,33	0,9
głównie, a dodatkowo z pracy na własny rachunek w rolnictwie	264 406	1,75	4,8
głównie, a dodatkowo z pozostałych źródeł	111 949	0,74	2,0
głównie i dodatkowo	26 415	0,17	0,5

Tabela 4.5 – cd.

Źródła utrzymania ludności wiejskiej	Liczba ludności	Udział wg źródeł utrzymania (%)	Udział wg źródeł utrzymania ludności pracującej (%)
B. Z pracy na własny rachunek poza rolnictwem, w tym:	460 551	3,05	8,4
wyłącznie	387 513	2,57	7,0
głównie, a dodatkowo z pracy najemnej	9 763	0,06	0,2
głównie, a dodatkowo z pracy na własny rachunek w rolnictwie	41 071	0,27	0,7
głównie, a dodatkowo z pozostałych źródeł	18 654	0,12	0,3
głównie i dodatkowo	3 550	0,02	0,1
C. Z pracy na własny rachunek w rolnictwie, w tym:	1 059 658	7,01	19,2
wyłącznie	964 022	6,38	17,5
głównie, a dodatkowo z pracy najemnej	22 040	0,15	0,4
głównie, a dodatkowo z pracy na własny rachunek poza rolnictwem	14 035	0,09	0,3
głównie, a dodatkowo z pozostałych źródeł	59 561	0,39	1,1
D. Niezarobkowe źródła:	3 890 801	25,76	.
głównie, a dodatkowo z pracy na własny rachunek w rolnictwie	117 584	0,78	.
E. Na utrzymaniu	5 162 275	34,17	.
F. Nieustalone źródło utrzymania	545 873	3,61	.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2011.

W 2011 r. z pracy w rolnictwie, wskazywanej jako wyłączone źródło utrzymania, dochód czerpało 964 tys. osób na wsi, co stanowiło 6,38% ludności wsi i 17,5% ludności pracującej. Tych, dla których rolnictwo stanowiło wyłączone lub główne źródło utrzymania, było na wsi 1,05 mln (7% ludności wsi i 19% ludności pracującej). Jednocześnie praca w rolnictwie stanowiła dodatkowe źródło dochodu dla 423 tys. mieszkańców wsi, którzy pracowali poza tym sektorem (7,7% ogółu pracujących na wsi) lub czerpali dochody ze źródeł niezarobkowych.

Próbując wskazać główne przyczyny zmian strukturalnych w obszarze zatrudnienia na wsi, spadku znaczenia rolnictwa jako głównego źródła utrzymania, a w końcu konieczności poszukiwania nowych, alternatywnych dla rolnictwa źródeł dochodów i łączenia tych źródeł, należy wskazać m.in. na:

- starzenie się rolników i brak następców w gospodarstwach rolnych;
- odpływ młodych ludzi ze wsi poszukujących swojej szansy na lepsze życie w mieście;

- brak możliwości osiągnięcia dochodu parytetowego w rolnictwie wynikający z niewielkich dochodów uzyskiwanych w małych obszarowo gospodarstwach rolnych.

I choć proces ten jest zróżnicowany regionalnie¹⁴, to spadkowy trend liczby gospodarstw rolnych w skali kraju potwierdzają dane z Powszechnego Spisu Rolnego (PSR) z 2010 r. (tabela 4.6).

Tabela 4.6. Zmiana liczby gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 według PSR

Lata	Liczba gospodarstw (tys.)	Obszar użytków rolnych (tys. ha)	Średni obszar gospodarstwa (ha)
2002	2 933	16 889	5,76
2010	2 278	15 534	6,82
Zmiana 2010:2002 (%)	77,6	91,9	118,4

Źródło: Raport z wyników – Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2011, s. 26.

W porównaniu z wynikami PSR 2002 liczba gospodarstw rolnych ogółem w 2010 r. zmniejszyła się o 655 tys., tj. o 22,4%, w tym gospodarstw o powierzchni użytków rolnych powyżej 1 ha – o 393 tys. (20,1%)¹⁵. Największy spadek liczby gospodarstw wystąpił w grupie do 5 ha, choć nadal stanowią one ponad połowę (55,3%) wszystkich gospodarstw rolnych w Polsce. Zwiększył się udział gospodarstw największych (powyżej 50 ha), jakkolwiek jest on wciąż bardzo mały (1,2%), a liczba gospodarstwa o powierzchni powyżej 50 ha wyniosła zaledwie 27 tys.¹⁶, choć jest to wzrost o 34,4% w stosunku do 2002 r. Tymczasem, jak wskazuje wielu ekonomistów rolnych, dopiero gospodarstwa rolne powyżej 30 ha i wartości ekonomiczne 16 ESU (*European Size Unit*) są w stanie uzyskać poziom dochodów pozwalający na rozwój¹⁷.

4.3. Działalność pozarolnicza na obszarach wiejskich

W powszechnym odbiorze Polacy uważani są za przedsiębiorczy naród. W 2012 r. w ogólnoeuropejskich badaniach ponad 22% Polaków (wobec 13% w UE) deklaroowało chęć uruchomienia własnego biznesu w ciągu najbliższych 3 lat, a 49% Polaków (wobec 30% mieszkańców UE) widziało

¹⁴ A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2012.

¹⁵ Raport z wyników – Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2011, s. 26.

¹⁶ Ibidem, s. 27.

¹⁷ W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*, w: *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje rozwoju*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 138–140.

realne szanse założenia własnej działalności gospodarczej¹⁸. Niewątpliwie w latach 90. minionego stulecia wielu Polaków dostrzegało szansę na lepsze życie w uruchomieniu działalności gospodarczej. Potwierdzają to dane statystyczne z tamtego okresu, które pokazują, że z roku na rok liczba rejestrowanych w Polsce przedsiębiorstw rosła. W pierwszym raporcie o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw znajdujemy informację, że w 1995 r. w Polsce zarejestrowanych było ponad 2 mln przedsiębiorstw, z czego 1,9 mln stanowiły małe firmy zatrudniające do 5 osób¹⁹. W 1996 r. w rejestrze było blisko 400 tys. przedsiębiorstw więcej, choć już wówczas szacowano, że tylko niespełna 1,3 mln podmiotów prowadzi aktywną działalność²⁰. Połowa zarejestrowanych podmiotów była więc tylko bytami statystycznymi, które z różnych powodów nie prowadziły działalności, ale nie zgłosiły tego faktu (nie miały zresztą takiego obowiązku). Wzrost liczby podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON jest zjawiskiem stałym i trwa nieprzerwanie od 1995 r. W 2012 r. było w nim zarejestrowanych prawie 4 mln przedsiębiorstw, wśród których najliczniejszą grupę (95,45%) stanowiły przedsiębiorstwa mikro zatrudniające do 9 osób. Dominacja ilościowa mikroprzedsiębiorstw w gospodarce jest zjawiskiem trwałym w ciągu minionych kilkunastu lat. W latach 1999–2012 ich udział w całej populacji przedsiębiorstw zarejestrowanych w REGON utrzymywał się średnio na poziomie 95%, poza okresem nasilającego się kryzysu finansowego w latach 2008–2010. W 2010 r. udział mikroprzedsiębiorstw spadł do najniższego poziomu 92,4% w (tabela 4.7).

Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), która publikuje cykliczne raporty o stanie MŚP w Polsce, szacuje, że od lat niespełna połowa podmiotów zarejestrowanych w REGON to podmioty nieaktywne. Zjawisko to dotyczy wszystkich grup przedsiębiorstw, bez względu na wielkość (rycina 4.5) i jest trwałe w czasie, co pozwala przyjąć, że obejmuje także przedsiębiorstwa na obszarach wiejskich. Niestety PARP nie gromadzi oddzielnych statystyk na temat obszarów wiejskich, co utrudnia głębszą analizę stanu i specyfiki przedsiębiorczości wiejskiej²¹.

W 2011 r. w opublikowanym raporcie GUS *Obszary wiejskie w Polsce* można znaleźć dane dla 2009 r. dotyczące przedsiębiorstw wiejskich. Wynika z nich, że w 2009 r. na obszarach wiejskich w systemie REGON było zarejestrowanych 935 tys. podmiotów, co stanowiło wówczas 25% ogółu

¹⁸ *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*, PARP, Warszawa 2013, s. 25–26.

¹⁹ *Stan małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. Raport za lata 1995–1996*, Polska Fundacja Promocji i Rozwoju Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1997, [http://www.parp.gov.pl/files/74/81/92/Raport 9596.pdf](http://www.parp.gov.pl/files/74/81/92/Raport%209596.pdf), s. 20 [dostęp: 11.01.2014].

²⁰ *Raport o stanie małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 1996–1997*, Fundacja Promocji i Rozwoju Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1998, [http://www.parp.gov.pl/files/74/81/93/Raport 9697.pdf](http://www.parp.gov.pl/files/74/81/93/Raport%209697.pdf), s. 86 [dostęp: 11.01.2014].

²¹ Co jest od lat podnoszone przez wielu autorów, w tym prof. Marka Kłodzińskiego z IRWiR PAN.

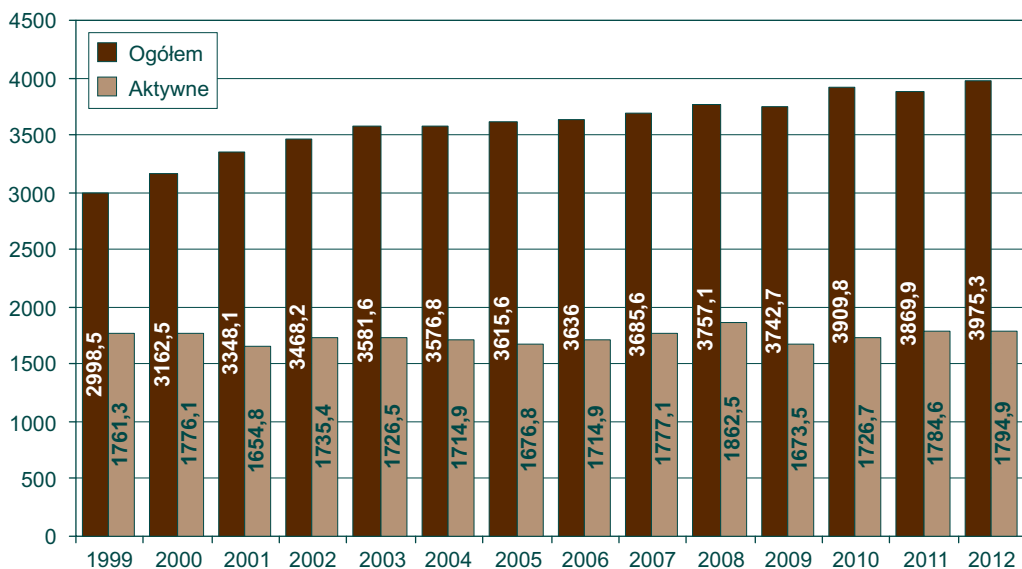
Tabela 4.7. Liczba przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON, w tym aktywnych, w podziale na grupy mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw (MSP) w latach 1999–2012 (tys.)

Lata	Przedsiębiorstwa		Małe i średnie przedsiębiorstwa						
	ogółem	aktywne	ogółem	mikro			małe		średnie
				0–9	udział w ogóle (%)	aktywne*	10–49	aktywne	
1999	2998,5	1761,3	.	.	.	1743,9	.	.	14,2
2000	3162,5	1766,1	.	.	.	1747,4	.	.	12,3
2001	3348,1	1654,8	.	.	.	1641,4	.	.	13,4
2002	3468,2	1735,4	3462,8	3302,4	95,22	1719	131,5	.	28,9
2003	3581,6	1726,5	3577,4	3410,2	95,21	1666,7	137,9	42,8	29,3
2004	3576,8	1714,9	3571,9	3402,1	95,12	1653,9	141,5	44,4	28,3
2005	3615,6	1676,8	3610,8	3436,8	95,05	1615,2	145,7	44,5	28,3
2006	3636	1714,9	3631,4	3455,6	95,04	1652,9	147,4	44,2	28,4
2007	3685,6	1777,1	3680,8	3502,3	95,03	1713,2	150,1	45,2	28,4
2008	3757,1	1862,5	3752,2	3568,1	94,97	1787,9	154,8	54,9	29,3
2009	3742,7	1673,5	3737,8	3548,4	94,81	1604,4	159,7	50,2	29,7
2010	3909,8	1726,7	3805	3613,7	92,43	1655,1	161,6	52,6	29,7
2011	3869,9	1784,6	3865,1	3674,9	94,96	1710,6	160,9	55	29,3
2012	3975,3	1794,9	3970,8	3794,5	95,45	1792	146,5	.	29,8

* W latach 1999–2002 liczba przedsiębiorstw aktywnych podawana była dla grupy zatrudniającej 0–49 pracowników, bez wyodrębniania grupy podmiotów zatrudniających do 9 osób.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012, PARP, Warszawa, 2013, s. 226, oraz Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2002–2003, PARP, Warszawa 2004, s. 25–28.

przedsiębiorstw w REGON. W tej grupie 763,5 tys. przedsiębiorstw (82%) prowadzonych było przez osoby fizyczne²². Zakładając, że podobnie jak w całej populacji przedsiębiorstw, również niespełna połowa tych działających na obszarach wiejskich jest nieaktywna, oznaczałoby to, że w 2009 r. spośród 1,7 mln podmiotów aktywnych w całym kraju ok. 25% działało na wsi (szacunkowo mogło to wynieść ok. 418 tys.). W kolejnych latach brak już wydzielonych statystyk GUS dla obszarów wiejskich dotyczących aktywności przedsiębiorstw pozarolniczych. Warto jednak zaznaczyć, że w 2011 r. (NSP 2011) liczba osób w Polsce, dla których praca na własny rachunek poza rolnictwem stanowiła źródło utrzymania, wyniosła 1 495,1 tys., a na wsi – 455,1 tys. Można więc z pewną ostrożnością przyjąć, że szacowana liczba aktywnie działających pozarolniczych przedsiębiorstw wiejskich oscyluje wokół 400 tysięcy²³.

Rycina 4.5. Liczba przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON i podmiotów aktywnych w latach 1999–2012 (tys.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych o stanie MŚP za lata 2001–2012.

²² *Obszary wiejskie*, GUS, Olsztyn 2011, s. 171.

²³ Przyjęte w Polsce odmienne systemy – podatkowy i ubezpieczeń społecznych – którymi objęto rolników, spowodowały, że w powszechnym odbiorze prowadzenie gospodarstwa rolnego nie jest uważane za działalność gospodarczą, a rolnik nie jest traktowany jako przedsiębiorca. Tymczasem podejmowanie decyzji operacyjnych: jak, co i kiedy zasiać, jaką technologię produkcji przyjąć, kiedy i gdzie sprzedać wytworzony w gospodarstwie rolnym produkt, jak zabezpieczyć się przed ryzykiem rynkowym i pogodowym, kiedy i jakie inwestycje realizować, mieści się w kategoriach klasycznych decyzji gospodarczych. Przyjmując ten tok rozumowania, warto zauważyć, że grupa towarowych gospodarstw, którą ekonomiści rolni szacują na 300–400 tys., powinna być traktowana jako klasyczne przedsiębiorstwa.

Tabela 4.8. Przedsiębiorstwa niefinansowe prowadzące działalność w 2012 r. w Polsce i wskaźnik przedsiębiorczości według województw

	Liczba przedsiębiorstw w 2012 r.	Udział w ogólnej liczbie (%)	Liczba ludności wg stanu na 31 grudnia 2011	Liczba przedsiębiorstw na 1 tys. mieszkańców
Ogółem	1 794 943	100,00	38 538 447	46,6
Dolnośląskie	145 106	8,08	2 916 577	49,8
Kujawsko-pomorskie	87 043	4,85	2 098 370	41,5
Lubelskie	76 196	4,25	2 171 857	35,1
Lubuskie	45 142	2,51	1 023 158	44,1
Łódzkie	121 334	6,76	2 533 681	47,9
Małopolskie	163 176	9,09	3 346 796	48,8
Mazowieckie	305 998	17,05	5 285 604	57,9
Opolskie	36 548	2,04	1 013 950	36,0
Podkarpackie	70 430	3,92	2 128 687	33,1
Podlaskie	43 197	2,41	1 200 982	36,0
Pomorskie	116 185	6,47	2 283 500	50,9
Śląskie	210 639	11,74	4 626 357	45,5
Świętokrzyskie	47 492	2,65	1 278 116	37,2
Warmińsko-mazurskie	52 847	2,94	1 452 596	36,4
Wielkopolskie	183 667	10,23	3 455 477	53,2
Zachodniopomorskie	89 943	5,01	1 722 739	52,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Działalność przedsiębiorstw niefinansowych w 2012*, GUS, Warszawa 2014, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_826_PLK_HTML.htm [dostęp: 24.01.2014].

Analiza wymiaru terytorialnego działalności przedsiębiorstw niefinansowych (punktem odniesienia było ulokowanie siedziby przedsiębiorstwa) wskazuje, że w 2012 r. najwięcej podmiotów prowadziło działalność w województwach mazowieckim (17%), śląskim (11,7%) i wielkopolskim (10,2%). Najmniejsza liczba przedsiębiorstw działała w województwach: opolskim (2%), podlaskim (2,4%), lubuskim (2,5%), świętokrzyskim (2,65%) i warmińsko-mazurskim (2,9%). Wskaźnik przedsiębiorczości wyrażony liczbą przedsiębiorstw aktywnych na 1 tys. mieszkańców województw wskazuje, że najwyższą jego wartość odnotowano w województwach mazowieckim (57,9), wielkopolskim (53,2), zachodniopomorskim (52,2) i pomorskim (50,9). Najniższe wskaźniki przedsiębiorczości odnotowano w pięciu województwach Polski wschodniej z dominacją funkcji rolniczej i także często dodatkowo z rozdrobnioną strukturą agrarną: podkarpackim (33,1), lubelskim (35,1), podlaskim (36,0), warmińsko-mazurskim (36,4) i świętokrzyskim (37,2). Dane te potwierdzają, że proces dezagraryzacji pozostaje w tych województwach na niskim poziomie zaawansowania.

Ważnym elementem gospodarki wiejskiej jest świadczenie usług o charakterze publicznym (zdrowie, edukacja, administracja publiczna). Łączna liczba przedsiębiorstw działająca w tych dziedzinach wyniosła blisko 250 tys. w 2012 r.²⁴ Ich udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw niefinansowych w województwach wynosi od ponad 16% (zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie) do 11% (świętokrzyskie). Na Mazowszu ten wskaźnik wyniósł w 2012 r. blisko 15%²⁵.

Największą grupę przedsiębiorstw w Polsce, w tym na wsi, stanowią podmioty zatrudniające do 9 osób (mikroprzedsiębiorstwa). W 2011 r. zatrudniały one 3,5 mln osób, wśród których ponad 60% (2,2 mln) stanowili właściciele, a 1,3 mln pracownicy. Wśród właścicieli wyodrębnia się grupę przedsiębiorców prowadzących działalność w ramach tzw. samozatrudnienia (tabela 4.9).

Tabela 4.9. Liczba pracujących, właścicieli i zatrudnionych w mikroprzedsiębiorstwach w latach 2005–2011 (tys. osób i %)

Wyszczególnienie	2005	2008	2009	2010	2011
Liczba pracujących, w tym:	3403	3727,2	3464,2	3399,1	3508,5
właściciele (samozatrudnienie)	2188,2	2329,1	2103,2	2116,9	2205,5
pracownicy najemni	1121,9	1398,1	1361,0	1282,2	1303,0
odsetek właścicieli	64,3	62,5	60,7	62	62,9
odsetek zatrudnionych	35,7	37,5	39,3	37,7	37,1

Źródło: *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w latach 2011–2012*, PARP, Warszawa 2013, s. 63.

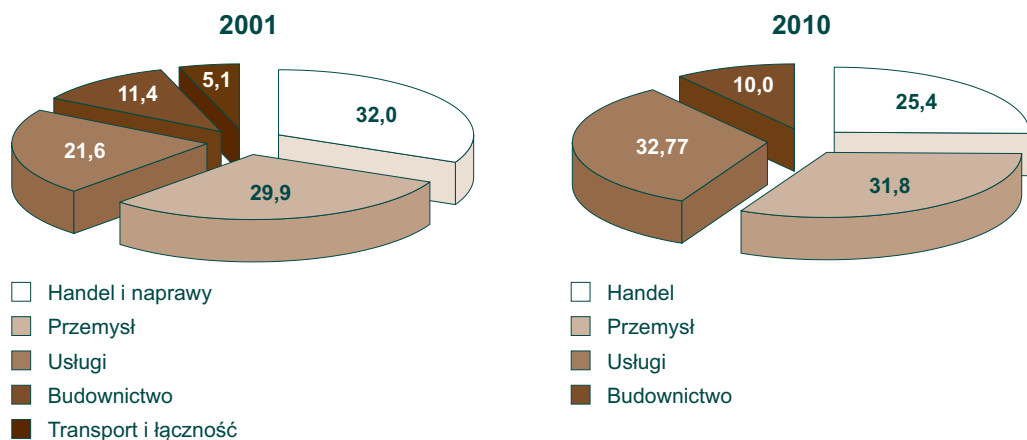
Zmiany strukturalne dotyczą także udziału poszczególnych branż w strukturze pracujących w MŚP (rycina 4.6). Jeszcze w 1996 r. MŚP działające w branży „handel i naprawy” zatrudniały 42,4% ogółu pracujących w MŚP, w branży „przemysł” – 14,4%, „budownictwo” – 10,1%, „inne usługi” – 23,1%, a „transport” – 10,0%²⁶. W 2001 r. znaczenie handlu jako branży dającej zatrudnienie w MŚP zmalało do poziomu 32%, a w 2011 r. do 25%. Prawie trzykrotnie wzrosła rola przemysłu (w 2011 r. blisko 32%), na znaczeniu zyskały także usługi (prawie 33% w 2011 r.)²⁷.

²⁴ W strukturze przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON do tej grupy można zaliczyć podmioty z sekcji PKD N (administracja i usługi wspierające), P (edukacja) i Q (opieka zdrowotna i pomoc społeczna).

²⁵ Zestawienia tabelaryczne, Tablica 12, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_826_PLK_HTML.htm;pgwf_dzialalnosc_przedsiębiorstw_niefinansowych_w_2012.pdf [dostęp: 11.01.2014].

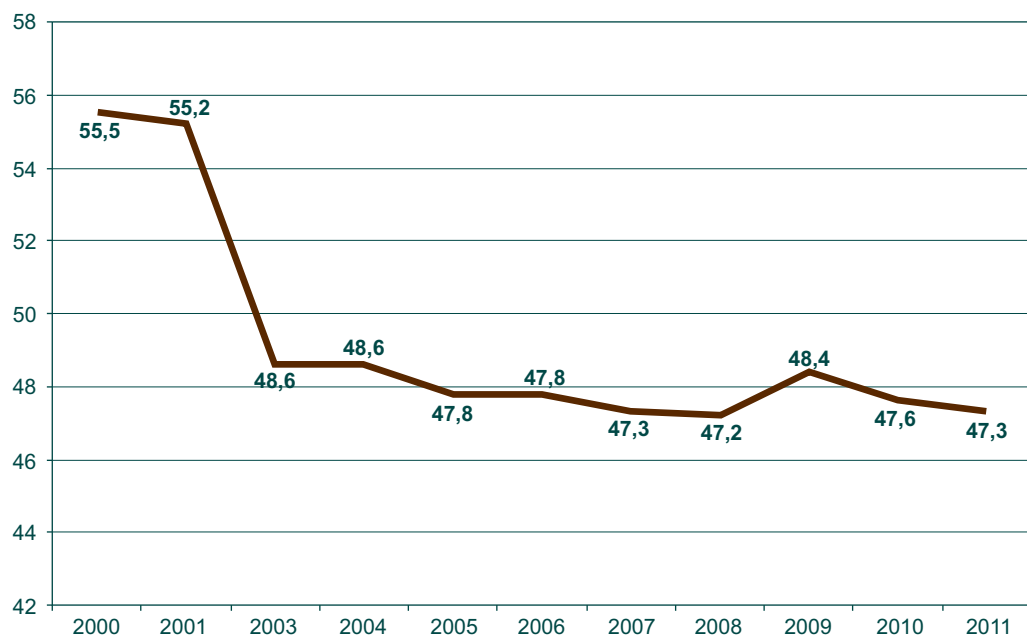
²⁶ *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*, op. cit., s. 16, *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 1996–1997*, PARP, Warszawa 1998, s. 86.

²⁷ Należy przy tym zaznaczyć, że w międzyczasie zmienił się system klasyfikacji działalności (np. transport i łączność włączono do grupy „usługi”), co zapewne miało pewien efekt statystyczny.

Rycina 4.6. Struktura liczby pracujących w MŚP w Polsce według branż, stan na koniec 2001 i w 2010 r (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2001–2002*, PARP, Warszawa 2003, s. 34–35 oraz *Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2010–2011*, PARP, Warszawa 2012, s. 31.

Rycina 4.7. Udział MŚP w wytwarzaniu wartości dodanej brutto w latach 2000–2011 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*, PARP, Warszawa 2013, s. 15–16 oraz *Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2001–2002*, PARP, Warszawa 2003, s. 25.

Zjawiskiem, które wskazuje na niższy potencjał polskich mikro- i małych przedsiębiorstw i odróżnia ten segment sektora MŚP od europejskich przedsiębiorstw, jest ich stosunkowo niski i malejący udział w wytwarzanej wartości dodanej brutto (rycina 4.7). Rosną natomiast znaczenie i potencjał średnich i dużych przedsiębiorstw w Polsce, co odzwierciedla ich coraz większy udział w tworzeniu PKB i wartości dodanej brutto²⁸.

Jedną z przyczyn ograniczenia udziału MŚP w tworzeniu WDB po 2003 r. jest m.in. zmiana struktury sektora MŚP i przejście grupy średnich przedsiębiorstw pośrednictwa finansowego do grupy dużych firm.

Jak wskazuje prof. Kłodziński od lat badający przedsiębiorczość wiejską, na wsi działają przede wszystkim mikroprzedsiębiorstwa, przy czym większość z nich nie zatrudnia pracowników. Należy o tym pamiętać w świetle danych wskazujących, że na wsi pracuje 5,5 mln osób, z czego 1,5 mln robi to na własny rachunek, w tym 1,1 mln pracuje w indywidualnym gospodarstwie rolnym. Potwierdza to wcześniejsze szacunki, że na obszarach wiejskich działalność pozarolniczą prowadzi 400 tys. aktywnych przedsiębiorstw. Jeśli dodamy do tego 300–400 tys. przedsiębiorców rolnych, aktywnie produkujących na rynek i wchodzących w relacje gospodarcze z innymi podmiotami rynkowymi, kształtuje się bardziej realny obraz aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich i przedsiębiorczości wiejskiej.

4.4. Poziom dochodów mieszkańców wsi

Analiza danych dotyczących poziomu przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych wskazuje na poprawę sytuacji dochodowej mieszkańców wsi, ale jednocześnie potwierdza utrzymywanie się niekorzystnych dla nich różnic na linii miasto–wieś. W latach 2000–2011 przeciętny dochód na osobę w Polsce wzrósł z 611 zł w 2000 r. do 1227 zł w 2011 r. Dwukrotny nominalny wzrost dochodu rozporządzalnego na osobę nastąpił zarówno w miastach, jak i na wsi (tabela 4.10). W stosunku do przeciętnej krajowej (PL) dochód rozporządzalny na wsi (W) był niższy w całym analizowanym okresie o mniej więcej 20%, natomiast w stosunku do przeciętnego dochodu rozporządzalnego w miastach (M) – o ok. 34%. Należy przy tym zaznaczyć, że w porównaniu z mieszkańcami miast liczących co najmniej 500 tys. ludności poziom dochód mieszkańców wsi stanowił zaledwie 51% dochodów osiągniętych w dużych miastach²⁹.

²⁸ Więcej *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*, op. cit., s. 16.

²⁹ *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie miasto–wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 25.

Tabela 4.10. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na osobę w gospodarstwach domowych w Polsce, na wsi i w miastach w latach 2000–2011

	2000				2005				2010				2011		
	PL	M	W		PL	M	W		PL	M	W		PL	M	W
Dochód rozporządzalny															
zł	611	695	483		762	867	593		1193	1342	953		1227	1384	975
% ogółem	100	113,8	79,1		100	113,8	77,9		100	112,5	79,9		100	112,8	79,5

PL – przeciętna krajowa, M – miasto, W – wieś.

Źródło: *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie miasto–wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 24.

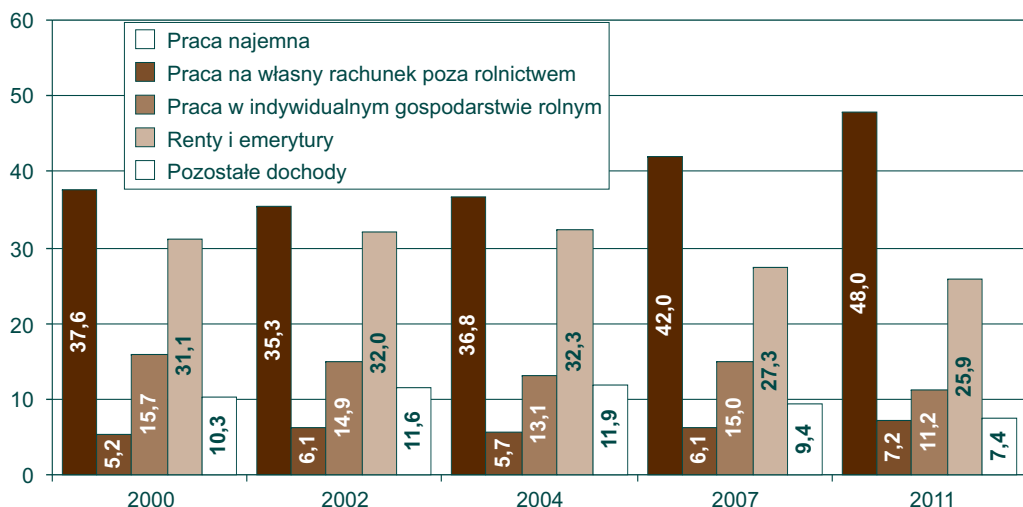
Tabela 4.11. Dynamika realna przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych na osobę w gospodarstwach domowych w Polsce w miastach i na wsi w latach 2000–2011 (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011
	Rok poprzedni = 100												Rok 2000 = 100
Polska	98,9	100,1	101,1	106,3	99,8	101,4	108,5	108,6	108	103	104,3	98,6	146,9
Miasto	98,9	99,8	101,2	107,7	100	100,1	107,9	107,9	108,1	103,1	104,2	98,8	145,5
Wieś, w tym	99,4	100,5	100,9	101,7	99,4	104,5	110,1	110,2	107,8	102,8	104,5	98,1	147,6
w gospodarstwie rolnym	84,9	94,1	102,4	83,3	106,9	112	110,5	116,9	91,4	96,5	113,4	85,2	105,9
na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym	97,5	119,3	99,2	100,8	93,8	101,3	122	110,9	121,7	110,1	102,8	97	204,9
Praca najemna	103,2	96,3	98,8	103,5	101,8	106,4	115,6	117,4	118,1	104,7	103,8	101,3	188,3

Źródło: *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie miasto–wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 78–81.

Dochody mieszkańców wsi były najbardziej zbliżone do dochodów mieszkańców miast liczących do 20 tys. mieszkańców, tj. małych ośrodków miejskich, pełniących ważne funkcje także dla mieszkańców wsi. W 2000 r. dochód ten wyniósł 572 zł (wobec 483 zł na wsi), by w 2011 r. wzrosnąć do 1158 zł (975 zł na wsi). Stały trend wzrostowy dochodu rozporządzalnego na wsi jest zauważalny po wejściu Polski do UE. W 2004 r. dochód wyniósł 556 zł, a w pierwszym roku po akcesji (2005) był o blisko 5% wyższy w ujęciu realnym. Przez kolejne lata ten wzrost został utrzymany, osiągając najwyższy 10-procentowy poziom roczny w latach 2006–2007. Dynamika realna dochodu na wsi wyniosła w latach 2000–2011 147,6% i była podobna jak w całym kraju, a tylko o 2 punkty procentowe wyższa niż w miastach (tabela 4.11).

Jak wskazują dane w tabeli 4.11, wbrew powszechnym opiniom najniższą dynamikę realną dochodów rozporządzalnych na osobę zanotowano w przypadku, gdy źródłem dochodu była praca w gospodarstwie indywidualnym (106%), a najwyższą – w przypadku pracy na własny rachunek poza rolnictwem (205%). Nie można także nie zauważyć faktu, że odnotowywany stały wzrost miesięcznych dochodów rozporządzalnych na obszarach wiejskich rozpoczął się od bardzo niskiej bazy wyjściowej.

Rycina 4.8. Struktura przeciętnych miesięcznych dochodów na osobę w gospodarstwie domowym na wsi w latach 2000–2011 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie miasto–wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 72–73.

W dochodzie rozporządzalnym na wsi największy udział miały dochody z pracy najemnej oraz z rent i emerytur. Praca w indywidualnym gospodarstwie rolnym nadal pozostaje ważnym źródłem dochodu. Dopiero na

czwartym miejscu znajduje się dochód z pracy najemnej poza rolnictwem, mimo realnego wzrostu dochodów rozporządzalnych w tej grupie społeczno-ekonomicznej. W analizowanych latach (2000–2012) nastąpiły przesunięcia co do udziałów, a więc i znaczenia, poszczególnych źródeł w strukturze dochodów (rycina 4.8). Zmiany te są powiązane ze zmianami struktury społeczno-ekonomicznej prezentowanymi we wcześniejszej części rozdziału.

Poszukując pierwotnych przyczyn niższych dochodów mieszkańców wsi, w tym rolników, w stosunku do mieszkańców miast, należy zwrócić uwagę na kilka kwestii:

- pracownicy najemni na wsi mają niższe kwalifikacje niż ci zatrudnieni w mieście, co jest pochodną wciąż niższego wykształcenia mieszkańców wsi;
- świadczenia emerytalne i rentowe mieszkańców wsi (KRUS) są niższe w stosunku do pozarolniczych świadczeń pracowniczych (ZUS);
- udział i znaczenie pracy na własny rachunek na wsi są mniejsze niż w mieście (w 2011 r. udział ten wyniósł 7,2% na wsi i 9,6% w mieście)³⁰;
- praca w gospodarstwach rolnych generuje niższe dochody, szczególnie w przeważającej masie drobnych gospodarstw rolnych do 5 ha.

4.5. Wybrane instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej a poziom dochodów na obszarach wiejskich

Wejście Polski do UE spowodowało, że mieszkańcy wsi i rolnicy stali się beneficjentami Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). W latach 2004–2013 Polska otrzymała z budżetu UE 29,4 mld euro w ramach różnych instrumentów WPR, co stanowi ponad $\frac{1}{3}$ wszystkich transferów z budżetu unijnego, jakie nasz kraj uzyskał w okresie członkostwa (tabela 4.12). W tym czasie wartość łącznych transferów z budżetu UE wyniosła 92,4 mld euro. Obowiązkowa składka członkowska Polski odprowadzona do budżetu UE osiągnęła poziom **30,9 mld euro w tych latach**. Saldo rozliczeń Polska–UE w okresie 116 miesięcy członkostwa zamknęło się zatem nadwyżką w wysokości **61,4 mld euro**³¹. Bilans członkostwa w wymiarze finansowym jest więc dla Polski zdecydowanie korzystny, a dla wsi i rolnictwa szczególnie.

Na uwagę zasługuje znaczący wzrost przepływów finansowych z tytułu dopłat bezpośrednich, które ze względu na swoją specyfikę mają duże znaczenie dla poziomu dochodu rodzin rolniczych (rycina 4.9).

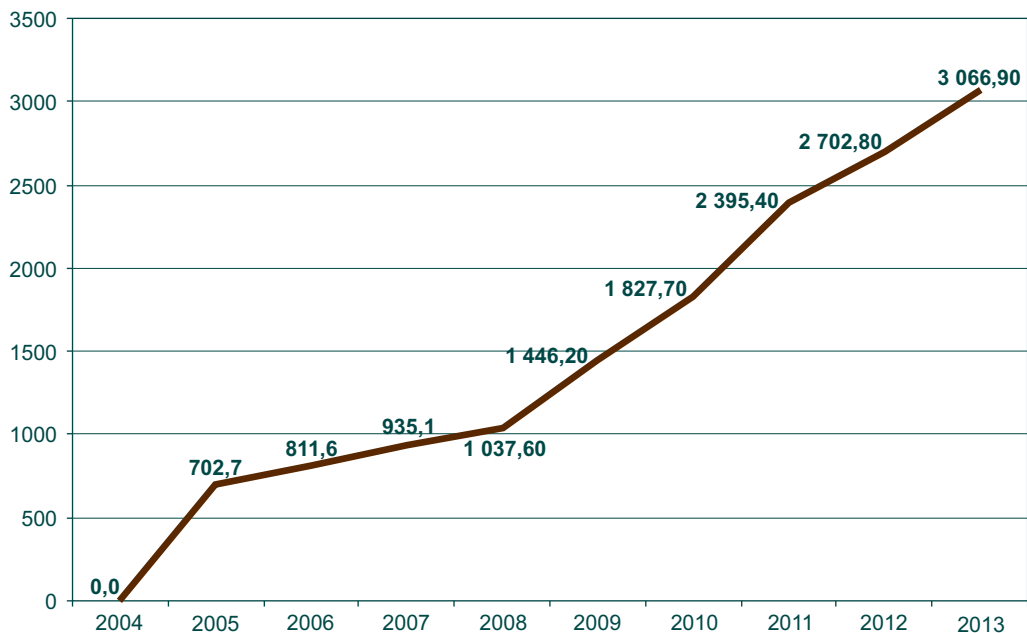
³⁰ Ibidem, s. 26.

³¹ Informacja Ministerstwa Finansów „Transfery finansowe pomiędzy Polską a UE według stanu na 31 grudnia 2013 r.”, Zestawienie transferów. Część opisowa, <http://www.mf.gov.pl/ministerstwo-finansow/dzialalnosc/unia-europejska/transfery-finansowe-polska-ue> [dostęp: 11.01.2014].

Tabela 4.12. Przepływy do Polski z budżetu UE z tytułu WPR w 2004–2013 (mln euro)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004–2013
SAPARD	118,3	339,1	0,0	0,0	34,7	0	0	0	0	0	492,1
Dopłaty bezpośrednie	0,0	702,7	811,6	935,1	1 037,6	1 446,2	1 827,7	2 395,4	2 702,8	3 066,9	14 926,0
Instrumenty rynkowe	10,0	166,7	181,9	62,4	134,6	409,1	66,4	142,2	129,3	96,8	1 399,4
PROW	286,6	662,1	1 149,5	1 550,9	846,5	1 043,8	1 571,9	1 706,0	2 024,8	1 695,9	12 538,0
Razem	414,9	1 870,6	2 143,0	2 548,4	2 053,4	2 899,1	3 466,0	4 243,6	4 856,9	4 859,6	29 355,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów, <http://www.mf.gov.pl/ministerstwo-finansow/dzialalnosc/unia-europejska/transfery-finansowe-polska-ue> [dostęp: 11.01.2014].

Rycina 4.9. Przepływy z budżetu UE z tytułu dopłat bezpośrednich w latach 2004–2013 (mln euro w ujęciu kasowym)

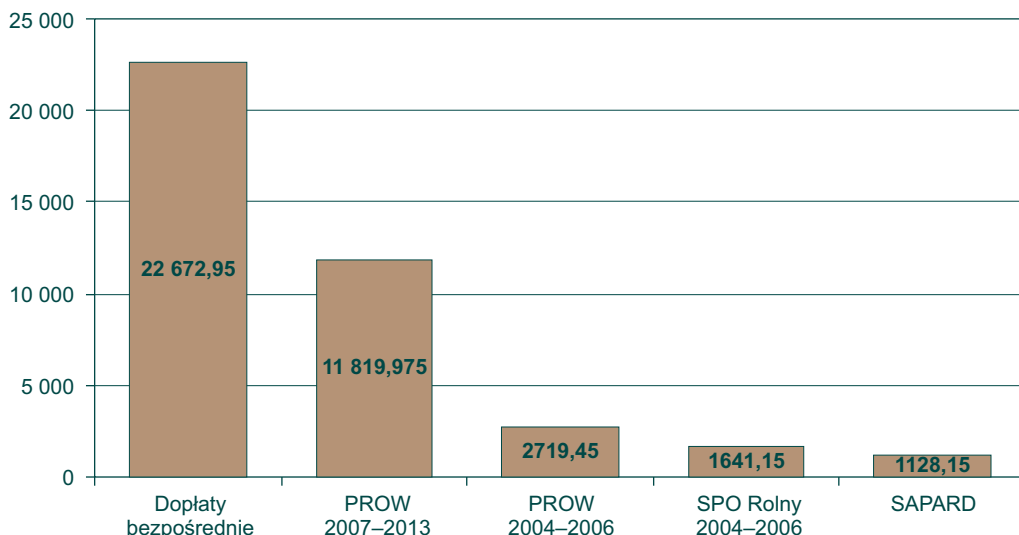
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów.

Warto także wspomnieć o przedakcesyjnym programie SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*), którego celem było przygotowanie polskiego rolnictwa i wsi do konkurencyjności w warunkach Jednolitego Rynku Europejskiego. Z tego tytułu Polska otrzymała z budżetu UE blisko 0,5 mld euro refundacji poniesionych wydatków na realizację inwestycji w gospodarstwach rolnych i przedsięwzięć pozarolniczych. Łącznie ze współfinansowaniem z budżetu krajowego beneficjentom programu SAPARD przekazano ponad 4,4 mld zł³².

Kwota 29,3 mld euro, jaką Polska otrzymała z budżetu UE w ramach WPR, to fundusze unijne, które aby mogły trafić do końcowego beneficjenta, muszą zostać uzupełnione o środki finansowe z budżetu krajowego (tzw. publiczne współfinansowanie krajowe). Analiza danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), która jest największym płatnikiem dotacji w ramach WPR, w tym także dopłat bezpośrednich, jednoznacznie wskazuje, że skala wsparcia z tytułu różnych instrumentów, wypłacanego be-

³² Zob. I. Nurzyńska, *Fundusze Unii Europejskiej a system finansowania inwestycji ze środków publicznych w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 71.

neficientom, jest zdecydowanie wyższa, niż wynikałoby z analizy rocznych transferów z budżetu UE³³. Na rycinie 4.10 prezentowane są skumulowane wypłaty zrealizowane przez ARiMR w okresie od uruchomienia m.in. tego właśnie instrumentu do lipca 2013 roku.

Rycina 4.10. Wypłaty ARiMR zrealizowane na rzecz beneficjentów z programów unijnych adresowanych do mieszkańców wsi i rolników (mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych niepublikowanych ARiMR.

Największe wsparcie trafia do producentów rolnych korzystających ze wsparcia bezpośredniego, w tym płatności obszarowych (jednolita płatność obszarowa i uzupełniająca płatność obszarowa, których stawki są takie same w przeliczeniu na 1 ha) oraz płatności powiązanych z różnymi kierunkami produkcji rolnej (np. płatności zwierzęce, dopłata do chmielu, owoców miękkich etc.). Od 2004 r. do 30 czerwca 2013 r. Agencja uruchomiła 10 kampanii naboru wniosków i wypłaciła z tego tytułu 90,7 mld zł. W ramach ostatniej kampanii w 2013 r. ARiMR planuje wypłacić producentom 14,2 mld zł, co łącznie z dotychczas wypłaconą pomocą w systemie wsparcia bezpośredniego daje kwotę 104,9 mld zł. Biorąc pod uwagę wypłaty zrealizowane w ramach dziewięciu kampanii na rzecz producentów rolnych, ich wartość jest o 7,7 mld euro wyższa niż kwoty, jakie Polska otrzymała z budżetu UE z tego tytułu (14,9 mld euro

³³ Zob. I. Nurzyńska, *Syntetyczny obraz krajowej i unijnej polityki wobec obszarów wiejskich*, w: *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2012*, red. I. Nurzyńska, J. Wilkin, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 175–203.

w latach 2004–2013)³⁴. Różnica wynika z faktu dofinansowywania systemu wsparcia bezpośredniego z budżetu krajowego w tym okresie, co z kolei jest pochodną wyników negocjacji akcesyjnych i zgody KE na takie rozwiązanie.

Łączna kwota wypłat zrealizowana przez ARiMR na rzecz mieszkańców wsi i rolników w ramach różnych programów wsparcia unijnego wyniosła blisko 40 mld euro (bez kwot wypłaconych w ramach płatności bezpośrednich w kampanii 2013 r.). Skupiając się jednak głównie na instrumentach WPR, które stanowią dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstw rolnych (system wsparcia bezpośredniego, instrumenty rolno-środowiskowe, dopłaty z tytułu gospodarowania na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, dopłaty do działalności inwestycyjnej), należy wskazać, że w 2010 r. ich udział w wartości produkcji wyniósł 22%, podczas gdy w 2004 r. stanowił zaledwie 3,3%. Jeśli przeanalizujemy udział dopłat w dochodach netto, to w 2004 r. wyniósł on 14,5%, a w 2010 r. już 60,9%³⁵. Skala korzyści różni się w zależności od profilu produkcji i, co oczywiste ze względu na ryczałtowy charakter tych dopłat (stała stawka na 1 ha), od wielkości obszarowej gospodarstw. Nie można także nie zauważyć, że część transferów płynących do rolników, w formie konsumpcji i zakupów inwestycyjnych (środki do produkcji, zakupów usług i towarów), trafia do innych podmiotów gospodarczych, także tych na obszarach wiejskich.

4.6. Podsumowanie

Gospodarka wiejska to dziś kompozycja lokalnych podmiotów gospodarczych reprezentujących wszystkie trzy sektory gospodarki: rolnictwo, przemysł, w tym przetwórstwo, oraz usługi rynkowe i publiczne. Siła rynkowa tych podmiotów jest zróżnicowana regionalnie, podobnie jak i poziom zaawansowania procesów dezagraryzacji. Z jednej strony występuje tradycyjne i rozdrobnione rolnictwo, z drugiej – rynkowo zorientowani producenci rolni. Pozarolnicze przedsiębiorstwa wiejskie to rzadko duże podmioty, a dominującą grupę stanowią mikroprzedsiębiorstwa niezatrudniające pracowników. W 2011 r. liczba aktywnych przedsiębiorstw w Polsce wyniosła 1,7 mln, z czego, jak wskazują szacunki, ok. $\frac{1}{4}$ prowadzi działalność na obszarach wiejskich. Jednocześnie na wsi 1,5 mln to osoby pracujące na własny rachunek, w tym 1,1 mln – w indywidualnym gospodarstwie rolnym (7% mieszkańców wsi).

Obecnie ponad 60% ludności wiejskiej ma własne źródło utrzymania, z tego blisko 37% utrzymuje się z pracy. Proces dezagraryzacji przejawia się

³⁴ Kwoty wypłat zrealizowanych przez ARiMR przeliczone według średniego kursu 4 zł/euro.

³⁵ *Analiza sytuacji ekonomicznej towarowych gospodarstw rolnych w latach 2004–2010*, GUS, Warszawa 2013, s. 60–65.

także wzrostem liczby mieszkańców wsi zatrudnionych na stanowiska nierobotniczych, których udział wzrósł trzykrotnie do 14,8% w 2011 r., co potwierdza tezę o rosnącej w siłę wiejskiej klasie średniej.

Wieś i mieszkańcy wsi, w tym rolnicy, po wejściu do UE mogli skorzystać z różnych instrumentów wsparcia współfinansowanych z budżetu UE. Tylko w ramach WPR w latach 2004–2013 skierowano na wieś ponad 40 mld euro z tego tytułu. Bilans członkostwa w wymiarze finansowym jest więc zdecydowanie korzystny, a dla wsi i rolnictwa szczególnie.

Barbara Fedyszak-Radziejowska*

Rozdział 5. Społeczności wiejskie dziesięć lat po akcesji. Postawy, wartości i uwarunkowania społeczno-ekonomiczne

Mieszkańcy wsi i rolnicy to społeczność, której tożsamość, tradycja, historyczne doświadczenia, styl życia, a także sytuacja ekonomiczna podlegały procesowi stereotypizacji¹ w stopniu większym, niż miało to miejsce w przypadku innych grup społeczno-ekonomicznych. Akcesja Polski do Unii Europejskiej (UE) niewiele w tej kwestii zmieniła, do dawnych stereotypów dodając nowe, kształtowane przez medialne doniesienia o płatnościach bezpośrednich, dochodach rolników i miliardach euro, które płyną na polską wieś w ramach programu rozwoju obszarów wiejskich. Jak w każdym stereotypie, także w „unijnych miliardach euro” zasilających politykę spójności wobec obszarów peryferyjnych tkwi sporo prawdy, jednak porównanie wyobrażeń Polaków o wsi z jej codzienną rzeczywistością pokazuje skalę uproszczeń i dezinformacji.

W sierpniu 2013 r. CBOS² zadał Polakom pytanie; „Jak Pan/i sądzi, ile obecnie miesięcznie zarabiają, a ile powinni zarabiać ludzie pracujący w następujących zawodach lub pełniący określone funkcje?”. Okazało się, że zdaniem polskiego społeczeństwa średnia miesięcznych zarobków polskich **rolników** wynosi **3358,45 zł**, a powinna – aż 4853,67 zł. Dla porównania, miesięczne zarobki robotników wykwalifikowanych pracujących w fabryce Polacy wycenili na **2765,24 zł**, a nauczycieli na **2892,23 zł**, postulując równocześnie zwiększenie pensji dla robotników do wysokości 4035,22 zł, dla nauczycieli zaś do 4025,46 zł miesięcznie.

Skalę rozbieżności między rzeczywistymi a wyobrażonymi dochodami rolników unaoczniają wyniki badań prezentowane w najnowszym opracowaniu

* Dr Barbara Fedyszak-Radziejowska, w latach 1987–2013 pracownik Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

¹ Stereotyp – konstrukcja myślowa oparta na schematycznym i uproszczonym postrzeganiu rzeczywistości, zabarwionym wartościująco, bazującym często na uprzedzeniach i niepełnej wiedzy. K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 2002.

² CBOS, komunikat BS/127/2013.

Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków. W świetle tego raportu **osobisty, miesięczny dochód netto rolników wynosił w 2013 r. 1442 zł (a nie 3358,45 zł).** Dla porównania, **miesięczny dochód pracowników sektora publicznego wynosił 2425 zł, a pracowników sektora prywatnego – 2191 zł.** Robotnicy budowlani zarabiali miesięcznie **2169 zł, nauczyciele szkół podstawowych zaś – 2480 zł³.** Jak widać, **między wyobrażoną zamożnością rolników, szacowaną przez respondentów CBOS na 3358 zł miesięcznie, a ich rzeczywistą sytuacją ekonomiczną (1442 zł) rozbieżność jest zdecydowanie większa niż w przypadku innych grup zawodowych.**

Wyniki badań autorów *Diagnozy społecznej 2013* dostarczyły także innego argumentu na rzecz tezy o stereotypowym postrzeganiu mieszkańców wsi. W wielu filmach i serialach wieś kojarzona jest z „ławeczką”, na której skądinąd sympatyczni bohaterowie popijają napoje alkoholowe. Tymczasem w świetle ustaleń *Diagnozy społecznej 2013* odsetek Polaków, którzy przyznali, że w minionym, 2012 r., pili za dużo alkoholu⁴, wynosił 6,62%, wśród mieszkańców wsi takie deklaracje złożyło wyraźnie mniej, bo 5,82% badanych, podobnie jak wśród rolników – 6,27%. Dla porównania, w największych miastach (ponad 500 tys. mieszkańców) do zbyt częstego sięgania po alkohol przyznało się 7,62% badanych Polaków, a w miastach liczących 200–500 tys. mieszkańców aż 8,97% respondentów. Ale stereotypy mają tę właściwość, że trwają niezależnie od faktów.

Prezentowany raport o postawach oraz uwarunkowaniach społeczno-ekonomicznych sytuacji mieszkańców wsi i rolników 10 lat po integracji Polski z UE odwołuje się do komunikatów CBOS publikowanych na przełomie 2013 i 2014 r. oraz najnowszej *Diagnozy społecznej 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, wydanej pod redakcją J. Czapińskiego i T. Panka jesienią 2013 r. Raporty zatytułowane *Diagnoza społeczna* relacjonują wyniki badań zaprojektowanych przez zespół znakomitych badaczy i realizowanych co dwa lata przez zawodowych ankieterów GUS, poczynwszy od roku 2000, na próbach liczących wiele tysięcy gospodarstw domowych i osób indywidualnych.

Pierwsze badania (w 2000 r.) ankieterzy GUS przeprowadzili w ponad 3 tys. gospodarstw domowych, a także z mieszkającymi w nich 6614 indywidualnymi osobami (powyżej 16. roku życia). *Diagnoza społeczna 2013* to raport z badań zrealizowanych w ponad 12 tys. gospodarstw domowych oraz dodatkowo wśród 26 307 indywidualnych ich członków (powyżej 16. roku życia). W tak dużej, ogólnopolskiej próbie reprezentacja rolników i mieszkańców wsi jest wystarczająco liczna, by wyniki badań zespołu pracującego nad społeczną diagnozą uznać za wiarygodne źródło wiedzy o społecznościach wiejskich.

³ J. Czapiński, *Indywidualna jakość i styl życia*, w: *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków – raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2013, s. 193 i 194.

⁴ Za: *Diagnoza społeczna 2013*, op. cit., tab. 5.10.14 i 5.10.15, s. 243, 244.

5.1. Wieś i rolnicy w procesie zmian: kondycja kapitału ludzkiego i społecznego

5.1.1. Kapitał ludzki

Kapitał ludzki, a dokładniej poziom wykształcenia, umiejętności i doświadczenia mieszkańców polskiej wsi, to ważny wskaźnik zmian, które dokonały się w ciągu ostatnich 15 lat w Polsce. Ich początek sięga **reformy oświatowej 1999 r., która zainicjowała poważne zmiany struktury wykształcenia społeczności wiejskich**. Po pierwsze, kilka lat po tej reformie zmniejszył się odsetek osób z wykształceniem podstawowym, z 48% w 2000 r. do 40% w 2002 r.⁵, a wzrósł – tych z wykształceniem zawodowym zasadniczym (z 28% do 32%) oraz średnim (z 21% do 25%). Po drugie, wzrosła liczba osób z wykształceniem wyższym, które aż do 2003 r. stanowiły niewielki odsetek wiejskich społeczności (z poziomu 2% do 4%). Jednak nawet jeśli to nie moment akcesji Polski do UE był przełomem, to oświatowa rewolucja przyspieszyła na polskiej wsi po roku 2004.

Systematycznie zmniejszał się odsetek osób z wykształceniem podstawowym, osiągając w latach 2012–2013 poziom 28–31% mieszkańców. W tym samym czasie zwiększyła się grupa mieszkańców wsi z wykształceniem średnim – do 27%, oraz wyższym – do 11%. W latach 2012–2013 po raz pierwszy w historii polskiej wsi liczba osób z wykształceniem co najmniej średnim (38%) przekroczyła liczebność tych z wykształceniem podstawowym (28–31%). Nadal jednak wyższe wykształcenie występuje w polskich miastach ponad dwukrotnie częściej (26%) niż na wsi (11%).

W ostatnich 10 latach wzrosła także liczebność internautów wśród mieszkańców wsi. **W 2005 r. mieszkańcy wsi stanowili 1/5 populacji polskich użytkowników internetu (21,1%), w 2013 r. zaś ich udział w społeczności internautów wzrósł do 1/3 (33,1%)⁶**. Dodajmy, że odsetek rolników wśród użytkowników internetu w kraju podwoił się w tym samym czasie z 1,7% do 3,5%.

Przeciętnie w 2013 r. polscy rolnicy mieli za sobą średnio 10,6–11,2 roku nauki. Dla porównania, robotnicy kształcili się 11,3–11,6 roku, a przedstawiciele władz i dyrektorzy 16,5 roku. **W 2013 r. 12–14% rolników deklarowało znajomość języków obcych, a 33–41% – korzystanie z internetu⁷**.

⁵ Deklaracje respondentów za: CBOS, komunikat BS/155/2013, *Wieś polska – dwadzieścia lat przemian*.

⁶ Za: *Diagnoza społeczna 2013*, op. cit., s. 335.

⁷ Za: ibidem, s. 263, 264.

Interesujące informacje o poziomie kapitału ludzkiego przynoszą publikowane co dwa lata *Diagnozy społeczne. Warunki i jakość życia Polaków*. Ich autorzy skonstruowali syntetyczny wskaźnik, zwany miarą poziomu cywilizacyjnego, na który składają się poziom wykształcenia, posiadanie i umiejętność korzystania z nowoczesnych urządzeń komunikacyjnych (komputer, laptop, internet), znajomość języków obcych oraz posiadanie prawa jazdy. Porównanie poziomu tego wskaźnika w latach 2007–2013 przynosi interesujące informacje o zmianach, jakie zaszły na polskiej wsi i w społeczności rolników. Dodajmy, że w 2007 r. treść wskaźnika poziomu cywilizacyjnego była odmienna, współtworzyły go (obok wykształcenia), korzystanie (!) z komputera i dostępu do internetu, znajomość języka angielskiego oraz podnoszenie kwalifikacji zawodowych. Natomiast w 2013 r. – posiadanie (!) i umiejętność korzystania z nowoczesnych urządzeń komunikacyjnych (telewizja satelitar-na, laptop, komputer stacjonarny, internet), posiadanie prawa jazdy, znajomość języków obcych oraz, rzecz jasna, wykształcenie.

Tabela 5.1. Poziom cywilizacyjny w wybranych grupach społeczno-zawodowych w latach 2007–2013

Grupy społeczno-zawodowe	Poziom cywilizacyjny, średnia w latach 2007–2013 ⁸			
	2007	miejsce w rankingu	2013	miejsce w rankingu ⁹
Przedsiębiorcy	0,85	14	0,79	2
Pracownik w sektorze publicznym	0,69	19	0,77	3
Pracownik w sektorze prywatnym	0,34	37	0,49	8
Rolnicy	–0,42	88	–0,25	34
Rolnicy produkujący na własne potrzeby ¹⁰			–0,49	54
Bezrobotni	–0,28	84	–0,07	26
Mieszkańcy wsi	–0,34	86	–0,21	32
Mieszkańcy miast > 500 tys.	0,52	24	0,59	6
Mieszkańcy miast 20–100 tys.	0,19	45	0,13	21

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007 i 2013*.

Dane prezentowane w tabeli 5.1 odzwierciedlają zarówno zmiany w poziomie kapitału ludzkiego w poszczególnych grupach społeczno-zawodowych,

⁸ Średnie prezentowane w tabelach 5.1, 5.2, 5.6 i 5.7 mają charakter względny i pokazują położenie poszczególnych grup społeczno-zawodowych względem siebie w stosunku do średniej z próby.

⁹ Rankingi z lat 2007 i 2013 nie są w pełni porównywalne, w 2007 r. liczyły 95, a w 2013 r. tylko 42 pozycje. Wskaźnik poziomu cywilizacyjnego w 2007 r. nie obejmował prawa jazdy, lecz podnoszenie kwalifikacji zawodowych oraz korzystanie z (a nie „posiadanie”) nowoczesnych urządzeń komunikacyjnych, za: *Diagnoza społeczna 2007*, s. 399, i *Diagnoza społeczna 2013*, s. 480.

¹⁰ Kategorii „rolnicy produkujący na własne potrzeby” w 2007 r. nie było.

jak i trwałość deprivacji, będących udziałem mieszkańców wsi. Pamiętajmy, że miary te mają charakter względny i oddają położenie poszczególnych grup względem siebie w odniesieniu do średniej z całej próby. W *Diagnozie społecznej 2007*, a więc trzy lata po akcesji Polski do UE, jej autorzy, prezentując główne wyniki i wnioski, w pkt 52 napisali: „Te wyniki wraz z danymi o różnicach w poziomie wykształcenia i kwalifikacji między ludnością miejską i wiejską (...) dowodzą narastających dysproporcji szans rozwojowych mieszkańców miast i wsi” (s. 19).

Po siedmiu latach, porównując dane z 2007 i 2013 r., możemy nieco zmodyfikować tę pesymistyczną prognozę oraz podsumować wyniki bardziej optymistycznie, i to nie tylko dlatego, że wskaźnik z 2013 r. zawiera w sobie informację o posiadaniu (!) nowoczesnych urządzeń komunikacyjnych, z laptopem i własnym dostępem do internetu włącznie (a nie tylko o możliwości dostępu do komputera i internetu). Ważniejsze wydaje się skrócenie dystansu, który dzielił w 2007 r. rolników od innych grup zawodowych oraz mieszkańców wsi od mieszkańców wielkich miast. W 2013 r. większość, także elitarnych, grup poprawiła poziom kapitału ludzkiego w relatywnie niewielkim stopniu. W grupie przedsiębiorców poziom kapitału obniżył się o 0,06 pkt, a w równie elitarnej grupie pracowników sektora publicznego wzrósł zaledwie 0,08 pkt. Tylko wśród pracowników sektora prywatnego nastąpiła wyraźna poprawa (o 0,15 pkt). Natomiast w grupie rolników poprawa jest bardziej znacząca (o 0,17 pkt), jakkolwiek wciąż wskaźnik poziomu cywilizacyjnego mieści się w przedziale ze znakiem ujemnym (!), tj. poniżej średniej, a miejsce w rankingu pozostaje bardzo niskie – 34. (na 42). Podobnie poprawiła się, i to znacznie, sytuacja bezrobotnych (o 0,21 pkt), ale wciąż ze znakiem ujemnym, deficyt kapitału ludzkiego w tej grupie pozostał więc bez zmian. Dodajmy, że w rankingu poziomu cywilizacyjnego poszczególnych grup społeczno-zawodowych osoby bezrobotne, z wynikiem –0,07, plasują się wyżej (pozycja 26.) niż rolnicy (pozycja 34.). Najprawdopodobniej jest to konsekwencją odnotowanego w GUS rosnącego poziomu bezrobocia wśród ludzi młodych, często z wyższym wykształceniem.

Porównanie poziomu cywilizacyjnego mieszkańców wsi i miast pokazuje nie do końca jednoznaczne tendencje zmian. W największych miastach, liczących ponad 500 tys. mieszkańców, nastąpił wzrost poziomu cywilizacyjnego o 0,07 pkt, natomiast w miastach liczących 20–100 tys. mieszkańców odnotowano spadek o 0,06 pkt. Na polskiej wsi widoczna jest poprawa (o 0,13 pkt) sytuacji, ale podobnie jak w przypadku rolników, nadal mamy do czynienia ze wskaźnikiem poziomu cywilizacyjnego ze znakiem ujemnym, czyli świadczącym o nieco niższym, ale wciąż podobnym poziomie deprivacji potrzeb edukacyjnych. Porównanie poziomu zróżnicowania kapitału ludzkiego na wsi i w mieście w 2013 r. pozwala jednak, podobnie jak w odniesieniu do grupy

rolników, sformułować tezę o zatrzymaniu, a nawet odwróceniu procesu pogłębiania się dysproporcji między miastami a wsią, przed którą przestrzegali w 2007 r. autorzy *Diagnozy społecznej*. Wolno, ale systematycznie i stabilnie wraz z upływem kolejnych lat naszej obecności w UE maleją dystanse między tymi społecznościami.

5.1.2. Kapitał społeczny

W raporcie FDPA z 2010 r., tj. pięć lat po akcesji Polski do UE, przytoczono interesującą diagnozę kondycji kapitału społecznego na polskiej wsi, sformułowaną przez Jana Herbstą w książce *Wiejskie organizacje pozarządowe*¹¹. Jego zdaniem opinia o niskim poziomie aktywności społecznej na polskiej wsi nie oddaje w pełni złożoności sytuacji. To prawda, że dane statystyczne pozornie potwierdzają tę opinię, ponieważ tylko **co piąta organizacja pozarządowa zlokalizowana jest na wsi, co w konfrontacji z odsetkiem 38,7% mieszkańców wsi wydaje się zbyt niską wartością**. Niemniej szczegółowe dane nieco tę diagnozę komplikują. Na polskiej wsi działało w 2008 r. 13 tys. zarejestrowanych organizacji, ale także, co często jest pomijane, 8 tys. stowarzyszeń związanych z Kościołem oraz 15 tys. aktywnych, chociaż „tradycyjnych” ochotniczych straży pożarnych (OSP).

W strukturach ochotniczych straży pożarnych działa dodatkowo 800 orkiestr, 300 zespołów artystycznych, 600 sportowych drużyn i około 1000 izb tradycji. Herbst zauważa, że **nawet jeśli w sformalizowanych organizacjach czynnie działa na polskiej wsi mniej osób, to są one bardziej aktywne niż te funkcjonujące w mieście. Organizacje wiejskie opierają się głównie na pracy społecznej i praktycznie nie posiadają płatnych pracowników**. Są biedniejsze, skoncentrowane na sprawach lokalnych i często związane z samorządem, a także przezeń finansowane, jak ochotnicze straże pożarne.

Wiejscy działacze rzadziej niż miejscy mówią o znuzeniu i nie narzekają na brak społecznego zaufania. Wśród wartości ważnych w pracy społecznej wymieniają uczciwość, skuteczność, zapał, zaangażowanie, troskę o wspólne dobro, dyscyplinę (OSP) i solidarność. Ich miejscy koledzy częściej odwołują się do profesjonalizmu, skuteczności i użyteczności. **Kapitał społeczny na polskiej wsi jest więc nieco odmienny niż miejski, mniej sformalizowany, odwołujący się do woli wspólnego działania na rzecz własnej społeczności w konkretnych, często doraźnych sprawach**. Jeśli jego kondycję mierzymy gotowością (a także umiejętnościami) do wspólnego działania na rzecz innych, zaufaniem do nich oraz liczebnością istniejących w danej społeczności

¹¹ J. Herbst, *Inny trzeci sektor: Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, w: *Wiejskie organizacje pozarządowe*, red. M. Halamska, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 33–75.

organizacji, fundacji i stowarzyszeń obywatelskich, to wieś jest nieco mniej „zorganizowana” w instytucje formalne niż miasto, mniej „ufna” wobec obcych, co nie znaczy, że obojętna na problemy innych ludzi oraz niezdolna do wspólnej, obywatelskiej aktywności.

Po 10 latach naszej obecności w UE także diagnoza dotycząca stanu kapitału społecznego nie jest jednoznaczna. W świetle wyników badań opublikowanych w *Diagnozie społecznej* z 2007 i 2013 r. społeczny kapitał na polskiej wsi, po okresie wyraźnego wzmocnienia tuż po akcesji, wydaje się wchodzić w stan regresu. Porównanie sytuacji z 2007 i 2013 r. nie jest w pełni miarodajne, w kolejnych diagnozach odmiennie dobierano bowiem zmienne składające się na syntetyczny wskaźnik społecznego kapitału. W 2007 r. tworzyły go: poziom zaufania interpersonalnego, przynależność do organizacji (z pełnieniem funkcji włącznie), udział w zebraniach publicznych i wyborach samorządowych, dobrowolne działanie na rzecz społeczności lokalnej oraz pozytywny stosunek do demokracji¹². Ten sam wskaźnik w 2013 r. zmodyfikowano, dodając do dawnych nowe zmienne: udział we wszystkich wyborach parlamentarnych i samorządowych w latach 2009–2011 oraz w referendum akcesyjnym 2005 r., a także (jak w 2007 r.) aktywność na rzecz środowiska lokalnego, zaufanie społeczne, przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji, udział w zebraniach publicznych oraz pozytywny stosunek do demokracji.

Tabela 5.2. Poziom kapitału społecznego w wybranych grupach społeczno-demograficznych i zawodowych w latach 2007, 2011 i 2013

Wybrane grupy społeczno-demograficzne i zawodowe	Poziom kapitału społecznego, średnie w latach:		
	2013	2011	2007
Przedsiębiorcy	0,30	0,26	0,32
Pracownik w sektorze publicznym	0,43	0,40	0,40
Pracownik w sektorze prywatnym	−0,02	−0,07	−0,14
Rolnicy	0,01	0,29	0,38
Rolnicy produkujący na własne potrzeby	−0,09	−0,02	
Bezrobotni	−0,25	−0,24	−0,19
Mieszkańcy wsi	−0,11	−0,01	0,02
Mieszkańcy miast > 500 tys.	0,23	0,14	0,15
Mieszkańcy miast 20–100 tys.	0,00	−0,07	−0,07

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007, 2011, 2013*.

Niezależnie jednak od tych różnic oraz od dłuższej lub krótszej listy grup społeczno-zawodowych porównywanych w poszczególnych latach (w 2007 r.

¹² *Diagnoza społeczna 2007*, s. 258; *Diagnoza społeczna 2013*, s. 379.

lista liczyła 95 pozycji, w 2011 – 39, a w 2013 – 42 pozycje w rankingu) proces budowy kapitału społecznego na polskiej wsi został najwyraźniej zatrzymany. Co więcej, w ostatnich latach mamy do czynienia raczej z regresją niż ze wzmocnieniem aktywności społecznej i społecznego zaufania wśród mieszkańców wsi i rolników (tabela 5.2).

Porównanie wskaźników mierzących poziom kapitału społecznego w latach 2007–2013 pokazuje nieliniowy charakter zmian. Z jednej strony można odnotować wysoki poziom kapitału społecznego wśród rolników w pierwszych latach po akcesji do UE (0,38 w 2007 i 0,29 w 2011 r.) oraz wyraźny trend spadkowy, do bardzo niskiego poziomu w 2013 r. (0,01). Z drugiej strony widoczny jest stabilnie wysoki poziom tegoż kapitału wśród pracowników sektora publicznego oraz przedsiębiorców, a więc osób z wyższym wykształceniem. Podobnie wyraźnie widać wzrost poziomu kapitału społecznego w największych miastach i nieco mniejszy w miastach średnich oraz jego spadek na wsi do poziomu ze znakiem ujemnym (–0,11) w 2013 r. Nie dziwi brak aktywności społecznej wśród osób bezrobotnych, lecz kierunek zmian, jakie następują wśród mieszkańców wsi i rolników. W polskiej rzeczywistości dwie zmienne w większym stopniu niż inne odpowiedzialne są za obywatelską aktywność: poziom wykształcenia i religijność. Pracownicy sektora publicznego i przedsiębiorcy są zdecydowanie lepiej wykształceni niż rolnicy i mieszkańcy wsi, ich stopień samoorganizacji i aktywność w wyborach nie są zatem zaskoczeniem. Natomiast rolnicy i mieszkańcy wsi są bardziej religijni niż mieszkańcy wielkich miast czy kadra kierownicza, co nie uległo radykalnej zmianie w ostatnich latach. A jednak odnotowany w *Diagnozie społecznej 2013* kierunek zmian sugeruje istnienie innych zmiennych, które najwyraźniej wpłynęły na stagnację, a nawet regres procesu wzmocniania obywatelskich postaw i obywatelskiej aktywności.

Jedną z nich jest poziom zaufania społecznego do innych ludzi, którego wpływ na gotowość do działania obywatelskiego podkreśla większość badaczy. Okazuje się, że bezpośrednio po wstąpieniu Polski do UE liczba Polaków, którzy na pytanie o to, czy ich zdaniem „większości ludzi, ogólnie rzecz biorąc, można ufać”, odpowiadali „tak, można”, wyraźnie rosła (tabela 5.3). **Niemniej w 2012 r. zaufanie do innych nieco zmalało w skali kraju oraz – bardziej radykalnie – na polskiej wsi i wśród rolników, osiągając poziom przypominający pierwszy rok naszego członkostwa w UE.**

Dodajmy, że podobnie niski poziom zaufania jak rolnicy (13%) czy mieszkańcy wsi (16%) deklarowali w 2012 r. także robotnicy wykwalifikowani (14%) oraz niewykwalifikowani (11%). W tym samym sondażu CBOS¹³ podobne, ale nieco inaczej sformułowane pytanie przyniosło wynik bardziej

optymistyczny. Mniej więcej $\frac{1}{3}$ badanych Polaków (34%), a także mieszkańców wsi (34%) zadeklarowała zaufanie do „nieznajomych, z którymi styka się (...) w różnych sytuacjach”. Twierdząco na to pytanie odpowiedziało także 27% rolników. Polacy wydają się więc nie ufać „ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi”, ale nieznajomym, z którymi mieli jakiś kontakt – już ufają. W społeczeństwie dotkniętym w przeszłości systemem politycznym zbudowanym na nieufności, cenzurze, represjach politycznych i inwigilacji taka nieufność nie dziwi, załamanie trendu rosnącego zaufania społecznego musi jednak niepokoić.

Tabela 5.3. Poziom zaufania społecznego w latach 2006, 2008 i 2012 (%)

Opinie ogółu respondentów, mieszkańców wsi i rolników	Która opinia jest bliższa Pana/i poglądom?		
	„Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać”	„W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym”	„Trudno powiedzieć”
Polska 2006	19,0	79,0	2
Wieś 2006	15,0	82,0	3
Rolnicy 2006	5,0	94,0	1
Polska 2008	26,0	72,0	2
Wieś 2008	26,0	71,0	3
Rolnicy 2008	20,0	73,0	7
Polska 2012	23,0	74,0	3
Wieś 2012	16,0	82,0	2
Rolnicy 2012	13,0	87,0	0

Źródło: CBOS, komunikaty BS/24/2006, BS/30/2008, BS/33/2012.

Być może przyczyna tkwi w rosnącym poczuciu skonfliktowania Polaków, które w 2013 r. odnotował CBOS. Na pytanie o to, czy konflikty społeczne są dzisiaj w Polsce obecne, aż 73% badanych Polaków odpowiedziało twierdząco. Jak pisze autorka komunikatu CBOS, „poczucie skonfliktowania społeczeństwa jest obecnie najwyższe z dotychczas notowanych. (...) Przekonanie o istnieniu konfliktów społecznych w Polsce jest powszechne i nie różnicują go znacząco podstawowe zmienne socjodemograficzne”¹⁴.

Kolejną zmienną mającą wpływ na poziom kapitału społecznego jest stosunek do demokracji. Wydaje się interesujące, że stosunek do demokracji, w świetle sondażu CBOS¹⁵ z 2013 r., nie różnicuje aż tak postaw mieszkańców wsi i miast oraz rolników i innych grup społecznych, jak stopień niezadowolenia z jej funkcjonowania w naszym kraju.

¹⁴ CBOS, komunikat BS/141/2013, *Polskie konflikty AD 2013*, Barbara Badora, s. 1.

¹⁵ CBOS, komunikat BS/125/2013, *Polacy o demokracji*.

W świetle wyników tego sondażu (tabela 5.4) prawdopodobnym źródłem wzrostu nieufności i zatrzymania procesu budowy kapitału społecznego na polskiej wsi może być nie tylko poczucie skonfliktowania społeczeństwa, odnotowane w sondażu CBOS BS/141/2013, lecz także krytyczna ocena jakości naszej demokracji. Większość (59%) Polaków jest niezadowolona ze sposobu jej funkcjonowania w kraju, ale wyraźnie częściej niż inni niezadowoleni są rolnicy (66%), mieszkańcy wsi (59%), robotnicy niewykwalifikowani (61%) bezrobotni (60%) i respondenci o dochodach do 500 zł na osobę (71%). Wyraźnie mniejsze niezadowolenie deklarują przedsiębiorcy (46%), mieszkańcy największych miast (48%) oraz przedstawiciele kadry kierowniczej i specjalistów (45%). Jedyne grupy społeczne zadowolone (w większości) z kondycji polskiej demokracji to właśnie kadra kierownicza (51%) oraz osoby z wyższym wykształceniem (52%), co niekoniecznie oznacza, że ich zadowolenie jest bezinteresowne.

Tabela 5.4. Stosunek mieszkańców wsi i rolników do demokracji (%)

Wybrane grupy społeczno-zawodowe	Zgadzam się z opinią, że demokracja ma przewagę nad wszystkimi innymi formami rządów	Czy ogólnie rzecz biorąc jest Pan/i zadowolony/a, czy niezadowolony/a ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w naszym kraju?	
		Zadowolony/a	Niezadowolony/a
Polacy ogółem	62,0	35,0	58,0
Wieś	55,0	33,0	59,0
Miasta > 500 tys.	79,0	46,0	48,0
Robotnicy wykwalifikowani	70,0	36,0	61,0
Pracujący na własny rachunek	65,0	48,0	46,0
Rolnicy	67,0	29,0	66,0

Źródło: CBOS, komunikat BS/125/2013.

Dodajmy, że ta krytyczna ocena nie jest tożsama z brakiem akceptacji dla demokracji jako takiej, w 2013 r. bowiem ze stwierdzeniem, że „demokracja to najlepsza forma rządów”, zgodziło się 62% Polaków, 67% rolników, 70% robotników wykwalifikowanych, 55% mieszkańców wsi oraz 79% mieszkańców największych miast.

Syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego opracowany przez autorów *Diagnozy społecznej 2013* obejmował wymiar frekwencji wyborczej traktowanej jako ważny składnik postawy obywatelskiej aktywności. Jej istotnym elementem jest także poczucie wpływu na sprawy publiczne. W świetle sondażu CBOS z lipca 2013 r.¹⁶ także ten wymiar kapitału społecznego okazał się

¹⁶ CBOS, komunikat BS/121/2013, *Poczucie wpływu na sprawy publiczne*.

w regresie; liczba Polaków przekonanych (19%), że zwykli ludzie mają jakiś wpływ na sprawy kraju, była w 2013 r. o 11 punktów procentowych niższa niż we wrześniu 2012 r. Zdecydowana większość (79%) uważała, że tacy ludzie jak oni są takiej możliwości pozbawieni. Ten wynik musi niepokoić, ponieważ w latach 2004–2010 poczucie, że mamy wpływ na sprawy kraju, systematycznie rosło, z 15% w 2004 r. do 36% w 2010 r. Następnie zaś rozpoczął się regres – w 2012 r. takie przekonanie deklarowało 30% badanych, a w lipcu 2013 r. już tylko 19% Polaków.

Co więcej, zmalało także poczucie wpływu na sprawy własnej gminy i miasta; jeszcze w 2010 r. połowa badanych (50%) miała poczucie takiego wpływu, a w 2013 r. deklarowało je tylko 42% badanych. Interesującym wynikiem sondażu CBOS jest również opinia Polaków, że rozwój ich miejscowości w większym stopniu zależy od samorządu gminnego (75%) i Unii Europejskiej (52%) niż od rządu w Warszawie (34%).

Najciekawsze są jednak postawy mieszkańców wsi i rolników. Obie grupy, w świetle cytowanego sondażu CBOS, mają poczucie wpływu na sytuację w swojej okolicy w podobnym, a nawet większym stopniu niż inni badani. Przekonanie, że sprawy własnego miasta i gminy zależą od takich ludzi jak oni sami, deklaruje 25% Polaków, 28% mieszkańców wsi, 24% rolników i, przykładowo, 20% robotników wykwalifikowanych oraz 37% przedsiębiorców. Natomiast poczucie wpływu zarówno na sprawy kraju, jak i swojego miasta i gminy deklaruje 17% Polaków, 17% mieszkańców wsi, 10% robotników wykwalifikowanych, 18% przedsiębiorców i 17% rolników. Wydaje się więc, że ustalenia *Diagnozy społecznej 2013*, zgodnie z którymi poziom kapitału społecznego wsi i rolników jest wyraźnie niższy niż pozostałej części naszego społeczeństwa, okazały się tylko częściowo wiarygodne lub raczej nie w pełni oddały jego specyfikę (tabela 5.5).

Jeśli podsumować deklaracje obywatelskiej aktywności na rzecz własnej społeczności badanych przez CBOS w 2013 r. Polaków, to kondycja społecznego kapitału rolników i mieszkańców wsi okazuje się relatywnie wysoka. W polskim społeczeństwie **deklarację jakiegokolwiek formy obywatelskiej aktywności złożyło bowiem (łącznie) 27% respondentów CBOS. Wśród rolników udział takich deklaracji – 40% – był znacznie wyższy. Tym samym poziom ich kapitału społecznego mierzony aktywnością społeczną okazał się wyższy niż przedsiębiorców – 24%, robotników wykwalifikowanych – 15%, mieszkańców wsi – 31%, oraz mieszkańców największych miast – 33%. Oczywiście osoby z wyższym wykształceniem (50%) oraz przedstawiciele kadry kierowniczej i specjalistów (57%) byli w 2013 r. znacznie bardziej aktywni niż rolnicy, niemniej poziom kapitału społecznego elit jest zwykle, i to nie tylko w Polsce, wyższy niż w innych grupach społecznych.**

Tabela 5.5. Aktywność obywatelska mieszkańców wsi i rolników (w %)

Wybrane grupy społeczno-zawodowe	Czy w jakiś sposób angażował/a się Pan/i osobiście w sprawy społeczności lokalnej? (z pominięciem kontaktów z mediami, urzędnikami i radnymi)				
	Działalność w organizacji kościelnej i parafii	Organizowanie imprez lokalnych	Działalność w organizacji społecznej	Wolontariat na rzecz lokalnej organizacji i społeczności	Udział w konsultacjach społecznych
Polacy ogółem	4,0	9,0	4,0	6,0	4,0
Wieś	7,0	12,0	3,0	5,0	4,0
Miasta > 500 tys.	5,0	4,0	5,0	12,0	7,0
Robotnicy wykwalifikowani	2,0	4,0	4,0	3,0	2,0
Przedsiębiorcy	4,0	10,0	2,0	4,0	4,0
Rolnicy	9,0	14,0	3,0	6,0	8,0

Źródło: CBOS, komunikat BS/121/2013.

Diagnoza Herbsta, który dostrzegł w społecznościach wiejskich społeczną i kulturową specyfikę, związaną z odmiennym niż miejski stylem życia i żywotnością wspólnoty, wydaje się potwierdzona. Stereotypowa opinia o wyłącznie niskim poziomie kapitału społecznego na polskiej wsi nie jest, w świetle sondaży CBOS, wystarczająco przekonująca. Ważnym wynikiem analiz przeprowadzanych zarówno przez autorów *Diagnozy społecznej 2013*, jak i CBOS jest jednak sygnał załamania się procesów, które po wejściu Polski do UE korzystnie wpływały na proces rewitalizacji obywatelskiej aktywności polskiego społeczeństwa.

5.2. Postawy, aspiracje i sytuacja materialna mieszkańców wsi

Sytuacja materialna mieszkańców wsi i rolników jest przedmiotem wielu stereotypów i medialnych nieporozumień, związanych z unijną, wspólną polityką rolną, w ramach której na polską wieś i do rolnictwa płyną środki w skali nieznanej ani w czasach PRL, ani w III RP przed 2004 r. Konsekwencją akcesji do UE są więc znacznie przesadzone szacunki dochodów, które zdaniem wielu badanych przez CBOS Polaków stały się udziałem polskich rolników¹⁷.

Równocześnie z innych sondaży CBOS jasno wynika, że samoocena własnej sytuacji materialnej jest wśród rolników i mieszkańców wsi znacznie skromniejsza. Na pytanie „Jak Pan/i ocenia obecne warunki materialne

¹⁷ Zob. szacunki dochodów rolniczych omówione we wprowadzeniu.

swojego gospodarstwa domowego?”¹⁸ najliczniejsza grupa (48%) Polaków odpowiedziała, że nie są one „ani dobre, ani złe”. Wśród mieszkańców wsi takiej odpowiedzi udzieliło 57% badanych, a wśród rolników – 60%. Jako „dobre” oceniło swoje warunki materialne 38% Polaków, 28% mieszkańców wsi, 26% rolników i aż 54% mieszkańców największych miast, a także 73% przedstawicieli kadry kierowniczej i specjalistów, 60% przedsiębiorców, 35% robotników wykwalifikowanych oraz 66% uczniów i studentów. Także obawy przed biedą (łącznie z przekonaniem, że jakoś sobie z nią poradziemy) są udziałem 36% Polaków, 42% mieszkańców wsi oraz 45% rolników. Podobne obawy żywią również bezrobotni (50%), osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (43%) i robotnicy niewykwalifikowani (44%).

Ocena poziomu własnych dochodów jest więc wśród rolników i mieszkańców wsi niższa niż wśród robotników, studentów i przedsiębiorców, a zarazem – jak się wydaje – bliższa rzeczywistości niż opinie, jakie o dochodach rolniczych mają nie tylko dziennikarze, lecz także liczni Polacy. Również postrzeganie własnego miejsca w strukturze społecznej jest wśród rolników i mieszkańców wsi bardziej samokrytyczne niż wśród innych grup społeczno-zawodowych. Na pytanie¹⁹ „W którym miejscu umieściłby/aby Pan/i siebie i swoją rodzinę – na górze, w środku czy raczej na dole?” odpowiedź „raczej na dole” wybrało 27% Polaków, 33% mieszkańców wsi i 41% rolników. Dla porównania, swoje miejsce „na dole” dostrzegało także 15% mieszkańców największych miast, 38% robotników wykwalifikowanych i 34% bezrobotnych. Zarówno więc mieszkańcy wsi, jak i rolnicy oceniają swoją sytuację materialną jako trudną, a położenie w hierarchii społecznej – jako raczej niskie. Zarazem wierzą, że poradzą sobie z trudnościami.

Bardziej wiarygodne dane na temat rzeczywistej sytuacji materialnej rolników i mieszkańców wsi znajdziemy w opracowaniach *Diagnozy społecznej* z lat 2007, 2011 i 2013, powstałych na podstawie badań ankietowych realizowanych na wielotysięcznych próbach przez ankietatorów zawodowych GUS. Porównując wyniki, musimy pamiętać, że w 2007 r. na syntetyczny wskaźnik dobrobytu materialnego (tabela 5.6) składał się dochód gospodarstwa domowego na osobę, a w 2013 r. – dochód gospodarstwa domowego na jednostkę ekwiwalentną. Pozostałe zmienne wchodzące w skład tego wskaźnika były identyczne (liczba posiadanych przez gospodarstwo domowe dóbr i urządzeń, od pralki automatycznej po łódź motorową i dom letniskowy).

Wybrane lata pozwalają ocenić zmiany poziomu dobrobytu materialnego mieszkańców wsi i rolników w czasie, który upłynął od daty akcesji Polski do UE. Nie ulega wątpliwości, że ich sytuacja ekonomiczna poprawiała się stabilnie

¹⁸ CBOS, komunikat BS/46/2013, *Warunki materialne Polaków*.

¹⁹ CBOS, komunikat BS/149/2013, *Postrzeganie struktury społecznej* (wybór na skali od 1 do 7, gdzie 7 = dół).

i systematycznie. Niemniej wskaźniki ze znakiem ujemnym dowodzą, że także w 2013 r. nie osiągnęła ona poziomu zamożności stanowiącego średnią dla całej próby. Nadal sytuacja materialna rolników i mieszkańców wsi sytuuje ich poniżej tej średniej, podobnie jak osoby bezrobotne. Elitę ludzi zamożnych stanowią przedsiębiorcy, pracownicy sektora publicznego oraz mieszkańcy największych miast, których dzieli wyraźny dystans nie tylko od rolników czy mieszkańców wsi, lecz także od mieszkańców średnich miast (20–100 tys.). Wyniki opublikowane w *Diagnozie społecznej 2013* potwierdzają wyniki sondaży CBOS, w których zarówno rolnicy, jak i mieszkańcy wsi plasowali swoje miejsce strukturze społecznej na dole, a dochody oceniali jako „ani dobre, ani złe”.

Tabela 5.6. Poziom dobrobytu materialnego w latach 2007–2013

Grupy społeczno-zawodowe	Dobrobyt materialny, średnia w latach:		
	2013	2011	2007
Przedsiębiorcy	0,73	0,78	0,95
Pracownicy sektora publicznego	0,40	0,45	0,41
Pracownicy sektora prywatnego	0,21	0,24	0,16
Rolnicy	–0,15	–0,22	–0,28
Bezrobotni	–0,55	–0,48	–0,50
Mieszkańcy miast > 500 tys.	0,42	0,62	0,53
Mieszkańcy miast 20–100 tys.	–0,05	0,03	0,08
Mieszkańcy wsi	–0,18	–0,24	–0,27

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007, 2011, 2013*.

Nie przeszkadza to jednak społecznościom wiejskim odczuwać zadowolenia z własnego życia. W 2013 r. deklarację „zadowolony z życia” złożyło 89% mieszkańców wsi utrzymujących się z pracy w gospodarstwie rolnym, 91% mieszkańców wsi pracujących na własny rachunek poza rolnictwem oraz 89% mieszkańców wsi utrzymujących się z pracy najemnej²⁰ – i to mimo że swoje warunki materialne jako dobre określiło tylko 35% rolników, 41% pracowników najemnych oraz 50% pracujących na własny rachunek poza rolnictwem.

Warto odnieść materialny dobrobyt do kolejnych dwu wskaźników, które wykorzystano w *Diagnozie społecznej* do pomiaru poziomu patologii i dobrostanu psychicznego polskiego społeczeństwa. Na wskaźnik dobrostanu psychicznego składają się poczucie szczęścia (lub depresji) oraz ocena minionego roku i całego życia respondentów, natomiast poziom patologii mierzy syntetyczny wskaźnik złożony z takich zmiennych, jak nadużywanie alkoholu, używanie narkotyków, palenie papierosów, korzystanie z usług psychiatry

²⁰ CBOS, komunikat BS/138/2013, *Wieś polska – charakterystyka ludności rolniczej*.

lub psychologa oraz bycie sprawcą lub ofiarą łamania prawa (włamania, napady, kradzieże; tabela 5.7).

Tabela 5.7. Dobrostan psychiczny i zjawiska patologiczne w latach 2007–2013

Grupy społeczno-zawodowe	Dobrostan psychiczny			Zjawiska patologiczne ²¹		
	2013	2011	2007	2013	2011	2007
Przedsiębiorcy	0,36	0,40	0,38	–0,10	–0,15	–0,21
Pracownicy sektora publicznego	0,28	0,25	0,32	0,04	0,08	0,04
Pracownicy sektora prywatnego	0,26	0,23	0,25	–0,14	–0,07	–0,10
Rolnicy	0,09	0,01	0,11	0,05	0,11	0,12
Bezrobotni	–0,38	–0,25	–0,28	–0,31	–0,22	–0,13
Mieszkańcy miast > 500 tys.	0,13	0,13	0,09	–0,11	–0,10	–0,18
Mieszkańcy miast 20–100 tys.	–0,01	–0,03	0,02	–0,02	–0,02	0,01
Mieszkańcy wsi	–0,02	–0,04	–0,06	0,05	0,07	0,09

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007, 2011, 2013*.

Zarówno wskaźnik syntetyczny dobrostanu psychicznego, który mierzy poczucie zadowolenia z życia, jak i wskaźnik patologii, który pokazuje skalę uzależnień, problemów i zagrożeń dla bezpieczeństwa ludzi, wprowadzają nowe, ważne elementy określające jakość życia. Porównanie średnich miar pokazuje, że oba te wskaźniki są całkowicie niezależne od czasu, jaki minął od momentu akcesji Polski do UE. Innymi słowy, akcesja ani nie poprawiła dobrostanu psychicznego Polaków, ani nie zmniejszyła poziomu patologii społecznych. Po drugie, grupy stanowiące elitę praktycznie we wszystkich najważniejszych wymiarach determinujących jakość naszego życia (sytuacja materialna, poziom cywilizacyjny, kapitał społeczny i dobrostan psychiczny) nie są wolne od zagrożeń zjawiskami patologicznymi.

I po trzecie, po raz pierwszy rolnicy odnajdują się wśród tych, których zadowolenie z życia oraz niski poziom zjawisk patologicznych sytuuje powyżej średniej. Innymi słowy, **mimo gorszej sytuacji materialnej i niższego poziomu cywilizacyjnego rolnicy jako grupa społeczno-zawodowa plasują się powyżej średniej zarówno swoją obywatelską aktywnością oraz poczuciem zadowolenia z życia, jak i stosunkowo wolną od patologii sytuacją życiową i dobrostanem psychicznym.**

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja **mieszkańców wsi, ponieważ wskaźniki mierzące poziom cywilizacyjny, sytuację materialną, kapitał społeczny oraz zadowolenie z życia plasują ich poniżej średniej praktycznie we wszystkich tych wymiarach, podobnie jak osoby bezrobotne.** Tylko wskaźnik mierzący poziom zjawisk patologicznych sygnalizuje, że mieszka-

²¹ Im niższa wartość wskaźnika, tym większa patologia.

nie na wsi daje poczucie większego bezpieczeństwa i niekoniecznie uzależnia od narkotyków i alkoholu. Można powiedzieć, że wyniki badań prezentowane w *Diagnozie społecznej* z lat 2007, 2011 i 2013 zaprzeczają stereotypom, o których wspomniano we wprowadzeniu: że rolnicy po akcesji do UE stali się ludźmi zamożnymi, a mieszkańcy wsi mają kłopoty z alkoholem.

Dodajmy do refleksji nad wadami i zaletami wiejskiego życia opracowania CBOS pokazujące, co zmieniło się w postawach polskiego społeczeństwa wobec wsi oraz jej mieszkańców po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę na wyniki sondażu CBOS z sierpnia 2013 r.²², poświęconego prestiżowi zawodów. W świetle sondaży zrealizowanych przed przystąpieniem i **po akcesji do UE zawód rolnika wyraźnie zyskał w opinii publicznej**. Udział Polaków, którzy uważali, że „rolnik indywidualny na średnim gospodarstwie” cieszy się „dużym poważaniem”, wzrósł z 36% (w 1999 r., tj. przed akcesją) do 61% w 2008 oraz 69% w 2013 r. **Wzrost o 33 punkty procentowe jest tak znaczący, że trudno o inną przyczynę tej zmiany niż akcesja do UE i objęcie polskiego rolnictwa unijną polityką rolną**. Co istotne, zawód rolnika cieszył się w 2013 r. dużym poważaniem nie tylko wśród samych rolników (83%) i mieszkańców wsi (73%), lecz także przedsiębiorców (75%) i pracowników instytucji publicznych (73%).

Ranking zawodów cieszących się największym prestiżem w 2013 r. otwierał strażak, a rolnik zajmował w nim miejsce 9., wyprzedzając zawodowego oficera, księgowego, adwokata i przedsiębiorcę właściciela dużej firmy. Pięć lat wcześniej, w 2008 r., rolnik wraz z kierowcą autobusu oraz informatykiem, analitykiem komputerowym zajmowali *ex aequo* miejsca 12.–14., a zawody księgowego (9.) i zawodowego oficera (10.) sytuowano wyżej niż zawód rolnika. Obecność Polski w UE ma więc pozytywny wpływ na sposób postrzegania rolników przez polskie społeczeństwo.

Kolejny przykład rosnącej atrakcyjności wsi i rolnictwa przynoszą wyniki sondażu CBOS z listopada 2013 r.²³ Blisko $\frac{3}{5}$ badanych (58%) Polaków deklaruje w nim, że gdyby mogli wybrać sobie miejsce do życia, woleliby mieszkać na wsi niż w mieście. Co więcej, prawie tyle samo osób (56%) kojarzy przeprowadzkę z miasta na wieś z sukcesem i awansem społecznym. **Gotowość do przeprowadzki na wieś wyraża $\frac{2}{5}$ mieszkańców miast (40%). Zdecydowana większość (86%) mieszkańców wsi i rolników (86%) deklaruje, że gdyby mogli wybierać, pozostaliby na wsi**. To kolejny sygnał, że atrakcyjność wsi rośnie, wolę pozostania na wsi w 2010 r. deklarowało bowiem 77% jej mieszkańców, a w 2011 r. – 81%²⁴.

²² CBOS, komunikat BS/8/2009, *Prestiż zawodów*, oraz BS/164/2013, *Prestiż zawodów*.

²³ CBOS, komunikat BS/4/2014, *Wieś polska – stereotypy*.

²⁴ Zob. B. Fedyszak-Radziejowska, *Spoločności wiejskie: ewolucyjne zmiany, zrównoważony rozwój*, w: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Pytani o skojarzenia ze wsią Polacy zwracali uwagę przede wszystkim na jej sielski charakter (78%): naturalny krajobraz, przyrodę, szum drzew, śpiew ptaków, ciszę, spokój, wolne tempo życia, harmonię oraz poczucie wolności i stabilizacji. Trudny tryb życia na wsi i pracę na roli dostrzegało 30%, a ubóstwo i patologie – tylko 1% respondentów²⁵. Co ciekawe, sielski obraz wsi nieco częściej niż mieszkańcy średnich (63%) i dużych miast (75%) wybierali mieszkańcy wsi (87%) oraz kadra kierownicza i specjaliści (87%). Natomiast o trudach i ciężkiej pracy na roli mieszkańcy wsi wspominali rzadziej (19%) niż mieszkańcy największych miast (32%).

Interesujące wydają się też wyobrażenia polskiego społeczeństwa o mieszkańcach wsi. **W opinii większości Polaków typowy mieszkaniec wsi jest pracowity (72%), życzliwy innym (63%), sprytny i zaradny (55%), pogodny (53%), zadbany (52%) oraz – rzecz jasna – religijny (85%). Rzadziej postrzegamy mieszkańców wsi jako ludzi dobrze wykształconych (42%), innowacyjnych (42%) i odcytanych (40%).** Najbardziej interesujące wydają się zmiany wizerunku, które zaszły między 2006 (tuż po akcesji) a 2013 r. Przede wszystkim wzrosła częstotliwość opinii Polaków o mieszkańcach wsi jako ludziach zadbanych (z 39 do 52%), sprytnych (z 46 do 55%) oraz religijnych (z 79 do 85%). Przekonanie o tym, że są pracowici i życzliwi, nie zmieniło się zasadniczo od 2006 roku.

Nowością jest także wyraźny wzrost przekonania badanych przez CBOS Polaków o tym, że mieszkańcy wsi i miast istotnie się od siebie różnią. W 1993 r. takie różnice dostrzegało 34% Polaków, a w 2013 r. – połowa (50%). Co ważne, różnice dostrzegają nie tylko wszyscy respondenci, lecz także mieszkańcy wsi (51%) i rolnicy (51%). Pytani o konkrety, respondenci wymieniali konserwatyzm, przywiązanie do tradycyjnych wartości, religijność, życzliwe podejście do ludzi, trwalsze i głębsze niż w mieście relacje mieszkańców wsi oraz bezosobowość i anonimowość życia w mieście, a także silniejsze postawy obywatelskie mieszkańców miast. Co ciekawe, mieszkańcy wsi i rolnicy rzadziej dostrzegali różnice w większym swoim przywiązaniu do tradycji i wiary, a znacznie częściej (szczególnie rolnicy) – w konflikcie wyrażającym się w nieprzyjaznym stosunku do wsi, niesprawiedliwości i antagonizmach.

Wyniki kolejnego sondażu CBOS²⁶ wydają się potwierdzać trafność opinii o religijności mieszkańców wsi. Jakkolwiek **w ciągu ostatnich ośmiu lat odsetek osób wierzących i regularnie praktykujących na polskiej wsi zmniejszył się z 67% do 58%, to wciąż jest ich więcej (o 13 punktów procentowych) na wsi niż w mieście.** Osobami wierzącymi i regularnie

²⁵ Procenty nie sumują się do 100, gdyż można było wybrać więcej niż jedno skojarzenie.

²⁶ CBOS, komunikat BS/3/2014, *Religijność polskiej wsi*.

praktykującymi są znacznie częściej rolnicy (63%) niż pracujący na własny rachunek poza rolnictwem (53%) oraz osoby, które co prawda mieszkają na wsi, ale pochodzą z miasta (40%). Niezachwiana wiara w Boga jest w większym stopniu udziałem mieszkańców wsi (70%) niż mieszkańców miast (55%), podobnie jak przestrzeganie takich tradycji bożonarodzeniowych, jak udział w pasterce (różnica 23 punktów procentowych) czy odmawianie modlitwy i czytanie Pisma Świętego (11 punktów procentowych). Co istotne, w kwestii przestrzegania tradycji mieszkańcy wsi nie różnią się między sobą, niezależnie od tego, czy utrzymują się z rolnictwa, z pracy najemnej czy z pracy na własny rachunek poza rolnictwem.

Ostatnia kwestia dotyczy nowego zjawiska – migracji z miasta na wieś i sposobu, w jaki wspólnie mieszkają na wsi jej rdzenni i nowi mieszkańcy²⁷. Z szacunków CBOS wynika, że **pochodzący z miasta nowi mieszkańcy wsi stanowią obecnie około 8% całej wiejskiej ludności**. Nie jest zaskoczeniem, że nowi mieszkańcy wsi są lepiej wykształceni (29% ma wykształcenie wyższe), częściej pracują jako kadra kierownicza i specjaliści (25%), są zamożniejsi, rzadziej prowadzą gospodarstwa rolne i częściej czytają książki oraz chodzą do kina i teatru. Ale może dziwić, że obie grupy są dokładnie tak samo (86%) zadowolone z własnego życia. Co ciekawe, nie różnią się one zasadniczo swoim systemem wartości, chociaż „nowi” mieszkańcy wsi są nieco mniej religijni i bardziej cenią sobie spokój oraz szczęście rodzinne. Natomiast w sprawach obyczajowych różnice są większe: „nowi” mieszkańcy wsi wyraźnie częściej akceptują homoseksualizm, życie bez ślubu i rozwody, jakkolwiek podobnie jak ci „rdzenni” oceniają małżeńskie zdrady, bicie dzieci, oszustwa podatkowe i przyjmowanie łapówek.

Do spotkania nowych mieszkańców wsi z ich rdzenną społecznością dochodzi przede wszystkim w podmiejskich wsiach i jest ono nie tylko wyrazem większej atrakcyjności wsi, lecz także miarą wzrostu zamożności i społecznego awansu miejskich elit. Nie zmienia to jednak potwierdzonego przez sondaże CBOS nowego zjawiska, iż wieś po 2004 r. nie stygmatyzuje swoich mieszkańców tak jak dawniej, a unijna polityka rolna sprawia, że zawód rolnika cieszy się większym prestiżem niż przed akcesją.

5.3. Wieś i rolnicy o Unii Europejskiej – od sceptycyzmu po akceptację

Postawy mieszkańców polskiej wsi i rolników wobec procesu integracji Polski z Unią Europejską przeszły proces dużej zmiany od czasu, gdy w trak-

cie trudnych negocjacji przedakcesyjnych media, politycy i liczni eksperci lekceważąco traktowali konieczność objęcia polskich rolników wszystkimi instrumentami unijnej polityki rolnej, z płatnościami bezpośrednimi włącznie. Reakcją społeczności wiejskich, głównie rolników, był wysoki poziom sceptycyzmu, przez co zasadne były obawy o wynik referendum akcesyjnego.

W 2003 r.²⁸ przeciwnikami integracji Polski z Unią Europejską było 25% ogółu Polaków, ale 35% mieszkańców wsi oraz 48% rolników. Po 10 latach od akcesji nie tylko zdecydowana większość polskiego społeczeństwa, lecz także większość mieszkańców wsi i rolników jednoznacznie popiera naszą obecność w UE (tabela 5.8).

Tabela 5.8. Stosunek mieszkańców wsi i rolników do integracji Polski z UE (%)

Grupy społeczno-zawodowe	Czy osobiście popiera Pan/i członkostwo Polski w UE, czy też jest Pan/i temu przeciwny/a?					
	Popieram				Jestem przeciwny/a	
	2003	2008	VI 2013	XI 2013	2003	XI 2013
Polska ogółem	60,0	88,0	72,0	81,0	25,0	12,0
Mieszkańcy wsi	47,0	85,0	68,0	80,0	35,0	12,0
Mieszkańcy miast > 500 tys.	82,0	87,0	73,0	80,0	10,0	13,0
Rolnicy	45,0	79,0	75,0	85,0	48,0	11,0
Przedsiębiorcy	73,0	94,0	78,0	95,0	25,0	5,0
Robotnicy wykwalifikowani	53,0	92,0	78,0	85,0	30,0	12,0
Bezrobotni	58,0	79,0	73,0	84,0	32,0	11,0

Źródło: CBOS, komunikaty BS/27/2003, BS/66/2008, BS/72/2013, BS/158/2013.

Niezależnie od wahań nastrojów, które sprawiają, że poziom tego poparcia zmieniał się od 72% w czerwcu do 81% w listopadzie tego samego 2013 r., **mieszkańcy wsi i rolnicy znajdują się w gronie zdecydowanych zwolenników naszej obecności w UE. Ani na polskiej wsi, ani w społeczności rolników sprzeciw wobec integracji nie przekracza 15%. W tej kwestii polska wieś nie różni się już od metropolii, a rolnicy nie odbiegają w swoich poglądach od robotników czy przedsiębiorców. Dzisiaj stosunek do obecności Polski w unijnych strukturach łączy, a nie dzieli Polaków.**

Prezentowany w tabeli 5.9 przegląd opinii o korzyściach i stratach związanych z obecnością Polski w UE pokazuje, że obawy rolników z 2002 r., przewidujących straty, a nie korzyści, zamieniły się w pozytywną ocenę – korzyści jest więcej niż strat. **Po akcesji rolnicy doceniający korzyści przeważają**

²⁸ Zob. B. Fedyszak-Radziejowska, *Spoločności wiejskie pięć lat po akcesji do UE – sukces spóźnionej transformacji*, w: *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

nad tymi, którzy widzą straty. W 2008 r. ta przewaga była trzykrotna, dzisiaj jest dwuipółkrotna. Podobnie myślą mieszkańcy wsi i nie wydaje się, by problemy Unii z kryzysem finansowym czy z polityką wobec Ukrainy radykalnie zmieniły te oceny.

Tabela 5.9. Ocena strat i korzyści związanych z integracją Polski z UE (%)

Grupy społeczno-zawodowe	Integracja z Unią Europejską przynosi Polsce:		
	więcej korzyści niż strat	tyle samo strat, co korzyści	więcej strat niż korzyści
2002²⁹			
Polska ogółem	40,0	19,0	30,0
Mieszkańcy wsi	34,0	19,0	32,0
Rolnicy	19,0	25,0	40,0
2008			
Polska ogółem	64,0	14,0	15,0
Mieszkańcy wsi	59,0	17,0	14,0
Rolnicy	45,0	21,0	14
2013			
Polska ogółem	54,0	21,0	20,0
Mieszkańcy wsi	49,0	24,0	21,0
Rolnicy	46,0	28,0	20,0

Źródło: CBOS, komunikaty BS/2/2002, BS/66/2008, BS/72/2013.

Obecność Polski w UE jest procesem, a nie faktem w pełni zrealizowanym, co oznacza, że negocjowanie kolejnych rozwiązań, zarówno w sferze unijnej polityki rolnej, jak i w kwestii rodziny, stosunku do życia ludzkiego czy przyjęcia waluty euro, może mieć wpływ na zmiany poglądów. Nie wydaje się jednak, by akceptacja polskiego społeczeństwa, w tym mieszkańców wsi i rolników, dla naszej obecności w Unii została zachwiana, nawet jeżeli wyraźna większość Polaków (64%)³⁰ jest przeciwna zastąpieniu polskiego złotego przez euro.

5.4. Podsumowanie

Co najmniej od czasów II RP trwałym problemem polskiego rolnictwa jest niekorzystna struktura agrarna. Okres PRL nie tylko nie rozwiązał tego problemu, lecz znacznie go pogłębił i utrwalił. W 1938 r. średnia powierzchnia

²⁹ W 2002 r. początek pytania brzmiał: „Czy wejście Polski do UE przyniesie Polsce...”

³⁰ CBOS, komunikat BS/42/2013, *Obawy i nadzieje związane z wprowadzeniem euro w Polsce*.

gospodarstwa rolnego wynosiła 5 ha, a po reformie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w 1944 r. – zaledwie 5,2 ha (w 1948 r.)³¹. Po następnych 54 (!) latach, tj. w 2002 r., średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w Polsce wynosiła 7,41 ha³², czyli zwiększyła się tylko o 2,2 ha. Pozwala to sformułować bardzo krytyczną ocenę nie tylko polityki rolnej PRL, lecz także III RP z czasów sprzed integracji z UE. Pięć lat po akcesji, w 2009 r., średnia powierzchnia gospodarstwa wzrosła do 10,15 ha³³, a w 2013 r. osiągnęła 10,42 ha, czyli w ciągu dziewięciu lat zwiększyła się o 3,01 ha. Tym samym **stereotyp, zgodnie z którym unijna polityka rolna i płatności bezpośrednie zamrażają strukturę agrarną polskiego rolnictwa, okazuje się, jak większość stereotypów, mało przekonujący.**

Po 10 latach obecności Polski w UE łatwo wymienić wiele korzystnych zmian, które zaszły na polskiej wsi. **Wyraźnie wzrósł poziom kapitału ludzkiego i społecznego zarówno wśród rolników, jak i pozostałych mieszkańców wsi. Proces ten przebiega wolno, zgodnie ze specyfiką obu społeczności oraz uwarunkowaniami zewnętrznymi** – kondycją polskiej gospodarki, poziomem bezrobocia, stanem demokracji oraz poziomem konfliktów społecznych. Stąd też obiegowe opinie o radykalnym, liniowym i warunkowanym głównie obecnością Polski w UE procesie zmian „na lepsze” nie znajdują jednoznacznego potwierdzenia w wynikach prezentowanych badań.

Szczególnym, nowym uproszczeniem, obecnym w świadomości polskiego społeczeństwa, jest wizerunek „zamożnych rolników”. Wydaje się, że jego źródła tkwią w medialnej, mało profesjonalnej prezentacji faktów o unijnej polityce rolnej i płatnościach bezpośrednich. W świetle pomiarów prezentowanych w *Diagnozach społecznych* publikowanych pod redakcją prof. J. Czapieńskiego i prof. T. Panka **realna sytuacja materialna rolników odbiega bowiem – *in minus* – od tego wizerunku.**

Ważnym i korzystnym efektem objęcia polskiej wsi i polskich rolników instrumentami unijnej polityki rolnej jest **wyraźny wzrost prestiżu zawodu rolnika oraz atrakcyjności wsi nie tylko w oczach jej mieszkańców.** Korzystną zmianę stanowi także wzrost poczucia zadowolenia z życia wśród mieszkańców wsi i rolników, mimo że ich sytuacja materialna i poziom cywilizacyjny wciąż nie osiągają średniej krajowej.

W dodatku, co wydaje się ważnym podsumowaniem obecności Polski w Unii Europejskiej, po 10 latach osobistych i zawodowych doświadczeń **zarówno mieszkańcy wsi, jak i rolnicy są zdecydowanymi zwolennikami tej**

³¹ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1997*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 171; J. Topolski, *Polska XX wieku 1914–2000*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001, s. 170.

³² Powszechny Spis Rolny 2002 GUS oraz dane dla 2007 i 2013 r. za Agencją Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

³³ Za: *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce – 2009 r.*, www.bip.minrol.gov.pl.

obecności – sprzeciw wobec integracji nie przekracza 15%. W tej kwestii polska wieś nie różni się już od metropolii, a rolnicy nie odbiegają w swoich poglądach od robotników czy przedsiębiorców. Dzisiaj stosunek do obecności Polski w unijnych strukturach łączy, a nie dzieli Polaków.

Jerzy Kozyra, Grzegorz Siebielec*

Rozdział 6. Stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich

Do głównych problemów środowiska przyrodniczego początku XXI w. zalicza się: globalne ocieplenie atmosfery, zmniejszanie się różnorodności biologicznej i niezrównoważone wykorzystanie zasobów naturalnych. Problemy te zostały zdefiniowane i podjęto działania w kierunku ich monitorowania i odwracania niekorzystnych tendencji. W dalszym ciągu jednak wyjaśnienia i lepszego poznania wymagają mechanizmy kompleksowego oddziaływania czynników wpływających na stan środowiska (EEA 2013)¹. Równocześnie zmieniają się kierunki działań na rzecz środowiska, których zadaniem nie jest już obecnie tylko ochrona jego zasobów przez tworzenie sieci obszarów chronionych, ale kreowanie tzw. zielonej gospodarki. Celem zielonej gospodarki ma być efektywne korzystanie z zasobów środowiska i zagwarantowanie usług ekosystemowych². Do usług tego rodzaju, jakie pełni np. pokrywa glebowa, główny czynnik produkcji w rolnictwie, należą m.in. kształtowanie zasobów wodnych i mikroklimatu oraz przechwytywanie przez gleby węgla z atmosfery.

Punktem wyjścia do przedstawionej poniżej analizy wybranych czynników opisujących zagrożenia środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich w Polsce po 2004 r. i istniejącej polityki rolno-środowiskowej w tym zakresie niech będą trzy stwierdzenia zawarte w Raporcie Głównego Inspektora Ochrony Środowiska z 2011 r.³:

Polskie rolnictwo jest w dalszym ciągu rozdrobnione, a zużycie nawozów mineralnych i środków ochrony roślin kształtuje się na umiarkowanym

* Dr hab. Jerzy Kozyra, dr Grzegorz Siebielec, Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa, Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

¹ EEA, 2013. *Environmental Indicator Report 2013. Natural resources and human well-being in a green economy*, European Environment Agency, Copenhagen, Denmark.

² EEA, 2010. *The European environment – state and outlook 2010: Assessment of global megatrends*, European Environment Agency, Copenhagen, Denmark.

³ Raport *Stan środowiska w Polsce*, Sygnały 2011, Biblioteka Ochrony Środowiska 2011, s. 72.

poziomie. Zwiększanie efektywności ekonomicznej i produktywności rolnictwa może prowadzić do ubożenia różnorodności biologicznej krajobrazu rolniczego oraz zwiększenia presji w szczególności na środowisko wodne i glebowe.

Wzrost liczebności wielu gatunków ptaków wykazuje poprawę stanu przyrodniczego obszarów rolnych oraz innych obszarów użytkowanych ekstensywnie.

W zakresie ochrony wód przed zanieczyszczeniami, do końca 2015 roku Polska powinna zapewnić 75% redukcji całkowitego ładunku azotu i fosforu w ściekach komunalnych, kontynuując proces modernizacji, rozbudowy i budowy nowych oczyszczalni ścieków w ramach Krajowego Programu Oczyszczania Ścieków Komunalnych.

Do czynników niekorzystnych dla środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich w Polsce, wynikających z działalności rolniczej, zaliczamy: proces rozdzielania produkcji roślinnej od zwierzęcej, upraszczanie płodozmianów i wzrost udziału monokultur w strukturze zasiewów. Za zagrożenie można również uważać wzrost poziomu nawożenia upraw i zużycia środków ochrony roślin. Zwiększa się ponadto presja na zasoby środowiskowe ze strony pozarolniczej działalności człowieka, np. w wyniku prowadzonych inwestycji drogowych i dynamicznego rozwoju miast (przy braku ochrony zasobów glebowych, czyli rolnictwa, na terenach miejskich).

Wymienione procesy zachodzą przy jednoczesnym ustanawianiu nowych prośrodowiskowych regulacji prawnych wynikających z prawodawstwa europejskiego i rozwoju nowych sieci obszarów chronionych (Natura 2000) oraz wdrażaniu prośrodowiskowych wymogów Wspólnej Polityki Rolnej.

6.1. Czynniki kształtujące stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich

6.1.1. Czynniki naturalne

Międzypaństwowy Zespół do spraw Zmian Klimatu w pierwszych opublikowanych w 2013 r. dokumentach 5. *Raportu na temat zmian klimatu* potwierdza, że od 1950 r. następuje ocieplanie atmosfery i wód oceanu światowego, zmniejsza się powierzchnia lodowców, podnosi się poziom oceanów oraz zwiększa się zawartość gazów cieplarnianych w atmosferze. Temperatura atmosfery w ostatnich trzech dekadach była najwyższa od 1850 r., a na półkuli północnej ostatnie 30 lat było najcieplejsze od 1400 lat. Wzrost temperatury atmosfery od 1880 do 2012 r. oceniany jest na 0,85°C. W perspektywie

lat 2045–2065 temperatura atmosfery ma wzrosnąć względem normy 1986–2005, w zależności od kształtowania się czynników wymuszających globalne ocieplenie, w zakresie 1–2°C, a w perspektywie 2081–2100 wzrost ten ma wynieść do 3,7°C⁴. Zmiany opisywanych elementów systemu klimatycznego Ziemi oddziałują na lokalne zmiany klimatu poprzez kształtowanie regionalnej cyrkulacji atmosferycznej, która cechuje się większym nasileniem ekstremalnych warunków pogodowych.

W Polsce średnia roczna temperatura powietrza wzrasta w ostatnich latach o 0,3°C na dekadę⁵. Sygnalizowany wpływ obserwowanego wzrostu temperatury na środowisko obejmuje m.in.: wzrost zasobów ciepła zmniejszający np. ograniczenia w uprawie kukurydzy⁶, wydłużenie się długości okresu wegetacyjnego⁷, wzrost częstości i wydłużenie się okresów określanych jako „fale upałów”⁸, pogorszenie się bilansu wodnego gleb⁹, ale również bardziej sprzyjające warunki do rozwoju szkodników i chorób roślin¹⁰ oraz większa zmienność plonowania wynikająca z występowania w ostatnich latach ekstremalnych zjawisk pogodowych¹¹.

Obszar Polski cechują małe zasoby wodne, co wynika przede wszystkim z niewielkich opadów atmosferycznych. Cechą charakterystyczną warunków opadowych w Polsce jest występowanie okresów nadmiaru i niedoboru opadów, co stwarza warunki sprzyjające zarówno suszom, jak i powodziom.

⁴ Climate Change 2013. The Physical Science Basis. Working Group I Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Summary for Policymakers.

⁵ T. Górski, J. Kozyra, *Agroklimatyczna norma średniej temperatury powietrza w Polsce na lata 2011–2020*. „Polish Journal of Agronomy”, 2011, 5, s. 21–28; B. Michalska, *Tendencje zmian temperatury powietrza w Polsce*. „Prace i Studia Geograficzne”, 2011, t. 47, s. 67–75.

⁶ E. Dagańska, Z. Szwejkowski, M. Panfil, K. Orzech, *Wpływ spodziewanych zmian klimatu na fenologię kukurydzy uprawianej na ziarno w Wielkopolsce*, „Acta Agrophysica”, 2008, nr 12(2), s. 327–336; T. Górski, J. Kozyra, *Agroklimatyczna norma...*, op. cit.

⁷ A. Nieróbca, J. Kozyra, K. Mizak, E. Wróblewska, *Zmiana długości okresu wegetacyjnego w Polsce*. „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie”, 2013, t. 13, z. 2(42), s. 81–94.

⁸ M. Szwed, G. Karg, I. Pińskwar et al., *Climate change and its effect on agriculture, water resources and human health sectors in Poland*. „Natural Hazards Earth Syst. Sci.”, 2010, nr 10, s. 1725–1737, DOI: 10.5194/nhess-10-1725-2010.

⁹ L. Łabędzki, *Expected development of irrigation in Poland in the context of climate change*. „Journal of Water and Land Development”, 2009, nr 13b, s. 17–29.

¹⁰ F. Walczak, A. Tratwal, *Importance of pests and diseases observed in agricultural plants in Poland in the years 1991–2008 in the context of climate changes*, w: *Climate Change and Agricultural in Poland – Impacts, Mitigations and Adaptation Measures*, red. J. Leśny, „Acta Agrophysica”, 2009, nr 169, s. 108–121.

¹¹ T. Górski, J. Kozyra, A. Doroszewski, *Field crop losses in Poland due to extreme weather conditions – case studies*, w: *The Influence of Extreme Phenomena on the Natural Environment and Human Living Conditions*, red. S. Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2008, s. 35–49; J. Kozyra, A. Nieróbca, K. Mizak et al., *Diagnoza i prognoza warunków produkcji rolniczej w Polsce w wyniku oddziaływania ekstremalnych zjawisk meteorologicznych i hydrologicznych*, w: *Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo. Zmiany, skutki i sposoby ich ograniczenia, wnioski dla nauki, praktyki inżynierskiej i planowania gospodarczego*, t. 3: *Kłęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju*, red. H. Lorenc, IMGW-PIB, Warszawa 2012, s. 265–277.

Ocenia się, że produkcja rolnicza zajmująca około 60% powierzchni kraju zużywa na potrzeby produkcji żywności ponad 40% sumarycznych opadów rocznych, retencjonowanych w glebach i w płytkich warstwach wodonośnych¹². Już obecnie prawie na całym obszarze Polski niezbędne są uzupełniające nawodnienia w latach średnio suchych takich upraw, jak ziemniaki, warzywa czy owoce miękkie. Natomiast w świetle zakładanych zmian klimatycznych w perspektywie 20–30 lat przewiduje się wzrost zapotrzebowania na wodę w rolnictwie o 30–50%¹³.

Obserwowane tendencje klimatyczne stwarzają zagrożenie dla efektywnego wykorzystania środków produkcji w rolnictwie, ale również będą wpływać na zmiany populacyjne zarówno organizmów uważanych za pożyteczne, jak i organizmów inwazyjnych. W związku z prognozowanym wzrostem opadów zimowych i prognozowaną większą częstością występowania intensywnych opadów w okresie letnim, można oczekiwać większej częstości powodzi nasilających ryzyko przedostawania się zanieczyszczeń do wód.

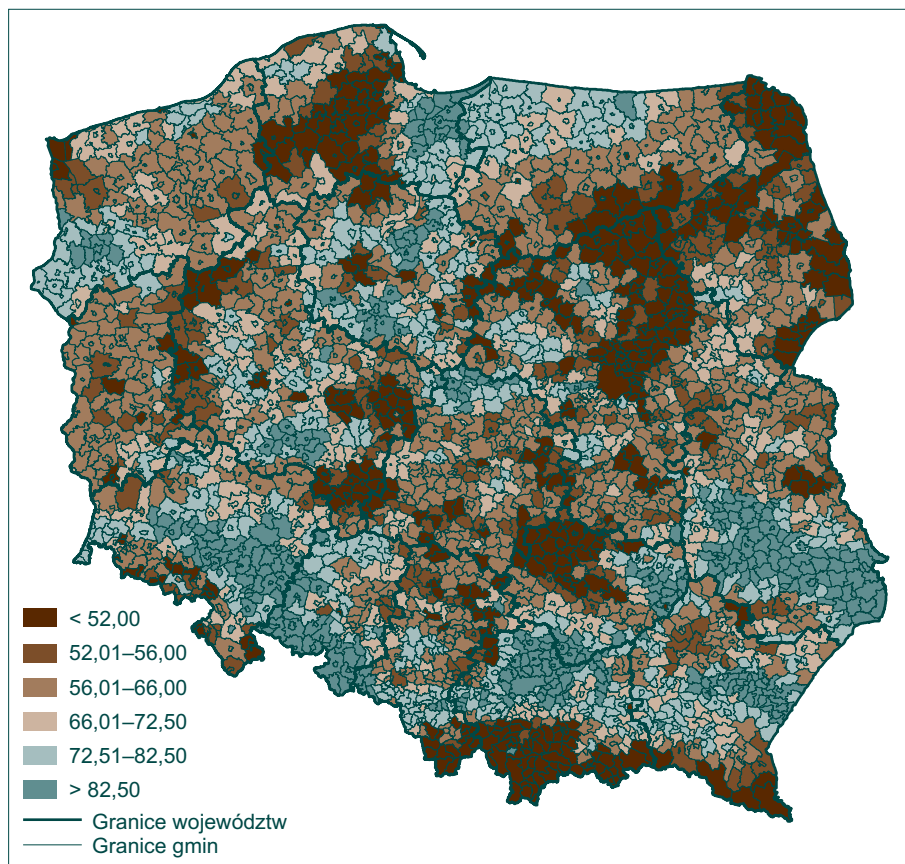
W stosowanym w Polsce od lat 70. ubiegłego wieku systemie waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej pod uwagę brane są statyczne wskaźniki oceny poszczególnych elementów siedliska, takie jak: jakość i przydatność gleb, wilgotność gleb, rzeźba terenu i agroklimat. Wycenę warunków glebowo-przyrodniczych opracowaną metodami analizy statystycznej zagregowano do poziomu gmin, obliczając ogólny wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) jako miarę potencjału produkcyjnego siedliska. W waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej szczególne znaczenie mają warunki glebowe; w funkcji samego tylko wskaźnika jakości i przydatności gleb można wyjaśnić około 70% obserwowanej zmienności plonów. Zróżnicowanie naturalnego potencjału produkcyjnego w skali kraju wynika z przestrzennej zmienności ukształtowania terenu, pokrywy glebowej oraz opadów i temperatury.

Średnia wartość WWRPP dla Polski wynosi 66,6 punktu. Największe ograniczenia w rozwoju produkcji roślinnej występują na obszarach o wartości wskaźnika poniżej 52 punktów. Obejmują one zarówno tereny typowo górskie, w obrębie których ograniczenia wynikają głównie z ukształtowania rzeźby terenu i klimatu, jak i tereny nizinne, gdzie podstawowe ograniczenia wiążą się z małą pojemnością wodną oraz ograniczoną naturalną zasobnością gleb w składniki pokarmowe. Największe skupiska terenów mało przydatnych dla rolnictwa występują w województwach podlaskim, mazowieckim i pomorskim. Województwo podlaskie ma najniższy wskaźnik waloryzacji w Polsce, wynoszący 55 punktów (rycina 6.1). Niska jakość przestrzeni

¹² W. Mioduszeński, T. Szymczak, Z. Kowalewski, *Gospodarka wodna jako dyscyplina naukowa w służbie rolnictwa*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie”, 2011, t. 11, z. 1 (33), s. 179–202.

¹³ L. Łabędzki, *Expected development...*, op. cit.

produkcyjnej nie tylko ogranicza dobór i plony roślin uprawnych, lecz także ma szereg niekorzystnych następstw w wymiarze gospodarczym i środowiskowym, prowadzi bowiem potencjalnie do odłogowania gruntów i degradacji krajobrazu¹⁴. Ocena WWRPP stanowiła główne kryterium wyznaczenia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (tzw. ONW), czyli takich, które w celu utrzymania produkcji rolnej i funkcji ekosystemu rolniczego zostały wsparte dodatkową płatnością z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej (UE).

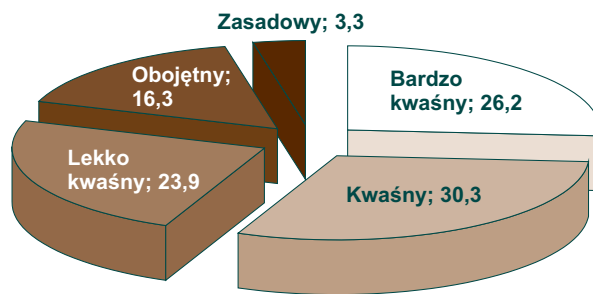

Rycina 6.1. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla gmin

Źródło: dane własne IUNG-PIB.

¹⁴ T. Stuczyński, J. Kozyra, A. Łopatka et al., *Przyrodnicze uwarunkowania produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty PIB-IUNG*, 2007, s. 77–115.

Istotny wpływ na potencjał produkcyjny rolnictwa, występowanie suszy rolniczej oraz procesy migracji biogenów i zanieczyszczeń ma uziarnienie gleb. Wytworzone z piasków gleby lekkie o dużej przepuszczalności i małej retencji stają się bardzo podatne na suszę glebową. Zjawisko to jest szczególnie dotkliwe na obszarach o tzw. opadowym typie gospodarki wodnej, gdzie poziom wody gruntowej występuje poniżej zasięgu systemu korzeniowego roślin¹⁵. Do obszarów bardzo narażonych na suszę należą np. Wielkopolska i znaczna część Podlasia. Słabe zdolności retencyjne gleb lekkich i niższe plony wiążą się z występowaniem ryzyka wymywania składników nawozowych do wód gruntowych oraz ich spływów do wód powierzchniowych.

Rycina 6.2. Udział poszczególnych klas odczynu gleb użytkowanych rolniczo w Polsce w połowie lat 90. ubiegłego stulecia (%)

Źródło: dane własne IUNG-PIB.

Istotnym czynnikiem ograniczającym produkcję rolniczą, nieujętym bezpośrednio w waloryzacji, jest zakwaszenie gleb¹⁶. Z badań chemizmu gleb Polski przeprowadzonych w latach 90. ubiegłego wieku wynikało, że ponad 50% gleb użytków rolnych było nadmiernie zakwaszone (pH w KCl $< 5,6$), z czego 26,2% gleb wykazywało bardzo kwaśny odczyn (pH w KCl $< 4,6$)¹⁷ (rycina 6.2). Utrzymanie takiego stanu w dłuższym czasie prowadzić będzie do ograniczeń w produkcji roślinnej (uruchamianie toksycznego dla roślin glinu, zmniejszona efektywność nawożenia), jak również ograniczenia pobierania

¹⁵ Zdolność retencjonowania wody w profilu zależy od uziarnienia gleby; np. pojemność wodna gleby wytworzonej z gliny ciężkiej (gc) jest prawie trzykrotnie większa w porównaniu z glebą wytworzoną z piasku luźnego (pl) – E. Ślusarczyk, *Określenie retencji użytecznej gleb marginalnych dla programowania i projektowania nawodnień*, „Melioracje Rolne”, 1979, nr 3(53).

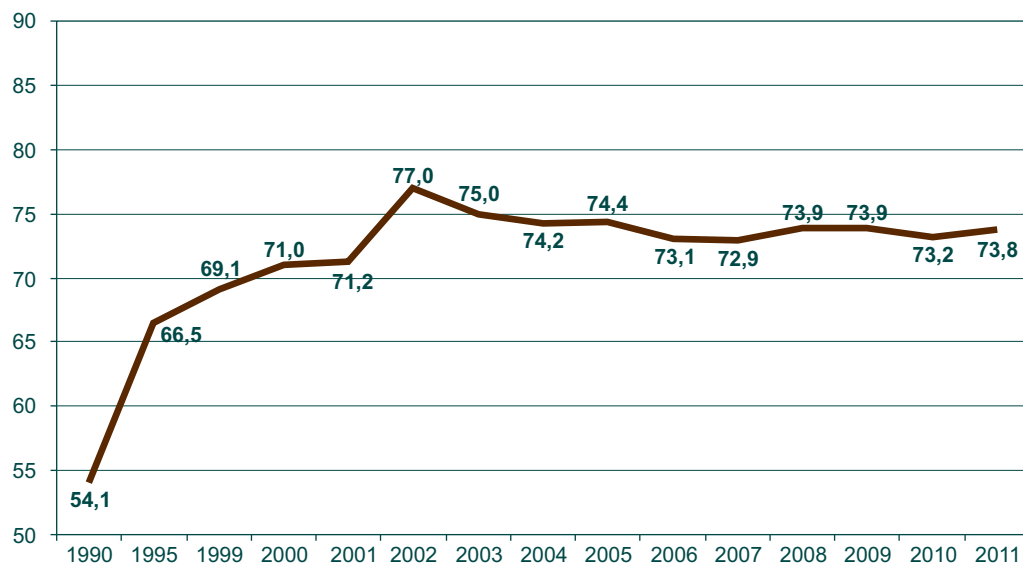
¹⁶ Naturalne czynniki kształtujące odczyn gleb to skład mineralogiczny, typ roślinności oraz warunki klimatyczne decydujące o wymyciu składników zasadowych. Na obszarze Polski przeważają gleby wytworzone ze skał o charakterze kwaśnym, tzn. w ich składzie przeważała krzemionka przy małej zasobności w kationy zasadowe (wapń, magnez). Innym naturalnym czynnikiem był typ zbiorowiska roślinnego – np. w lasach iglastych na silnie przemywanych glebach lekkich przemiany biologiczne ściółki leśnej prowadziły do powstania dużej ilości kwasów organicznych.

¹⁷ H. Terelak, T. Stuczyński, M. Piotrowska, *Heavy metals in agricultural soils in Poland*, „Polish Journal Soil Science”, 1997, nr 30, s. 35–42.

składników mineralnych przez rośliny, a w konsekwencji do zwiększania ryzyka przemieszczania biogenów do środowiska wodnego.

6.1.2. Czynniki wynikające z działalności rolniczej

Nieracjonalne rolnicze wykorzystanie gleb może prowadzić do zmniejszenia zawartości w nich materii organicznej, np. w wyniku przesuszenia, związanego z melioracjami odwadniającymi lub zbyt intensywną uprawą. Intensywne użytkowanie gleb, w połączeniu z uproszczeniem płodozmianów i dominacją roślin zbożowych, może skutkować ograniczeniem ilości resztek organicznych, wchodzących w cykl przemian próchnicy, a w konsekwencji – redukcją jej zawartości w glebach. Wskaźnikiem uproszczeń w płodozmianie jest udział roślin zbożowych w strukturze zasiewów. Całkowita powierzchnia zasiewów zbóż nie zmienia się istotnie w ostatnich latach, jednak jej udział w powierzchni wszystkich upraw wzrósł zdecydowanie od 1990 r.: od poniżej 55% do prawie 75% obecnie (rycina 6.3). Mechanizmy przeciwdziałania nadmiernemu upraszczaniu płodozmianów mają być elementem procesu tzw. zazieleniania (*greening*) w ramach Wspólnej Polityki Rolnej po 2014 r. i wymogu dywersyfikacji upraw.

Rycina 6.3. Udział zbóż w strukturze zasiewów w poszczególnych latach (%)

Źródło: GUS.

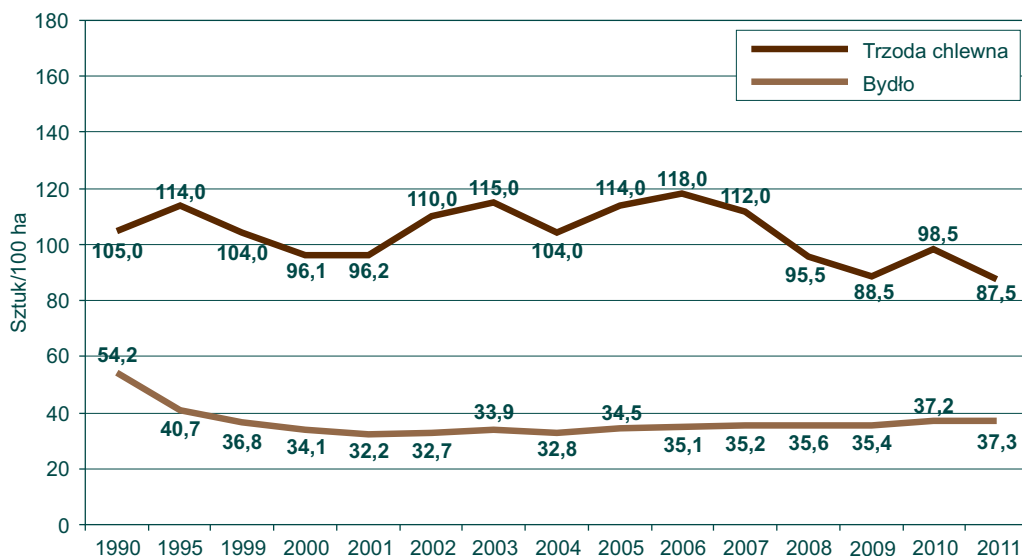
W ostatnich latach nastąpił wzrost intensywności produkcji wyrażonej wzrostem zużycia nawozów mineralnych w latach 2002–2011 o 42%, podczas gdy globalna produkcja roślinna zwiększyła się w tym czasie tylko o 14%. Potencjalnym źródłem braku wzrostu globalnej produkcji roślinnej są zakwaszenie gleb i straty wynikające z niekorzystnych warunków pogodowych¹⁸. Trzeba podkreślić, że oceniając intensyfikację produkcji w Polsce, należy brać pod uwagę następujący po 2004 r. tzw. efekt polaryzacji, czyli zwiększenia się dysproporcji pod względem intensywności produkcji między obszarami intensywnego i ekstensywnego rolnictwa¹⁹. Może to wyjaśniać raportowane przez Główny Inspektorat Ochrony Środowiska (GIOŚ, 2011) zjawisko wzrostu liczebności wielu gatunków ptaków obszarów rolnych użytkowanych ekstensywnie. Należy podkreślić, że w sytuacji widocznego procesu zwiększania się dysproporcji między obszarami użytkowymi intensywnie i ekstensywnie wszelkie oceny bazujące na wskaźnikach krajowych, a nawet wojewódzkich, w odniesieniu do stanu środowiska mogą być bardzo niepewne i powinny być dokonywane z dużą ostrożnością.

W ostatnich latach w niektórych regionach kraju obserwuje się wzrost powierzchni użytków rolnych, wykorzystywanych dla celów produkcji roślinnej w gospodarstwach bezinwentarzowych, a więc pozbawionych nawożenia organicznego. Według danych GUS średnia obsada była po spadku w I połowie lat 90. XX w. utrzymuje się na dość stałym poziomie, obsada trzody chlewnej zaś podlegała pewnym wahaniom i zanotowała spadek od 2006 r., natomiast zauważalne jest, co istotne, znaczne zróżnicowanie regionalne (ryciny 6.4 i 6.5). Następuje koncentracja produkcji zwierzęcej w niektórych regionach, a to może się wiązać z presją na środowisko wodne związaną z nadmiarem biogenów. Z kolei w innych regionach występuje znaczny deficyt nawozów naturalnych wynikający z zaniechania produkcji zwierzęcej, co skutkuje negatywnym bilansem materii organicznej w glebach. Następuje koncentracja produkcji zwierzęcej w takich województwach, jak podlaskie i warmińsko-mazurskie, co może mieć związek ze zwiększeniem presji na środowisko wodne w następstwie nadmiaru biogenów. Z kolei w innych regionach odnotowano znaczący spadek produkcji zwierzęcej (małopolskie, podkarpackie, lubelskie) lub w charakteryzujących się niskim poziomem produkcji zwierzęcej województwach miał miejsce wzrost poziomu nawożenia (dolnośląskie, lubuskie, zachodniopomorskie), co może wynikać z występowania tam znacznych deficytów nawozów naturalnych i skutkować negatywnym bilansem materii organicznej w glebach. Na rycinie 6.5 przedstawiono uproszczony wskaźnik dla

¹⁸ J. Kopiński, *Stopień polaryzacji intensywności i efektywności produkcji rolniczej w Polsce w ostatnich 10 latach*, „Roczniki Naukowe SERiA”, 2013, t. 15, z. 1, s. 1–7.

¹⁹ Ibidem.

gmin w pewnym stopniu charakteryzujący dostępność nawozów naturalnych (obornik) dla gruntów użytkowanych w sposób orny²⁰.

Rycina 6.4. Pogłowie zwierząt na powierzchnię użytków rolnych (liczba sztuk/100 ha)

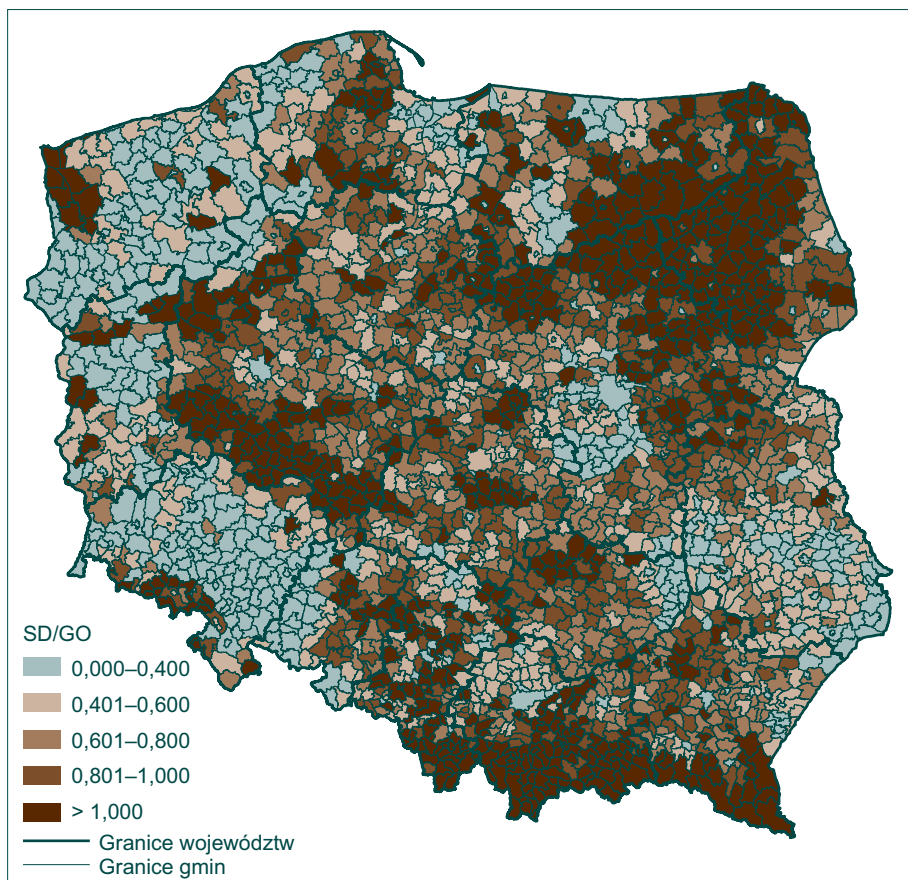
Źródło: GUS.

Materia organiczna odgrywa podstawową rolę w utrzymaniu fizycznych, chemicznych i biologicznych właściwości gleb na odpowiednim poziomie. Decyduje o odporności gleb na degradację oraz procesach określanych mianem aktywności biologicznej. Wysoka zawartość próchnicy w glebach jest czynnikiem stabilizującym ich strukturę, a także zmniejszającym podatność na zagęszczenie oraz erozję wodną i wietrzną. Materia organiczna pełni ważną funkcję zarówno w obiegu wody, jak i kształtowaniu bioróżnorodności. Niedawne badania wykazały istnienie trendu spadku zawartości substancji organicznej w niektórych regionach kraju, głównie w glebach wyjściowo zasobnych w substancję organiczną²¹. Oprócz negatywnego bilansu materii organicznej wynikającego ze zmianowania roślin i nawożenia naturalnego, zasadniczym czynnikiem wyjaśniającym spadek zawartości próchnicy jest

²⁰ G. Siebielec, A. Łopatka, *Raport roczny z zadania 1.5. „Ocena możliwości ograniczania emisji dwutlenku węgla z rolnictwa przez jego sekwestrację w glebach”*. Program wieloletni IUNG-PIB 2011–2015 dla MRiRW, 2014.

²¹ T. Stuczyński et al., *Wdrożenie zintegrowanego systemu informacji o rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla potrzeb ochrony gruntów w województwie podlaskim*, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, IUNG-PIB, Puławy 2006, s. 240; T. Stuczyński, A. Łopatka, G. Siebielec, *Organic matter content in soils of Lower Silesia Region – current state and prognosis of changes*. „Scientific Journal of Wrocław University of Environmental and Life Sciences – Agronomy”, 2010, nr 576, s. 149–162.

zmiana stosunków wilgotnościowych i obniżenie poziomu lustra wody gruntowej w glebach o opadowo-gruntowym typie zasilania w wodę, prowadzące do zwiększenia ich aeracji i ograniczenia zawartości próchnicy, a w konsekwencji zmniejszenia zdolności gleby do pełnienia jej funkcji produkcyjnych i środowiskowych²².

Rycina 6.5. Obsada zwierząt w przeliczeniu na powierzchnię zasiewów i sadów (sztuk dużych/1 ha) w ujęciu dla gmin

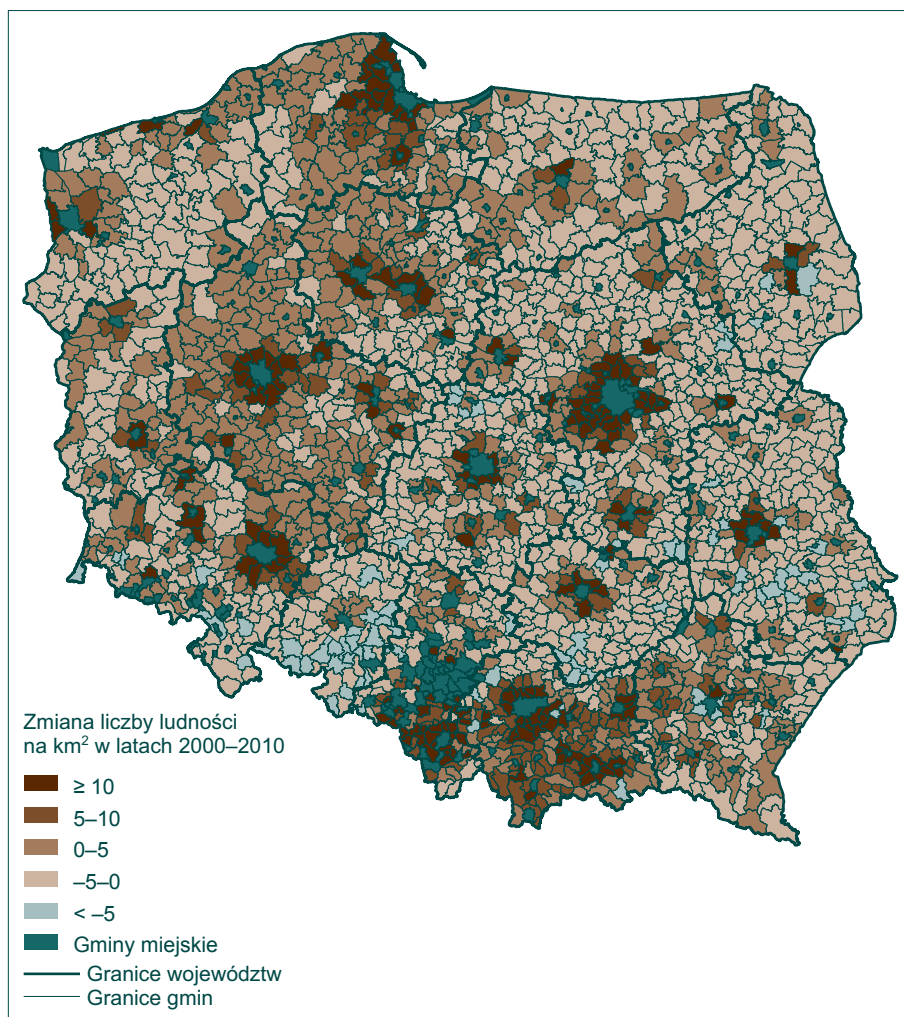
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS²³.

²² T. Stuczyński, A. Łopatka, G. Siebielec, *Organic matter...*, op. cit.

²³ Ibidem.

6.1.3. Czynniki wynikające z oddziaływań pozarolniczych

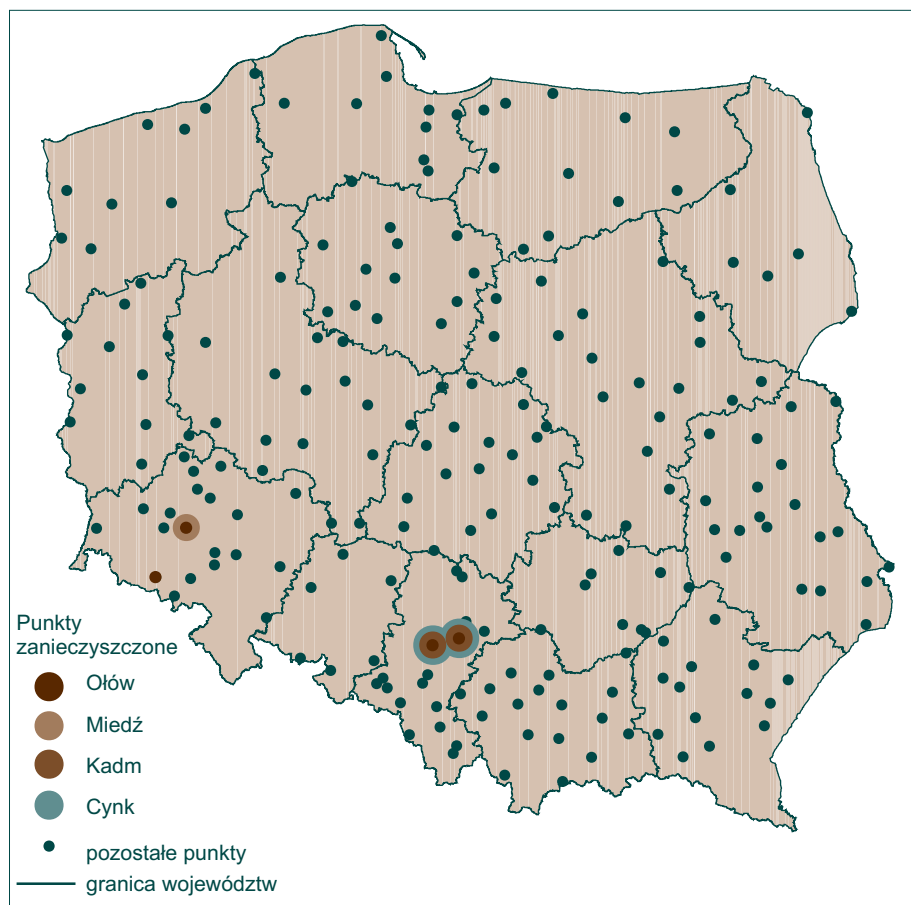
Jednym z najistotniejszych nierolniczych czynników antropogenicznych wpływających na zmiany środowiskowe na obszarach wiejskich jest presja urbanizacyjna. Prowadzi ona do przejmowania gleb użytkowanych rolniczo na cele nierolne, ograniczenia funkcji retencyjnej gleb na skutek ich częściowego zasklepienia i fragmentacji przestrzeni rolniczej przez sieć drogową, budownictwo jednorodzinne oraz rozwój sieci handlowej, co wpływa na bioróżnorodność

Rycina 6.6. Zmiany liczby ludności w gminach w latach 2000–2010

Źródło: G. Siebielec, A. Łopatka, *Kryteria wyodrębniania oraz charakterystyka obszarów specyficznych*, w: *Rolnictwo na obszarach specyficznych*, red. M. Matyka, GUS, Warszawa 2013, s. 8–15.

krajobrazu rolniczego. Szczególny nacisk urbanizacji na obszary użytkowane rolniczo występuje obecnie na obszarach podmiejskich, które są celem migracji ludności z obszarów wiejskich, a nawet centrów miast²⁴ (rycina 6.6).

Rycina 6.7. Rozmieszczenie gleb zanieczyszczonych pierwiastkami śladowymi w punktach kontrolnych Monitoringu Chemizmu Gleb

Źródło: G. Siebielec, B. Smreczak, A. Klimkowicz-Pawlas et al., *Monitoring chemizmu gleb ornych w Polsce w latach 2010–2012*, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa 2012, s. 196.

Z kolei niezwykle korzystnym zjawiskiem z punktu widzenia jakości pól i bezpieczeństwa środowiskowego jest brak zanieczyszczenia gleb użytkowanych rolniczo pierwiastkami potencjalnie toksycznymi, takimi jak kadm i ołów. Podsumowując badania Monitoringu Chemizmu Gleb dotyczące

²⁴ G. Siebielec, A. Łopatka, *Kryteria wyodrębniania oraz charakterystyka obszarów specyficznych*, w: *Rolnictwo na obszarach specyficznych*, red. M. Matyka, GUS, Warszawa 2013, s. 8–15.

zawartości pierwiastków śladowych w 2010 r., należy stwierdzić, że w przypadku zaledwie czterech profili odnotowano przekroczenia zawartości dopuszczalnych²⁵, z czego w trzech przypadkach zanieczyszczenie miało kompleksowy charakter (rycina 6.7). Oznacza to, że 212 profili (98,1%) należy uznać za niezanieczyszczone metalami śladowymi. Ponadto, na podstawie analizy statystycznej zbioru profili monitoringowych, nie zaobserwowano wzrostu zawartości żadnego z analizowanych metali śladowych w okresie 15 lat objętych Monitoringiem. Zawartości pierwiastków śladowych w zdecydowanej większości przyjmują poziomy naturalne dla gleb niezanieczyszczonych.

6.2. nierozwiązane problemy środowiskowe

Zaniepokojenie budzi wzrost powierzchni odłogów i ugorów gleb gruntów ornych w stosunku do początku lat 90. ubiegłego stulecia. W 1990 r. ugory i odłogi stanowiły 1,1% powierzchni gruntów ornych, w 1995 r. – około 9,3%, a w 2001 r. około 11,9%²⁶. Ocena aktualnych trendów zmian powierzchni odłogów po akcesji do Unii Europejskiej jest utrudniona ze względu na zmiany metodyki gromadzenia danych o odłogach i sposobu ich publikacji. W latach 2000–2005 podawano wspólną powierzchnię odłogów i ugorów (9,4% i 8,4% powierzchni gruntów pod zasiewami w latach, odpowiednio, 2000 i 2005), a w latach późniejszych – powierzchnię ugorów, ale w odniesieniu do powierzchni gruntów ornych (4,1% oraz 4,4% w latach, odpowiednio, 2009 i 2011)²⁷.

Do podstawowych przyczyn odłogowania należy niska produktywność gruntów połączona z czynnikami ekonomicznymi, tzn. niską opłacalnością produkcji. Zwykle istotnym czynnikiem są też powierzchnia i struktura gospodarstw, decydująca w znacznym stopniu o poziomie przychodów z rolnictwa. Występowanie odłogów stanowi problem z perspektywy jakości krajobrazu i zachowania funkcji gospodarczych gruntu²⁸. Ekspansja rozproszonych powierzchni odłogowanych zmienia stosunki biocenotyczne, ograniczając liczebność gatunków, w tym głównie ptaków, związanych z krajobrazem rolniczym²⁹.

²⁵ Określa je Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 września 2002 r. (Dz.U. nr 165, poz. 1359) w sprawie standardów jakości gleby oraz standardów jakości ziemi.

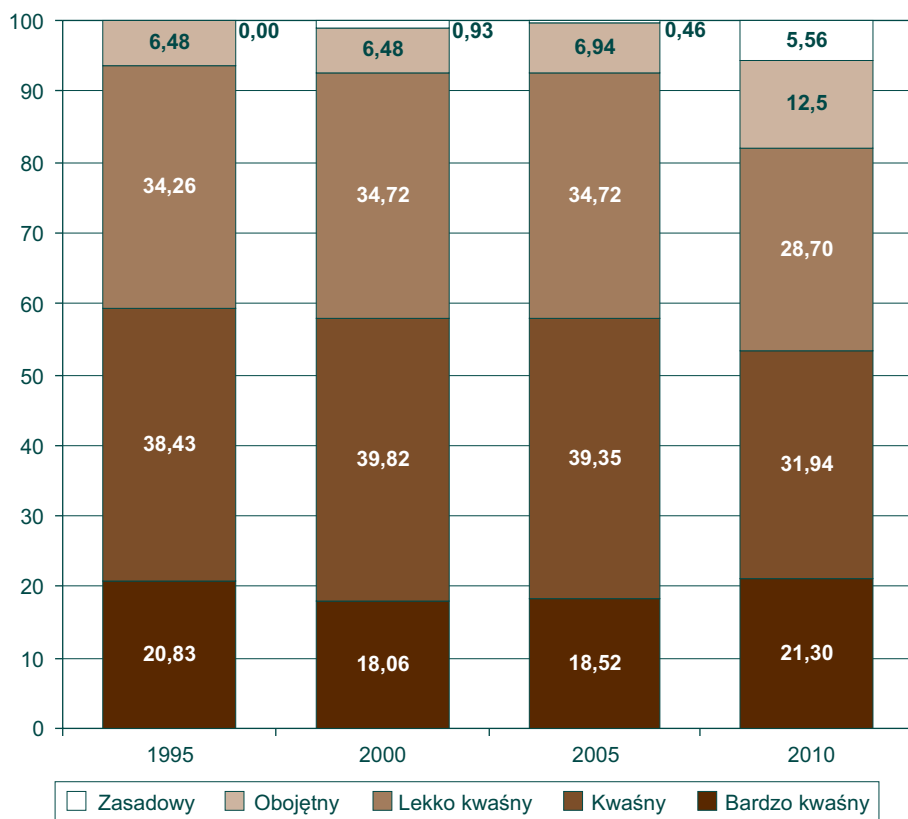
²⁶ Raport *Stan środowiska w Polsce*, Sygnały 2011, Biblioteka Ochrony Środowiska, s. 72.

²⁷ GUS 2012. *Ochrona środowiska 2012*, Warszawa.

²⁸ T. Stuczyński et al., *Stan i zmiany właściwości gleb użytkowanych rolniczo w województwie dolnośląskim w latach 2000–2005*, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, IUNG – PIB, Puławy 2007, s. 223.

²⁹ G. Orłowski, *Endangered and declining bird species of abandoned farmland in south-western Poland*, „Agriculture, Ecosystem and Environment”, 2005, nr 111, s. 231–236.

Analiza regionalna powierzchni odłogowanych wykonana w województwie dolnośląskim na bazie zdjęć satelitarnych wykazała udział gruntów ornych odłogowanych na poziomie 2,2% całkowitej powierzchni i na poziomie 10% w przypadku użytków zielonych. Zaobserwowano jednocześnie pewne ograniczenie powierzchni odłogów na kompleksach o dobrej przydatności rolniczej³⁰. Wydaje się, że konieczne jest opracowanie monitoringu skali odłogowania gruntów na poziomie krajowym, jako narzędzia do oceny oddziaływania instrumentów polityki rolnej.

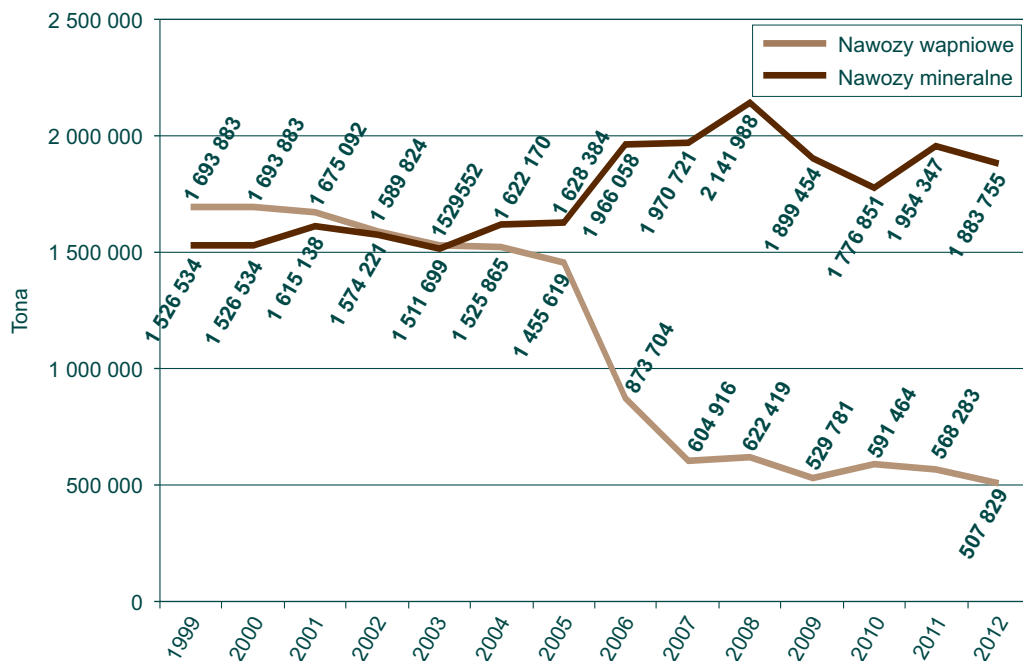
Rycina 6.8. Udział gleb użytkowanych rolniczo w poszczególnych klasach odczynu (%)

Źródło: G. Siebielec, B. Smreczak, A. Klimkowicz-Pawlas et al., *Monitoring chemizmu gleb ornych w Polsce w latach 2010–2012*, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa 2012, s. 196.

Nierozwiązanym problemem rolniczo-środowiskowym pozostaje zakwaszenie gleb. Udział gleb bardzo kwaśnych i kwaśnych jest w dalszym ciągu

³⁰ T. Stuczyński et al., *Stan i zmiany właściwości...*, op. cit.

bardzo duży i nie zmieniał się w istotny sposób w ostatnich latach (rycyna 6.8). Oprócz przyczyn naturalnych fakt ten wynika z wieloletnich zaniedbań w zakresie wapnowania gleb. Niepokojącym zjawiskiem jest zmniejszanie się zużycia nawozów wapniowych przy jednoczesnym zwiększeniu ilości stosowanych nawozów azotowych (rycyna 6.9). Stosowanie nawozów azotowych to jedna z najistotniejszych antropogenicznych przyczyn zakwaszania gleb, a procesy zakwaszania gleb związane ze stosowaniem nawozów fizjologicznie kwaśnych powinny być systematycznie neutralizowane stosowaniem wapna.

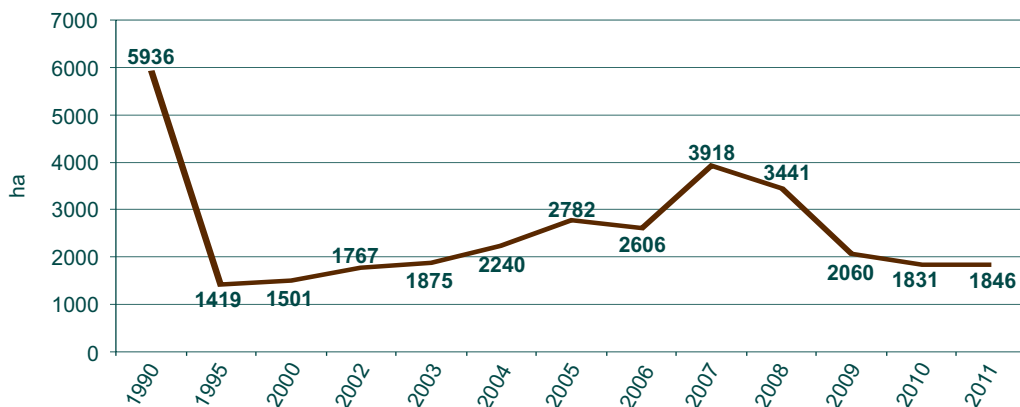

Rycina 6.9. Zużycie nawozów mineralnych i wapniowych w Polsce w latach 1999–2012 (t)

Źródło: dane GUS.

Jako przedział optymalny dla rozwoju roślin uprawnych przyjmuje się wartości pH od 5,5 do 7,2. Przy wartościach pH poniżej 4,5 w roztworze glebowym pojawiają się rozpuszczalne formy glinu uszkadzające włósniki korzeni i upośledzające pobieranie wody i składników. Na glebach kwaśnych odczyn jest czynnikiem ograniczającym plonowanie większości roślin uprawnych, a spadek plonu zależy od wrażliwości poszczególnych gatunków. W warunkach zbyt niskiego odczynu zmniejsza się pobieranie składników nawozowych przez rośliny, które w wyniku wymywania przedostają się do

wód gruntowych (azot) lub uwsteczniają (fosfor)³¹. Zakwaszenie gleb sprzyja również degradacji ich struktury i hamuje akumulację próchnicy.

Rycina 6.10. Powierzchnia użytków rolnych przeznaczonych na cele nierolnicze w latach 1990–2011 (ha)

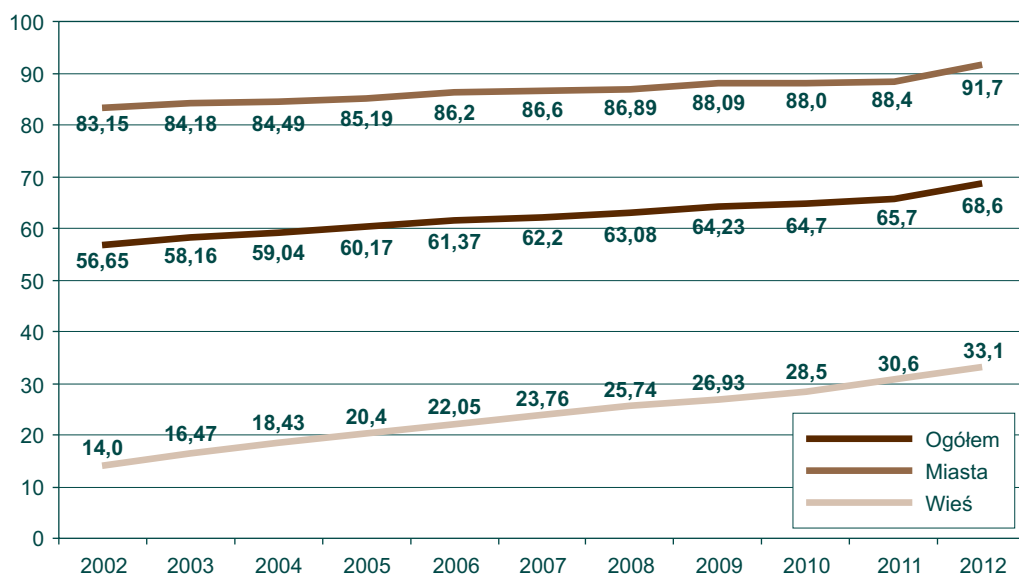
Źródło: dane GUS.

Bardziej skutecznych regulacji prawnych wymaga zagadnienie ochrony gleb wysokiej jakości przed przeznaczaniem ich na cele nierolnicze. Gleby te, oprócz znaczenia dla bezpieczeństwa żywnościowego kraju, pełnią szereg funkcji środowiskowych. Na nowo powstających obszarach miejskich ochrona gleb o wysokiej pojemności wodnej i zdolnościach buforowych ma bezpośredni istotny wpływ na jakość życia i środowiska. Potrzeba takiej ochrony dotyczy nie tylko obszarów ściśle miejskich, które już dawno utraciły swój rolniczy charakter, ale przede wszystkim obszarów podmiejskich, podlegających obecnie intensywnej urbanizacji. Konsekwencją braku zrównoważonego planowania przestrzennego, uwzględniającego jakość gleb, jest pogorszenie jakości środowiska, zubożenie bioróżnorodności, retencji wodnej, ochrony przeciwpowodziowej, mikroklimatu i jakości powietrza. Gleby w administracyjnych granicach gmin miejskich nie podlegają obecnie ochronie instrumentami zawartymi w Ustawie o ochronie gruntów rolnych i leśnych, a należy zwrócić uwagę na to, że gleby użytkowane rolniczo stanowią w tych gminach znaczną część wszystkich gruntów. Ochronie gleb najbardziej cennych nie sprzyja również brak wieloletnich planów zagospodarowania przestrzennego w przypadku wielu gmin, co skutkuje tym, że zmiany użytkowania gruntu dokonuje się na podstawie jednorazowej decyzji o warunkach zabudowy

³¹ Zjawisko uwsteczniania fosforu w glebie polega na wytrącaniu się trudno rozpuszczalnych fosforanów, przez co pierwiastek staje się niedostępny dla roślin.

i zagospodarowania terenu. Według danych GUS po akcesji do UE nastąpił wzrost powierzchni odrolnianej, a następnie spadek do poziomu z lat 2000–2003 (rycina 6.10). Niepokojący jest znaczny udział gleb klas najlepszych (I–III) w całkowitej powierzchni użytków rolniczych przeznaczonych na cele nierolne (w 2010 r. 31%). Zmiana użytkowania z rolniczego na nierolny wiąże się najczęściej z praktycznie nieodwracalną utratą funkcji produkcyjnych i środowiskowych gleby w wyniku jej całkowitego lub częściowego zasklepienia bądź przeobrażenia.

Wciąż niewystarczający jest poziom włączenia obszarów wiejskich do systemu kanalizacji. Według danych GUS obserwowany jest stały wzrost procentowego udziału mieszkańców wsi korzystających z oczyszczalni ścieków, jednak wynosi on obecnie zaledwie nieco ponad 30% (rycina 6.11). Najmniej korzystna sytuacja występuje w województwach podlaskim, lubelskim i łódzkim (poniżej 20%), a w województwach pomorskim i zachodniopomorskim z oczyszczalni korzysta ponad 50% mieszkańców wsi³².

Rycina 6.11. Udział mieszkańców korzystających z oczyszczalni ścieków w latach 2001–2012 (%)

Źródło: dane GUS.

³² GUS 2012, *Ochrona środowiska 2012*, Warszawa.

6.3 Ocena instrumentów wspierających zachowanie zasobów przyrodniczych na obszarach wiejskich

Kierunki rozwoju polskiego rolnictwa w latach 2012–2020 wyznacza Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa³³, w której zagrożenia dla środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich zdefiniowano następująco:

- zanieczyszczenie wód powierzchniowych;
- spadek różnorodności biologicznej;
- zanik pastwisk wskutek wycofania się rolników z wypasu zwierząt gospodarskich;
- zaniechanie produkcji w południowej części kraju;
- niekontrolowana zabudowa;
- degradacja przestrzeni rolniczej przez ugorowanie;
- postępująca eutrofizacja jezior.

Strategia zakłada realizację pięciu celów głównych, z których jeden dotyczy ochrony środowiska i adaptacji do zmian klimatu na obszarach wiejskich. Powiązanie ochrony środowiska z adaptacją obszarów wiejskich do zmian klimatu wyraźnie akcentuje nowy kierunek polityki rolno-środowiskowej w Polsce. Wymienia się następujące szanse środowiskowe będące rezultatem wdrożenia Strategii:

- ochrona i zrównoważone korzystanie z zasobów przyrodniczych, m.in. wód, gleb, bioróżnorodności, krajobrazu rolniczego, zasobów genetycznych w rolnictwie;
- przeciwdziałanie zmianom klimatu i działania dostosowawcze do nich;
- wzrost świadomości ekologicznej społeczeństwa;
- zmiana oczekiwań konsumentów w zakresie metod produkcji na korzyść ekstensywnych przyjaznych środowisku i dobrostanowi zwierząt;
- budowa i poprawa stanu infrastruktury, m.in. zbiorników zaporowych, infrastruktury wodno-ściekowej, infrastruktury nawadniającej i odwadniającej.

Należy podkreślić, że wskazane w Strategii kierunki interwencji trafnie odpowiadają na formułowane w polityce europejskiej zalecenia ochrony bioróżnorodności i zasobów naturalnych na obszarach wiejskich. Istniejące zapisy w tym zakresie stanowią dobrą podstawę do tworzenia instrumentów polityki rolnej w obliczu obserwowanych globalnych zmian klimatu (tabela 6.1). Głównym instrumentem wdrażania Strategii jest Program Rozwoju Obszarów

³³ Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012–2020, Załącznik do uchwały nr 163 Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 2012 r. (poz. 839), <https://www.minrol.gov.pl/>.

Tabela 6.1. Priorytety środowiskowe i kierunki interwencji Strategii Zrównoważonego Rozwoju Wsi i Rolnictwa

Nr	Priorytet	Kierunki interwencji
1	Ochrona środowiska rolniczego i różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich	- Ochrona różnorodności biologicznej, w tym unikalnych ekosystemów oraz flory i fauny związanej z gospodarką rolną i rybactwem - Ochrona jakości wód, w tym racjonalna gospodarka nawozami i środkami ochrony roślin - Racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych na potrzeby rolnictwa i rybactwa oraz zwiększenie retencji wodnej - Ochrona gleb przed erozją, zakwaszeniem i zmniejszeniem zawartości materii organicznej oraz zanieczyszczeniem metalami ciężkimi - Rozwój wiedzy w zakresie ochrony środowiska rolniczego i różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich i jej upowszechnianie
2	Kształtowanie przestrzeni wiejskiej z uwzględnieniem ochrony krajobrazu i ładu przestrzennego	- Zachowanie unikalnych form krajobrazu wiejskiego - Właściwe planowanie przestrzenne - Racjonalizacja gospodarki gruntami
3	Adaptacja rolnictwa i rybactwa do zmian klimatu oraz ich udział w przeciwdziałaniu tym zmianom (mitygacji)	- Adaptacja produkcji rolnej i rybackiej do zmian klimatu - Ograniczenie emisji gazów cieplarnianych w rolnictwie i całym łańcuchu rolno-żywnościowym - Zwiększenie sekwestracji węgla w glebie i biomasie wytwarzanej w rolnictwie - Badania w zakresie wzajemnego oddziaływania rozwoju obszarów wiejskich, rolnictwa i rybactwa na zmiany klimatu - Upowszechnienie wiedzy w zakresie praktyk przyjaznych klimatowi wśród konsumentów i producentów rolno-spożywczych
4	Racjonalna gospodarka leśna i łowiecka na obszarach wiejskich	- Racjonalne zwiększenie zasobów leśnych - Odbudowa drzewostanów po zniszczeniach spowodowanych katastrofami naturalnymi - Zrównoważona gospodarka łowiecka służąca ochronie środowiska oraz rozwojowi rolnictwa i rybactwa - Wzmacnianie publicznych funkcji lasu
5	Zwiększenie wykorzystania odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich	- Racjonalne wykorzystanie rolniczej i rybackiej przestrzeni produkcyjnej do produkcji energii ze źródeł odnawialnych - Zwiększenie dostępności cenowej i upowszechnienie rozwiązań w zakresie odnawialnych źródeł energii wśród mieszkańców obszarów wiejskich

Źródło: Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012–2020, Załącznik do uchwały nr 163 Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 2012 r. (poz. 839), <https://www.minrol.gov.pl/>.

Wiejskich 2007–2013. Około 30% środków Programu przeznaczono na realizację osi 2: Poprawa środowiska naturalnego na obszarach wiejskich. Zapisy prośrodowiskowe Strategii i polskiego prawa w zakresie ochrony środowiska są również realizowane poprzez normy i wymogi zasady wzajemnej zgodności (*cross compliance*). Zdefiniowane normy i wymogi warunkują przyznanie płatności bezpośrednich dla gospodarstw od stosowania się do sprawdzanych w ramach systematycznych kontroli przepisów prawa w zakresie ochrony środowiska. W skład norm wzajemnej zgodności wchodzi zapisy o utrzymywaniu gospodarstwa w dobrej kulturze rolnej zgodnej z ochroną środowiska (*Good Agricultural and Environmental Conditions*).

6.3.1. Polityka klimatyczna

Sektor rolnictwa został wyłączony ze zobowiązań w zakresie ograniczenia emisji gazów cieplarnianych, które UE zadeklarowała w Strategii Europa 2020. Niemniej w ostatnich dokumentach Komisja Europejska (KE) sprawę włączenia rolnictwa do tych zobowiązań po 2030 r. zostawia otwartą³⁴. Dla sprecyzowania polskich zamierzeń w tym kierunku konieczna jest ocena możliwości redukcji emisji gazów cieplarnianych (GC). Należy podkreślić, że głównymi źródłami emisji w rolnictwie są gleby rolne, fermentacja jelitowa i odchody zwierzęce. Udział polskiego rolnictwa w krajowej emisji gazów cieplarnianych w 2011 r. wynosił 8,6%³⁵, podczas gdy w Europie wskaźnik ten sięgnął 10,1%³⁶. Emisje podtlenku azotu (N_2O) z gleb rolnych, stanowiące 50,7% emisji GC z rolnictwa, są pochodną stosowania głównie nawożenia azotowego. Emisje pochodzące z fermentacji jelitowej w postaci metanu (CH_4) i odchodów zwierzęcych (CH_4 i N_2O) stanowią 49,2% emisji GC z rolnictwa. Kolejna 0,1% emisji rolniczych w postaci metanu pochodzi ze spalania odpadów roślinnych. W 2011 r. całkowita emisja z polskiego rolnictwa była o 31% niższa niż w 1988 r. Ograniczenie emisji w latach 1989–2002 było następstwem znaczącej redukcji pogłowia bydła, które zmniejszyło się w tym czasie o połowę. W tym samym okresie straty azotu w wyniku wymywania związków azotu z nawozów mineralnych, organicznych i osadów ściekowych zastosowanych na gleby rolne zmniejszyło się również o ponad połowę. Od 2004 r. obserwowany jest nieznaczny wzrost emisji GC rolnictwa w Polsce, z kolei na poziomie UE zanotowano redukcję emisji GC o mniej więcej 13%. Zwiększenie emisji GC w Polsce to wynik wzrostu poziomu

³⁴ COM 2014 (15), *A policy framework for climate and energy in the period from 2020 to 2030*.

³⁵ Krajowy Raport Inwentaryzacyjny 2013, *Inwentaryzacja gazów cieplarnianych w Polsce dla lat 1988–2011*, Krajowy Ośrodek Bilansowania i Zarządzania Emisjami (KOBIZE), Warszawa 2013, s. 322.

³⁶ EEA 2013, op. cit.

nawożenia gruntów ornych nawozami mineralnymi, ale również wzrostu liczby gospodarstw specjalizujących się w chowie krów mlecznych w systemie bezściółkowym, który charakteryzuje się wyższym wskaźnikiem emisji. Wzrasta także wydajność mleczna krów, co ma wpływ na wielkość emisji z fermentacji jelitowej i wzrost wskaźnika emisji metanu z odchodów zwierzęcych. Należy podkreślić, że rolnictwo jest działem gospodarki, w którym poza emisjami zachodzi też sekwestracja (przechwytywanie) węgla z atmosfery. Przeprowadzone szacunki w IUNG-PIB³⁷ wskazują, że poprzez zmiany w technologiach produkcji w perspektywie 2030 r. rolnictwo polskie mogłoby ograniczyć emisje GC nawet o 30%. Tak znaczący rezultat można osiągnąć głównie poprzez efekt skali, czyli zaangażowanie w proponowane kierunki działań dużej liczby gospodarstw rolnych. Koszty redukcji emisji GC w rolnictwie byłyby znacznie niższe niż w innych sektorach gospodarki, a wprowadzone nowe systemy produkcji przyniosłyby korzyści zarówno środowiskowe, jak i produkcyjne. Wskazano, że redukcja emisji GC w rolnictwie jest możliwa poprzez racjonalizację wykorzystania nawozów mineralnych oraz zmian w agrotechnice, które zwiększą sekwestrację węgla w glebie. Proponuje się promowanie rolnictwa zrównoważonego, dla którego wyznacznikiem jest promowanie gospodarstw łączących produkcję roślinną i zwierzęcą, jak również stosowanie sposobów uprawy ograniczających orkę (systemy z ograniczoną orką, siew bezpośredni).

Drugim nurtem polityki klimatycznej jest dostosowanie do obserwowanych zmian klimatu. Działania adaptacyjne wobec zmiany klimatu zostały zapisane w polityce rolnej Polski, wyprzedzając Plan adaptacji sektorów wrażliwych na zmianę klimatu, przyjęty przez rząd pod koniec 2013 r. (SPA 2020)³⁸. Celem głównym SPA 2020 jest zapewnienie zrównoważonego rozwoju i efektywnego funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa w warunkach zmian klimatu. SPA 2020 wyznacza sześć głównych działań, z których jedno dotyczy bezpośrednio rolnictwa. Cele te są następujące:

- zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego i dobrego stanu środowiska;
- skuteczna adaptacja do zmian klimatu na obszarach wiejskich;
- rozwój transportu w warunkach zmian klimatu;
- zapewnienie zrównoważonego rozwoju regionalnego oraz lokalnego z uwzględnieniem zmian klimatu;
- stymulowanie innowacji sprzyjających adaptacji do zmian klimatu;

³⁷ A. Faber, R. Borek, M. Borzęcka-Walker et al., *Bilans węgla i emisji gazów cieplarnianych (CO₂, CH₄ oraz N₂O) w polskim rolnictwie*, w: *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (50), red. J.S. Zegar, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 9–38.

³⁸ *Strategiczny plan adaptacji dla sektorów i obszarów wrażliwych na zmiany klimatu do roku 2020 z perspektywą do roku 2030*, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2013, s. 60.

- kształtowanie postaw społecznych sprzyjających adaptacji do zmian klimatu.

SPA 2020 wskazuje na potrzebę stworzenia lokalnych systemów monitorowania i ostrzegania przed nadciągającymi zagrożeniami w rolnictwie oraz zmian organizacyjnych i technicznych w tym sektorze mających do celu uniknięcie nadmiernych strat poprzez dostosowanie działalności rolniczej do obserwowanych zmian klimatu.

6.3.2. Dyrektywa azotanowa

Dyrektywa azotanowa (DA)³⁹ dotyczy ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego. DA obliuguje państwa członkowskie UE m.in. do wyznaczenia obszarów, z których następują spływy do wód powierzchniowych i/lub podziemnych zawierające lub mogące zawierać ponad 50 mg azotanów na litr. W ramach działań zmierzających do realizacji DA wyznaczono w Polsce 21 obszarów szczególnie narażonych na azotany pochodzenia rolniczego, z których odpływ azotu ze źródeł rolniczych do wód należy ograniczyć (tzw. OSN). Obszary te zajmują 2% powierzchni kraju. Do najistotniejszych działań w ramach przewidzianych programów należą:

- realizacja przez rolników zadań wynikających z zasad dobrej praktyki rolniczej oraz budowy zbiorników i płyt do gromadzenia i przechowywania nawozów naturalnych (pochodzących z hodowli zwierząt);
- edukacja rolników w zakresie obowiązującego prawa i zasad dobrej praktyki rolniczej;
- pomoc organizacyjna i techniczna w realizacji inwestycji dotyczących ochrony wód w gospodarstwach (zbiorniki i płyty do gromadzenia i przechowywania nawozów naturalnych, urządzenia do oczyszczania ścieków bytowych);
- doradztwo rolne w tworzeniu planów nawozowych w gospodarstwach;
- kontrola realizacji zadań wynikających z programów działania;
- monitoring jakości wód powierzchniowych i podziemnych na obszarach szczególnie narażonych, w celu oceny efektów realizacji programów działań.

6.3.3. Ramowa dyrektywa wodna

Ramowa dyrektywa wodna (RDW) została przyjęta przez UE w 2000 r. i stanowi akt prawny regulujący europejską politykę wodną⁴⁰. Dyrektywa zapoczątkowała nowe podejście legislacyjne w kwestii monitorowania efektów na poziomie dorzeczy, a nie podziałów administracyjnych. Nadrzędnym celem podjętych działań jest osiągnięcie w 2015 r. dobrej jakości wszystkich wód w Europie. Wdrażanie dyrektywy odbywa się w sześcioletnich cyklach, z których pierwszy obejmuje okres 2009–2015. Głównymi instrumentami są tu plany gospodarowania wodami, które powstają w wyniku konsultacji społecznych i obowiązują przez okres sześciu lat. Plany gospodarowania wodami na obszarach dorzeczy na terenie Polski wymagane przez RDW były przygotowywane od 2008 r.⁴¹ Powstał geoportal przeznaczony do wspierania procesu wdrażania RDW, a także gromadzenia i publikowania danych związanych z realizacją RDW, wspomagania procesu raportowania i procesu konsultacji społecznych oraz monitorowania zmian wartości wskaźników objętych procesem raportowania.

6.3.4. Strategia tematyczna w dziedzinie ochrony gleb

Strategia, opublikowana przez Komisję Europejską w 2006 r., jest pierwszym europejskim dokumentem poświęconym zagadnieniom ochrony zasobów glebowych⁴². Przyjęte w niej podejście do gleb wykracza poza ramy tradycyjnie rozumianych funkcji produkcyjnych i uwzględnia również funkcje retencyjne, buforowe i siedliskowe istotne dla funkcjonowania krajobrazu, bioróżnorodności, gospodarki wodnej i jakości środowiska wodnego. Do potencjalnych zagrożeń gleb Strategia zalicza: erozję, zagęszczenie gleb, ubytek glebowej materii organicznej i ograniczenie bioróżnorodności, powódzie i osuwiska, zasolenie oraz zasklepienie w wyniku ekspansji zabudowy i infrastruktury. Według założeń Strategii oraz projektu Dyrektywy glebowej państwa członkowskie będą zobowiązane do przestrzennego wyznaczenia obszarów ryzyka i oceny stanu istniejących zagrożeń, a na tej podstawie – opracowania krajowych programów naprawczych. Kraje członkowskie będą zobowiązane do wyznaczenia obszarów ryzyka, na których mogą wystąpić niekorzystne zjawiska ograniczające podstawowe funkcje gleb. Dotychczas odpowiednia dyrektywa nie została jednak dopracowana, natomiast Strategia tematyczna w dziedzinie ochrony gleb i późniejsze Wytyczne dotyczące

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Zostały zatwierdzone przez Radę Ministrów 22 lutego 2011 r.

⁴² *Thematic Strategy for Soil Protection* (COM 231, 2006).

najlepszych praktyk w zakresie ograniczania, łagodzenia i kompensowania procesu zasklepiania gleby (SWD(2012) 101 final) nie mają dokumentów wykonawczych. Sens powyższych dokumentów jest zatem dotychczas ograniczony do oddziaływania na świadomość odnośnie do potrzeb ochrony gleb.

6.4. Podsumowanie

- Polska polityka rolno-środowiskowa uwzględnia główne założenia stawiane w ramach polityki europejskiej i globalnej. Cele strategiczne polityki rolno-środowiskowej biorą pod uwagę problem zmian klimatu i konieczność dostosowania praktyk rolniczych do potrzeb ochrony zasobów naturalnych obszarów wiejskich.
- Do nierozwiązanych problemów środowiskowych należą: zakwaszenie gleb, nieuporządkowany rozwój przestrzenny miast, który powoduje utratę gleb cennych dla produkcji rolniczej i funkcji środowiskowych, oraz niedostateczne wyposażenie wsi w systemy oczyszczania ścieków.
- Następuje polaryzacja regionów pod względem intensywności produkcji rolniczej związana z czynnikami strukturalno-ekonomicznymi oraz częściowo naturalnymi. W regionach o niskiej intensywności dochodzi do obniżenia potencjału produkcji rolniczej, a w regionach o wyższej intensywności – do presji rolniczej na środowisko naturalne. Presja ta przejawia się wzrostem dawek nawozów azotowych oraz koncentracją produkcji zwierzęcej w dużych gospodarstwach.
- Na obecnym etapie trudno ująć efekty stosowania instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej dla środowiska naturalnego obszarów wiejskich w postaci mierzalnych wskaźników, tym bardziej że cele polityki rolno-środowiskowej mają charakter długofalowy. Można natomiast zaobserwować pozytywną zmianę postrzegania problemów środowiskowych przez rolników oraz administrację krajową i regionalną.

Podziękowania

Autorzy składają podziękowania mgr. Arturowi Łopatce, mgr. Radosławowi Kaczyńskiemu oraz mgr Sylwii Staniak za pomoc w przygotowaniu pracy.

Jerzy Głuszyński*

Rozdział 7. Polityczny portret własny mieszkańców wsi

Jaka politycznie jest polska wieś i jaki wywiera wpływ na sytuację polityczną w Polsce? Co się wydarzyło w ciągu ostatnich 25 lat (w okresie transformacji ustrojowej) i w ciągu ostatniej dekady (członkostwa Polski w Unii Europejskiej)? Jak zmiany te wpływają na obecny **polityczny portret własny** mieszkańców wsi i jaki może on być w przyszłości?

Przyjęło się uważać (ma to swoje historyczne uzasadnienie), że **polska wieś jest politycznie inna**, że **bez głosów mieszkańców wsi nie da się w Polsce wygrywać wyborów i sprawować władzy**, że realizacja najważniejszych celów politycznych (np. wejście Polski do Unii Europejskiej) **najbardziej zależała od postawy mieszkańców wsi**.

Czy (i na ile?) mieszkańcy wsi odgrywają podmiotową rolę w polskiej polityce i jak się ona przejawia?

Jaką rolę wiejska część polskiego społeczeństwa odegrała w transformacji ustrojowej 1989 r.? Jaka była jej rola w procesie wchodzenia Polski do Unii Europejskiej (UE) w 2004 r. i jak się realizuje w okresie członkostwa?

Na większość tych pytań brak zadowalających odpowiedzi¹. Nie mają ich także mieszkańcy wsi. Nie ma bowiem utrwalonych społecznie, powszechnie podzielanych przez mieszkańców obszarów wiejskich przekonań na temat politycznego znaczenia i oceny politycznej siły, jaką dysponują.

Polityczne mapy mieszkańców wsi kreślone są na podstawie kryterium formalnego (terytorialno-administracyjnego), bazując na założeniu o istotnych odmiennościach (historycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych, religijnych itd.) mieszkańców wsi, które – jak się sądzi – powinny skutkować także różnicami w sferze zachowań politycznych.

* Dr Jerzy Głuszyński, Instytut Badawczy ProPublicum.

¹ Nie stawia się nawet takich pytań. Przyjęło się, że na analizę zasługuje jedynie **polityka realna**. Niezależnie jednak od oczywistych analiz polityki faktycznej warto (choćaby z okazji rocznic) spojrzeć na politykę także z perspektywy postulatywnej – jaka powinna być, aby mogła lepiej spełniać oczekiwania ludności wiejskiej.

Czy powyższe założenia znajdują nadal uzasadnienie²?

Niezależnie od rodzaju odpowiedzi na to pytanie mieszkańcy wsi są i pozostaną (choćby ze względu na swoją liczbę) istotnymi uczestnikami życia politycznego w Polsce. Jaki wpływ wywierają na lokalną (wiejską), krajową (obszary wiejskie) i unijną (państwa członkowskie) politykę? A jak mogą wpływać w przyszłości na polską wieś, na nasz kraj i jego pozycję na świecie?

7.1. Polityczne dziedzictwo wsi

W czasie, jaki obejmują pamięcią mieszkańcy wsi, nigdy nie miała ona szczególnie mocnej pozycji politycznej. W okresie PRL była raczej przedmiotem polityki, a nie jej podmiotem, który może realnie wpływać na swoje sprawy. W ramach pojałtańskiego porządku świata przestrzeni dla prowadzenia normalnej działalności politycznej w Polsce (nie tylko na wsi) nie było³.

W odpowiedzi na zapotrzebowanie powojennej władzy realizowana była, z różnym nasileniem w poszczególnych okresach, polityka kształtowania socjalistycznego modelu wsi. **Do narzuconych warunków mieszkańcy wsi musieli się dostosować, a tam, gdzie były one nie do zniesienia, musieli się im przeciwstawiać⁴. Przez całe lata mechanizm chłopskiego oporu stanowił podstawowy sposób zachowań politycznych mieszkańców wsi.**

Po nieskutecznej kolektywizacji w większości prywatne polskie rolnictwo wciąż było uznawane za odstępstwo od wyznaczonej normy ustrojowej – którą chciano, ale której nie potrafiono zrealizować. Wspierany przez władzę sektor państwowego i spółdzielczego rolnictwa nie był w stanie odebrać prymatu prywatnych wytwórców (ciągle deficytowej) żywności. Paradoksalnie więc niechciane chłopskie rolnictwo stanowiło strategicznie ważny segment PRL-owskiej gospodarki. Określało to szczególną pozycję polityczną wsi. Musiano się z nią liczyć. Tolerowane musiały też być „odmienności wiejskiego charakteru” (przywiązanie do tradycji, kultura ludowa, religijność itp.)⁵.

² Zob. K. Pankowski, *Poglądy, sympatie i wybory polityczne mieszkańców wsi*, w: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska, J. Wilkin, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Charakteryzując różnice między mieszkańcami wsi i miasta, autor stwierdza: „Różnice te nie są duże i dotyczą przeważnie siły poparcia dla poszczególnych rozwiązań, a nie ich pożądanego kierunku”.

³ Dobitnie świadczą o tym np. efekty misji politycznej Stanisława Mikołajczyka przybyłego po wojnie z Londynu do Polski.

⁴ Doświadczenie dyktatu nie było czymś nowym dla mieszkańców wsi. Wcześniej (w okresie okupacji czy za sanacji) nie było lepiej. Chłopski syn, już wtedy doktor socjologii, Jan Szczepański, kilka tygodni po klęsce wrześniowej, w swoim dzienniku o Polsce sanacyjnej pisał: „Byliśmy krajem niesłychanych kontrastów, wszak mieliśmy 35% analfabetów, tyleż procent naszej ludności nie dojadło, dzwigaliśmy na rachitycznych nóżkach przerażający aparat biurokracji wręcz łajdackiej”. Zob. Jan Szczepański, *Dzienniki z lat 1939–1945*, oprac. Daniel Kadłubiec, Galeria „Na Gojach” A.B.K. Heczko, Ustroń 2013.

⁵ We wsiach PGR-owskich lansowano odmienny, **nowoczesny** (wzorowany na miejskim) model życia, ale nie wpływało to na ogólny obraz funkcjonowania wsi. O braku trwałości podejmowanych starań

Jednocześnie wraz z postępującą industrializacją i urbanizacją kraju mieszkańcy wsi (szczególnie młodzi, lepiej wykształceni, najbardziej ambitni⁶) opuszczali ją i przenosili się do środowisk miejskich, gdzie koncentrowały się nowa klasa robotnicza i inteligencja pracująca⁷. Wypełniało to doskonale warunki sprzyjające izolacji (wieś definiowana była, często najbardziej skrajnie przez miejskich neofitów, jako ostoja zacofania) i samoizolacji ludności wiejskiej (która najbezpieczniej czuła się we własnym, zamkniętym środowisku). Brak priorytetów dla rozwoju wsi (nowoczesne, przyszłościowe miało być miasto) utrwalał szczególny (obejmujący połowę populacji kraju) „wiejski skansen”⁸.

Mimo to (a raczej dzięki temu) mieszkańcy wsi mieli wtedy swoją polityczną tożsamość. Wieś była względnie jednolita (równie biedna). Wspólnota odczuwania klasowego upośledzenia (w tym upośledzenia politycznego) budowała jedność⁹. Nominalnie słaba (nikt z głosem chłopów nie musiał się liczyć) wieś była jednocześnie silną siłą spajającą ją tradycji, własnej (ludowej) kultury, przywiązania do religii i politycznego wsparcia ze strony instytucjonalnego Kościoła. **Światy społeczny i polityczny dla mieszkańców wsi były wówczas względnie proste – wiedziano, kto jest swój, a kto obcy.** Świadomość własnej odmienności, uwarunkowań geograficznego, społecznego i ekonomicznego położenia, a także swojego klasowego i środowiskowego (wtedy były one jeszcze dość jednolite) interesu decydowała o relatywnie dużym potencjale politycznym wsi. Nie był on manifestowany (z zasady pozostawał pasywny), ale w określonych warunkach mógł zostać politycznie spożytkowany.

dobitnie świadczą losy tych wsi po likwidacji PGR-ów. Najbardziej wówczas zasobnie materialnie społeczności wiejskie, masowo korzystające z mało dostępnych, nawet w mieście, dóbr cywilizacyjnych (lodówki, pralki, kolorowe telewizory, samochody itp.), uległy niemal natychmiastowej pauperyzacji. Zjawiska „wyczonej bezradności” (rzadko występujące z takim natężeniem i w takim skoncentrowaniu) dziedziczone są przez kolejne pokolenia.

⁶ Ambicją bardzo wielu wiejskich rodzin było zapewnić dzieciom wykazującym zdolności do nauki wykształcenie, dzięki któremu mogłyby wieść lepsze życie aniżeli to, jakie dawało pozostanie w rodzinnym gospodarstwie. Synonimem awansu społecznego dla wiejskiego dziecka było podjęcie pracy poza rolnictwem, najlepiej w mieście (albo – w miarę możliwości – za granicą).

⁷ Można tu mówić o procesie masowej kooptacji przez miasto jednostek o najwyższym – mówiąc dzisiejszym językiem – kapitale ludzkim. Od czasu wejścia Polski do UE jest ona jeszcze dodatkowo wzmacniana kooptacją przez bogatsze kraje unijne, przyjmujące emigrantów pochodzących m.in. z polskich wsi.

⁸ Jednocześnie socjalizm przyniósł wsi cywilizacyjny postęp – reformę rolną, likwidację analfabetyzmu, opiekę medyczną, a później nawet zabezpieczenie emerytalne. Dawał też szansę na wyjście z **wiejskiej biedy** poprzez zatrudnienie w przemyśle i – po latach oczekiwania – mieszkanie w bloku z bieżącą wodą i centralnym ogrzewaniem. Stąd obraz PRL w oczach mieszkańców wsi bynajmniej nie jest czarno-biały (jest korzystniejszy aniżeli w przypadku mieszkańców miast), a z upływem lat staje się coraz bardziej zniuansowany.

⁹ Zaczęło się to zmieniać w latach 70. XX w., kiedy władza zaczęła stwarzać warunki (np. poprzez przyznawanie kredytów, które mogły być następnie umarzane) dla rozwoju gospodarstw rolnych. **Umożliwiło to wyodrębnienie się, także w sektorze rolnym, prywatnej inicjatywy (grupy zamożnych rolników).** Z tego powodu w niektórych kręgach mieszkańców wsi wciąż dobrze wspominany jest okres rządów Edwarda Gierka.

Tego rodzaju **okazja pojawiła się w latach 80. ubiegłego wieku. Mieszkańcy wsi po raz pierwszy w powojennej Polsce wyszli z politycznego cienia**¹⁰. Dołączyli do ogólnonarodowego ruchu protestu, powołując (bliźniaczą do miejskiej, robotniczo-inteligenckiej) swoją Solidarność (wiejską, rolniczą, producentów rolnych). Nie bez trudu, ale udało się połączyć różne organizacje w Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”. Mimo jednak dużej mobilizacji działaczy wiejskich oraz politycznego wsparcia udzielanego przez solidarność robotniczą (komunistyczny slogan sojuszu robotniczo-chłopskiego przynajmniej wtedy zaistniał naprawdę) wiejska solidarność nigdy nie uzyskała tak znaczącej pozycji politycznej jak Solidarność Lecha Wałęsy, nie stała się politycznym reprezentantem całej polskiej wsi¹¹. Jej działacze stanowili raczej **wiejską flankę** w ramach dużej Solidarności, która okazała się głównym motorem zmian politycznych w Polsce, a pod koniec dekady doprowadziła do transformacji ustrojowej i zainicjowała zmiany systemowe w innych państwach bloku wschodniego.

7.1.1. Transformacja ustrojowa

Ocena polskiej transformacji ustrojowej, mimo że jej początki sięgają już ćwierćwiecza (a najważniejsze warunki do jej dokonania się nastąpiły jeszcze dekadę wcześniej), wciąż jest przedmiotem kontrowersji zarówno wśród historyków i w kręgach aktywnych uczestników ówczesnych wydarzeń, jak i kontrowersji *par excellence* społecznych¹². W tym sensie polska transformacja ustrojowa nie tylko miała, ale ma nadal (obecnie nawet z tendencją zwiększającą) charakter polityczny, bo **polityka historyczna** jest ciągle ważnym instrumentem w bieżącej walce politycznej.

Dokonana w 1989 r. zmiana ustroju państwa nie miała **rewolucyjnego charakteru**¹³, przez co nie ma wyraźnej cezury pozwalającej (także w wymiarze percepcji zwykłych ludzi) oddzielić stan sprzed transformacji (okres PRL) od momentu rozpoczęcia się III Rzeczypospolitej. W świadomości

¹⁰ Mieszkańcy wsi wcześniej nie wpisywali się w polityczne cykle powojennej Polski. Nie było wiejskich odpowiedników czerwca 1956, marca 1968 czy grudnia 1970 r., choć wśród uczestników tych wydarzeń były osoby wiejskiego pochodzenia (zarówno po stronie protestujących robotników, jak i pacyfikujących te protesty żołnierzy, milicjantów czy funkcjonariuszy ORMO).

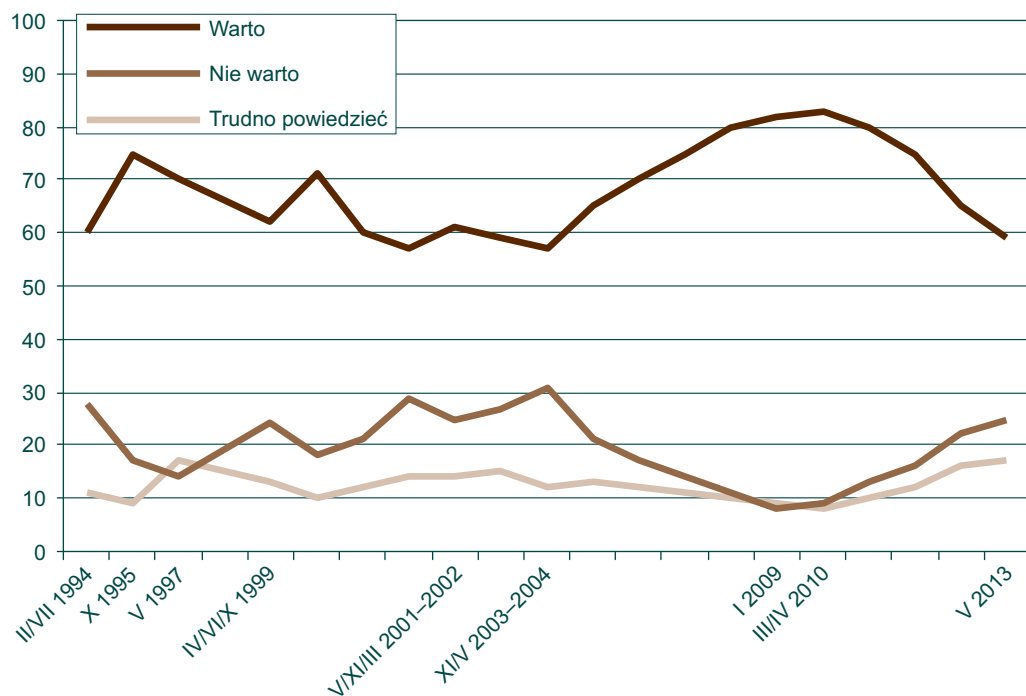
¹¹ W poszczególnych regionach z różnym nasileniem. W wielu wsiach działacze solidarnościowi nie mieli autorytetu. Nie wszystkie zgłaszane przez nich inicjatywy spotykały się ze społecznym poparciem. Nierzadko dochodziło do konfliktów na tle niejasnych kryteriów rozdziału deficytowych środków do produkcji rolnej i zaopatrzenia ludności.

¹² Zob. M. Janicki, W. Władyka, *Rocznica narodowej kłótni*, „Polityka”, 27.12.2013–7.01.2014, nr 1.

¹³ Zob. A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Arcana, Kraków 2004. Można odnieść wrażenie, że obecnie po burzliwych wydarzeniach na sąsiedniej Ukrainie nierewolucyjny charakter zmiany ustrojowej w Polsce zyskuje zwolenników. Trudno jednak ocenić, czy zmiana ocen okaże się trwała.

społecznej mieszkańców wsi początki nowej państwowości i roli w tym procesie **wiejskich liderów** nie zapisały się szczególnie mocno. Pamięć historyczna Polaków koncentruje się dziś na Solidarności – zapamiętanej jako jednolity ogólnopolski ruch społeczny i polityczny. To ona (i personalnie Lech Wałęsa) skupia na sobie zarówno pozytywne, jak i negatywne emocje. Solidarność wiejska jest coraz mniej obecna w dyskursie publicznym, także na wsi. Mimo to wydarzenia 1989 r. zapisały się w pamięci mieszkańców wsi jako ważne i generalnie pozytywne.

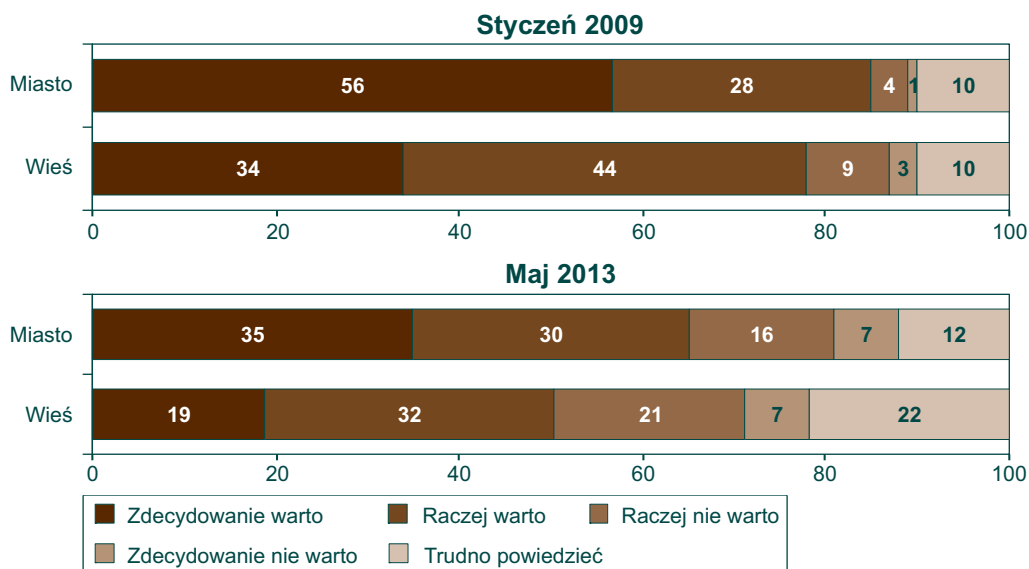
Widać to w formułowanych po latach ocenach procesu transformacji. Więcej niż połowa Polaków uważa, że warto było w 1989 r. zmieniać ustrój, natomiast przeciwnego zdania jest około 1/4 (rycina 7.1).

Rycina 7.1. Czy z perspektywy czasu może Pan/i powiedzieć, że warto czy też nie warto było w 1989 r. zmieniać w Polsce ustrój? (%)

Źródło: Czy warto było zmieniać ustrój. Społeczna ocena przemian po 1989 roku. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2013.

W ostatnich latach jednak liczba przekonanych, że warto było zmieniać ustrój, się zmniejsza. W maju 2013 r. myślało tak już tylko 51% mieszkańców wsi i 65% mieszkańców miast (rycina 7.2).

Rycina 7.2. Czy z perspektywy czasu może Pan/i powiedzieć, że warto czy też nie warto było w 1989 r. zmieniać w Polsce ustrój? Deklaracje mieszkańców miast i wsi (%)

Źródło: opracowanie zespołu konsultacyjnego do spraw badań społecznych KPRM na podstawie danych CBOS.

Zmiana ustroju generalnie oceniana jest jako zjawisko pozytywne, ale jej rezultaty już niekoniecznie. Tylko nieco więcej niż $\frac{1}{3}$ Polaków obecnie uważa, że zmiany, jakie zaszły w Polsce od roku 1989 r., przyniosły ludziom więcej korzyści niż strat. Odmiennego zdania (przyniosły więcej strat niż korzyści) jest ponad $\frac{1}{4}$ respondentów. Podobna liczba twierdzi, że efekty są zbilansowane (tyle samo korzyści co strat).

Jeszcze mniej osób dostrzegających przewagę korzyści nad stratami jest wśród mieszkańców wsi, i dodatkowo jeszcze mniej wśród rolników.

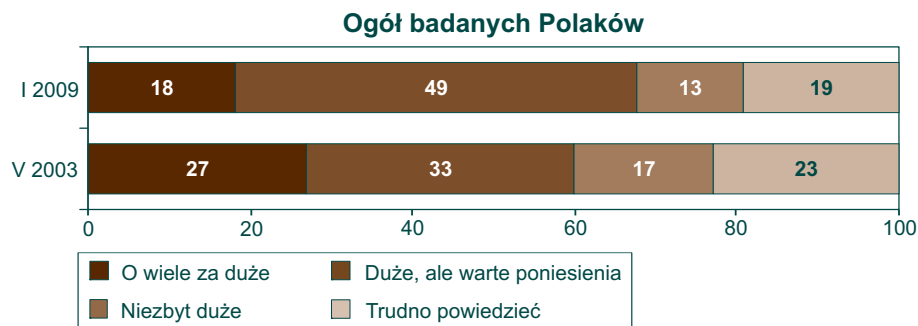
Po 25 latach niespełna $\frac{1}{4}$ Polaków określa siebie jako beneficjentów transformacji. Nieco ponad połowa uważa, że oni osobiście i ich rodziny na transformacji ani nie zyskali, ani nie stracili – jej skutki dla siebie oceniają jako neutralne. Natomiast niespełna $\frac{1}{5}$ definiuje się obecnie jako ofiary transformacji (więcej stracili niż zyskali).

Wśród mieszkańców wsi (podobnie wśród rolników) jest jeszcze mniej (17%) określających się jako beneficjenci transformacji¹⁴.

Wśród Polaków (60%) utrwalilo się przekonanie o dużych kosztach transformacji. Zdaniem $\frac{1}{3}$ badanych były one jednak warte poniesienia, według

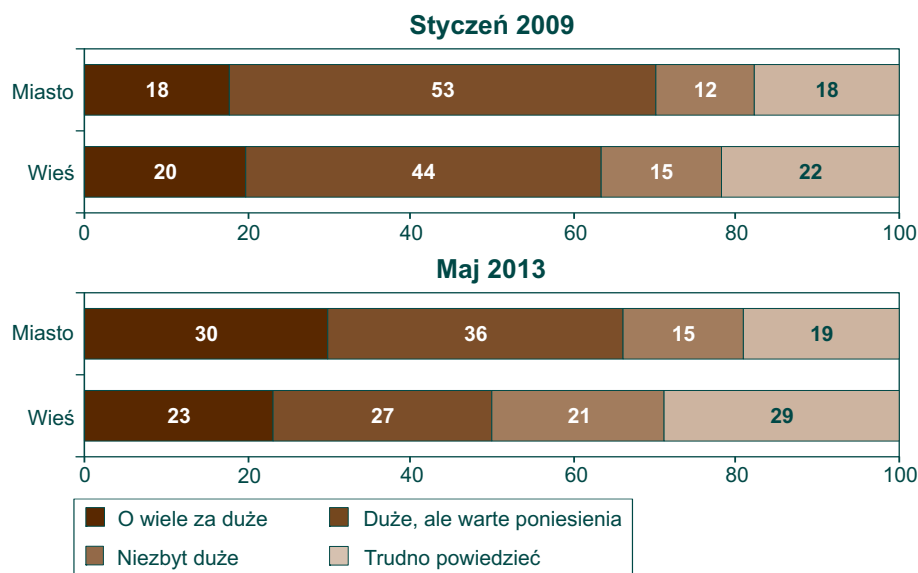
¹⁴ Zob. *Czy warto było zmieniać ustrój. Społeczna ocena przemian po 1989 roku. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013.

ponad 1/4 zaś były o wiele za duże. Mniejszą wagę do kosztów transformacji przykładają jedynie 17% badanych (rycina 7.3).

Rycina 7.3. Czy patrząc z perspektywy czasu, może Pan/i powiedzieć, że koszty związane z transformacją ustrojową w Polsce po roku 1989 okazały się w stosunku do uzyskanych rezultatów: ... ? (%)

Źródło: Czy warto było zmieniać ustrój. Społeczna ocena przemian po 1989 roku. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2013.

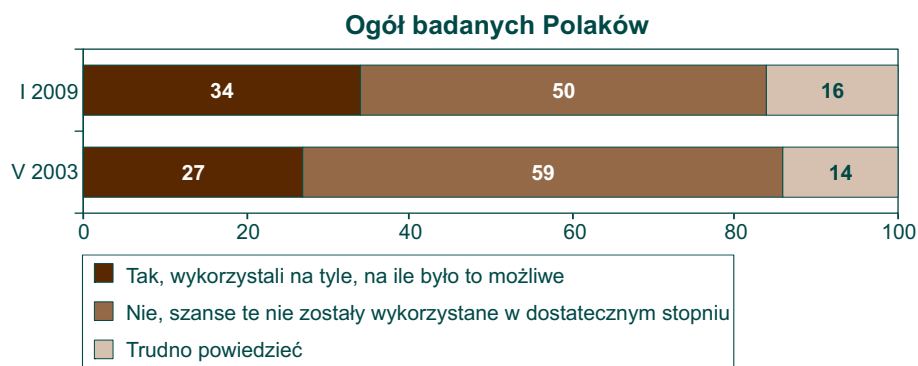

Rycina 7.4. Czy patrząc z perspektywy czasu, może Pan/i powiedzieć, że koszty związane z transformacją ustrojową w Polsce po roku 1989 okazały się w stosunku do uzyskanych rezultatów: ... ? Deklaracje mieszkańców miast i wsi (%)

Źródło: opracowanie zespołu konsultacyjnego do spraw badań społecznych KPRM na podstawie danych CBOS.

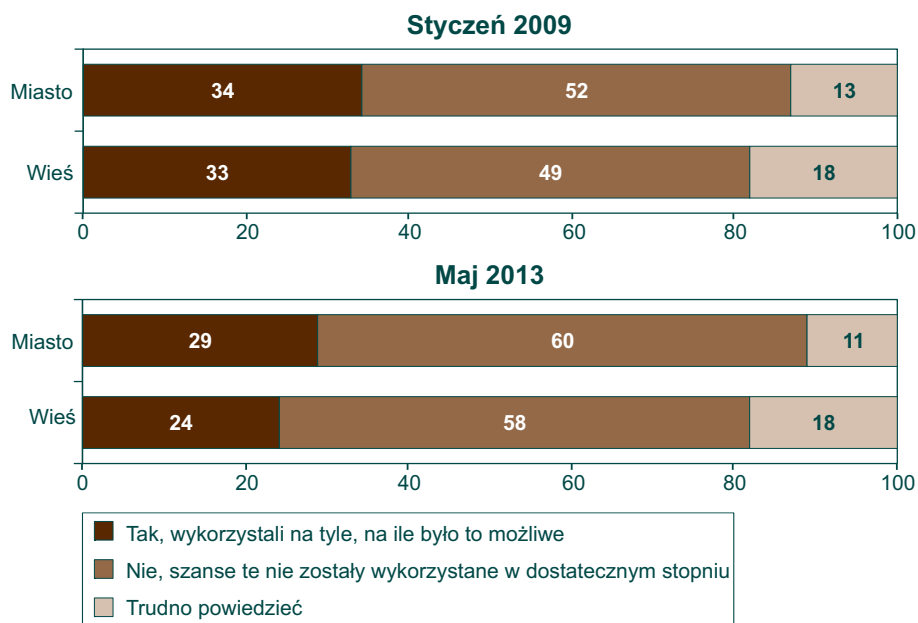
W ostatnim czasie zmieniają się oceny rezultatów transformacji wśród mieszkańców wsi. W 2009 r. były one podobne jak wśród ogółu Polaków

(rycina 7.4). Obecnie zaś mieszkańcy wsi są mniej zdecydowani w ocenach (więcej odpowiedzi „trudno powiedzieć”).

Rycina 7.5. Czy sądzi Pan/i, że Polska i Polacy wykorzystali szansę, jaką dawały im przemiany ustrojowe po 1989 r. czy też nie? (%)

Źródło: *Czy warto było zmieniać ustrój. Społeczna ocena przemian po 1989 roku. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013.

Rycina 7.6. Czy sądzi Pan/i, że Polska i Polacy wykorzystali szansę, jaką dawały im przemiany ustrojowe po 1989 r. czy też nie? Deklaracje mieszkańców miast i wsi (%)

Źródło: opracowanie zespołu konsultacyjnego do spraw badań społecznych KPRM na podstawie danych CBOS.

Narasta też wśród Polaków przekonanie o niewykorzystanych szansach transformacji (rycina 7.5). Zadowolonych ze sposobu jej wykorzystania obecnie jest nieco powyżej $\frac{1}{4}$ badanych (o 7 punktów procentowych mniej niż w 2009 r.).

Ta sama tendencja dotyczy mieszkańców wsi (rycina 7.6). Zadowolonych ze sposobu wykorzystania szans transformacji obecnie jest mniej niż $\frac{1}{4}$ (o 9 punktów procentowych mniej w stosunku do wyniku z 2009 r.).

Utrwała się (bardziej wśród mieszkańców wsi aniżeli miast) obraz ustrojowej transformacji niewykorzystanych w pełni szans. Można to interpretować jako skutek narastającego niezadowolenia z efektów obecnej polityki i potrzeby jej doskonalenia.

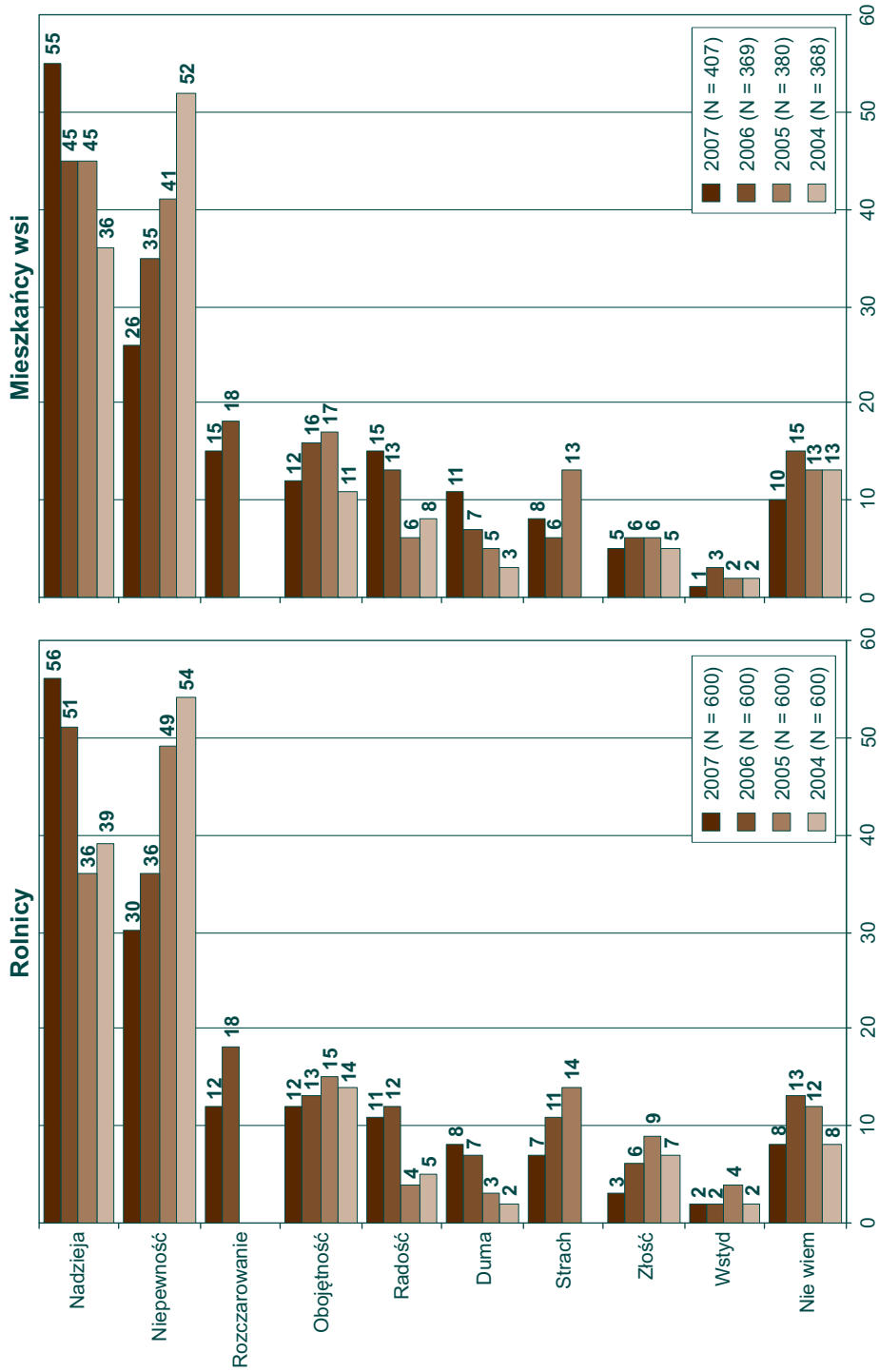
7.1.2. Integracja Polski z Unią Europejską

Starania Polski o członkostwo w Unii Europejskiej Polacy generalnie uznawali za oczywiste. Od początku jednak przebiegały w cieniu wątpliwości, **jak zareaguje na to wieś**. Wszystkie poważniejsze przeszkody, na jakie napotymano w procesie negocjacji¹⁵, czy obawy o wynik referendum akcesyjnego (w którym rozstrzygający dla powodzenia był nie tyle wynik głosowania, o ten bowiem nie trzeba się było obawiać, ile przekroczenie wymaganego 50-procentowego progu frekwencji), związane były z niepewnym zachowaniem mieszkańców wsi i (szczególnie) rolników.

O wstąpieniu Polski do UE rozstrzygająco więc zdecydowali mieszkańcy wsi. Z pewnością jest to jedno z tych ważnych w historii Polski wydarzeń, kiedy to zależało od nich tak wiele. Mieszkańcy wsi jako potencjalnie **najsłabsze ogniwo integracji** ostatecznie jednak nie zawiedli. W referendum wzięła udział nieco ponad połowa uprawnionych do głosowania mieszkańców wsi (nawet więc bez frekwencyjnego wsparcia mieszkańców miast samych głosów wiejskich wystarczyłoby, aby uznać referendum za rozstrzygające), z czego ponad 70% zagłosowało za członkostwem w UE¹⁶.

¹⁵ Np. podczas Szczytu UE w Kopenhadze w 2002 r., kiedy to ze względu m.in. na niesatysfakcjonującą dla polskich rolników wysokość dopłat bezpośrednich wręcz ważyły się losy polskiego członkostwa. Jednocześnie na polskich negocjatorów różne środowiska w kraju wywierały presję, aby **poświęcić interesy rolników i wsi** dla powodzenia negocjacji. Zob. B. Fedyszak-Radziejowska, *Tolerancja między mieszkańcami prowincji i metropolii*, „Tygodnik Powszechny”, *Debaty Tezeusza*, wrzesień–grudzień 2010, <http://tygodnik.onet.pl/kraj/tolerancja-miedzy-mieszkancami-prowincji-i-metropolii/n3qj5>.

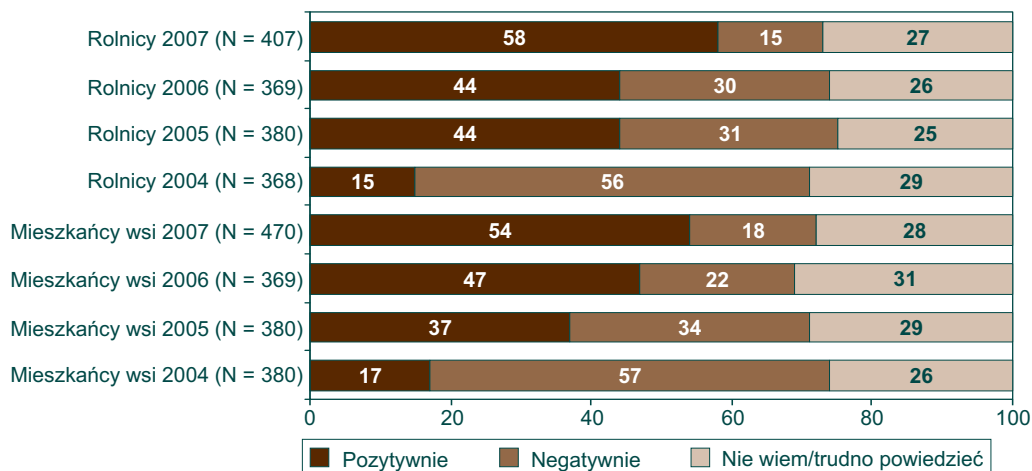
¹⁶ Tak dobry wynik nie był wcześniej spodziewany. Przeprowadzane na kilka miesięcy przed referendum sondaże zapowiadały nie tylko istotnie niższą frekwencję (co mogło uniemożliwić przekroczenie wymaganego frekwencyjnego progu 50%), ale nawet przewagę wiejskich głosów przeciw integracji. Zob. J. Głuszyński, *Wybrane elementy samoświadomości mieszkańców wsi i rolników w perspektywie pięciu lat członkostwa*, w: *5 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej w perspektywie społecznej*, red. E. Skotnicka-Illasiewicz, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2009.

Rycina 7.7. Polska jest już w Unii Europejskiej. Proszę powiedzieć, jakie uczucia towarzyszą dziś Panu/i, gdy o tym Pan/i myśli? (%)

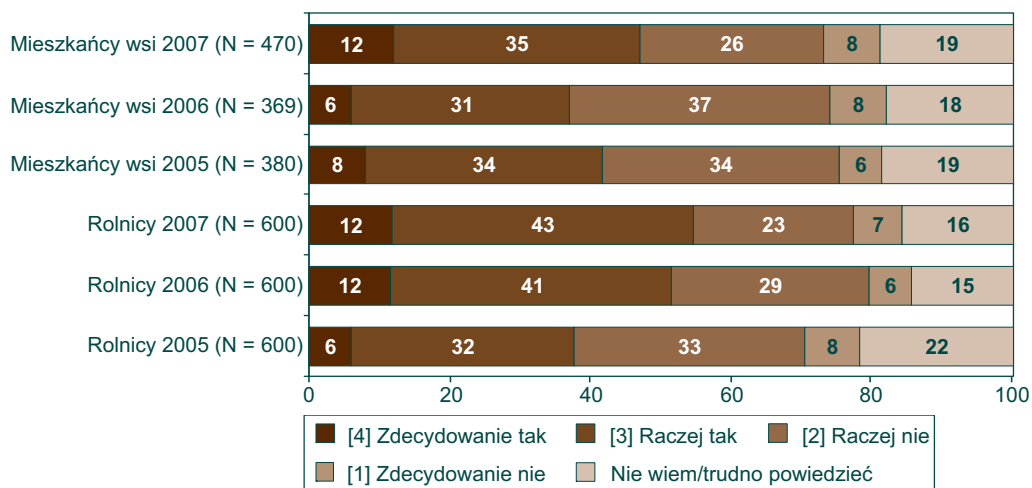
Źródło: Research International Pentor. *Polska wieś i rolnictwo 2007* – Raport z badań, Warszawa, październik 2007, www.bip.minrol.gov.pl.

Punkt startu mieszkańców wsi do integracji nie był więc najlepszy. A spodziewano się jeszcze dalszego pogorszenia (z doświadczeń krajów wcześniej wstępujących do UE wynikało, że po okresie **akcesyjnej mobilizacji**

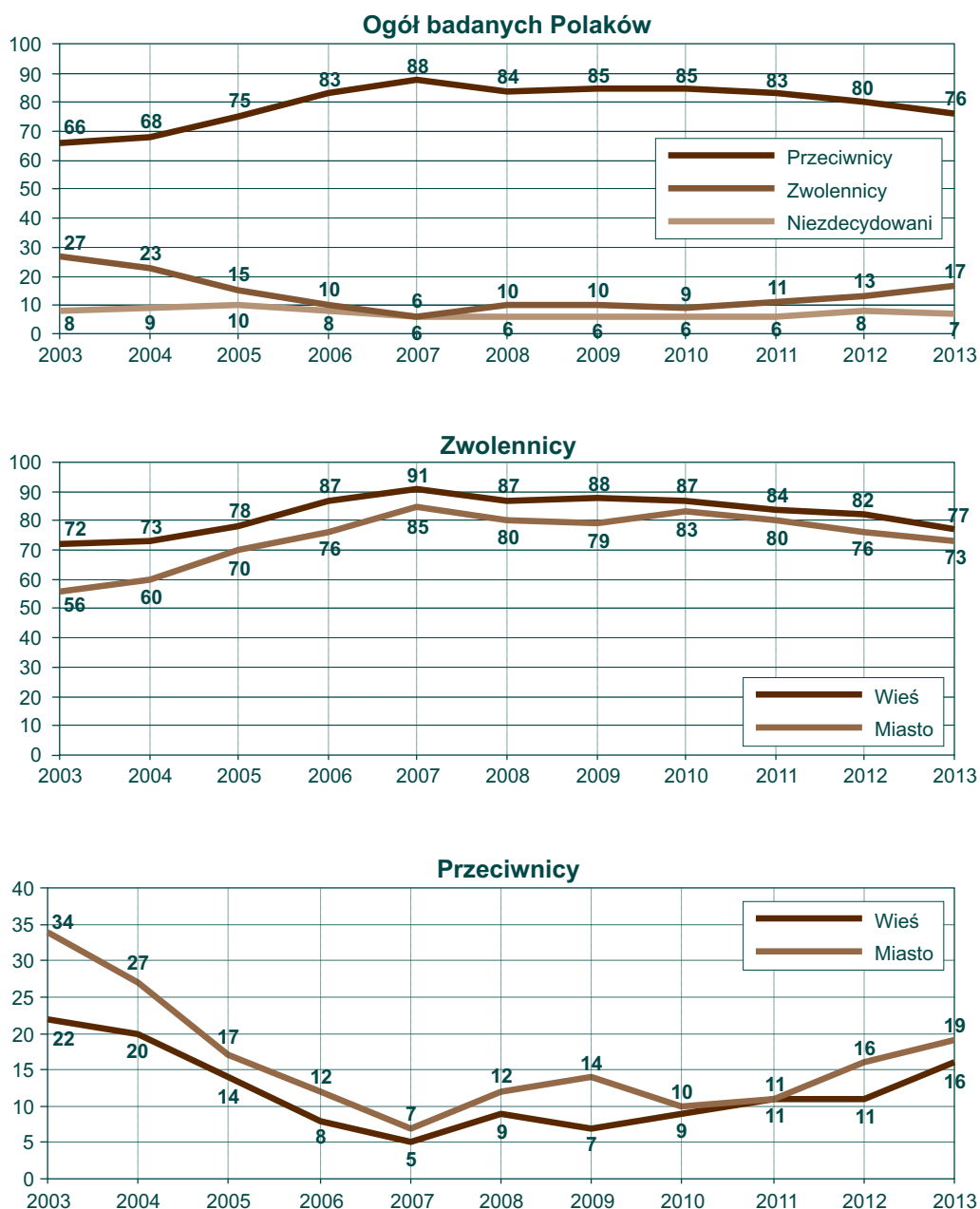
Rycina 7.8. Jak Pan/i myśli, czy mieszkańcy wsi są pozytywnie, czy raczej negatywnie nastawieni do Unii Europejskiej? (%)

Źródło: Research International Pentor. *Polska wieś i rolnictwo 2007 – Raport z badań*, Warszawa, październik 2007, www.bip.minrol.gov.pl.

Rycina 7.9. Czy Pana/i zdaniem polska wieś jest w stanie dobrze wykorzystać wszystkie możliwości, jakie stwarza Unia Europejska? (%)

Źródło: Research International Pentor. *Polska wieś i rolnictwo 2007 – Raport z badań*, Warszawa, październik 2007, www.bip.minrol.gov.pl.

Rycina 7.10. Czy osobiście popiera Pan/i członkostwo Polski w UE, czy jest przeciwny/a? (%)

następuje regres poparcia dla członkostwa). I rzeczywiście w pierwszym roku członkostwa wśród mieszkańców wsi, a jeszcze bardziej wśród rolników, dominowały uczucia negatywne: niepewność, strach, złość, a nawet wstyd. W kolejnych latach jednak były one już coraz bardziej wypierane przez uczucia pozytywne: nadzieję, a nawet dumę (rycina 7.7).

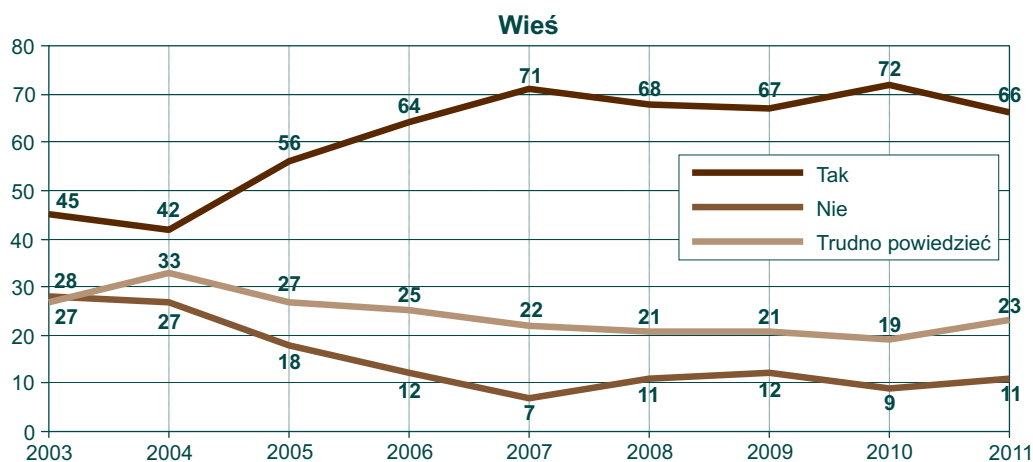
Pod wpływem doświadczeń pierwszych lat członkostwa zwiększała się liczba mieszkańców wsi i rolników pozytywnie nastawionych do Unii Europejskiej (rycina 7.8).

Rosło także przekonanie, że mieszkańcy wsi będą w stanie dobrze wykorzystać możliwości, jakie stwarza członkostwo Polski w Unii Europejskiej (rycina 7.9).

Polacy nie zwątpili dotychczas w sens obecności w Unii Europejskiej. Liczba zwolenników integracji (mimo pewnych wahań) wyraźnie przeważa nad liczbą przeciwników (i niezdecydowanych)¹⁷.

Wśród mieszkańców wsi obecnie jest tylko nieznacznie mniej (o 4 punkty procentowe) zwolenników członkostwa UE niż wśród mieszkańców miast i więcej (o 3 punkty procentowe) przeciwników (rycina 7.10).

Większość mieszkańców wsi wyraża zadowolenie ze wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (rycina 7.11).

Rycina 7.11. Czy jest Pan/i zadowolony/a z tego, że Polska wstąpi (wstąpiła) do Unii Europejskiej? (%)

Źródło: opracowanie zespołu konsultacyjnego do spraw badań społecznych KPRM z 2014 r. na podstawie danych PBS z lat 2003–2011.

¹⁷ Zob. *Stosunek Polaków do integracji Europejskiej. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013.

7.2. Jaka jest siła polityczna wsi?

Na obecny polityczny portret mieszkańców wsi w dużym stopniu rzutuje przeszłość¹⁸. Po latach polityki **biernego oporu**, w 1980 r. polska wieś, równolegle do miasta, otwarcie zademonstrowała swoje polityczne oblicze. Wiejska Solidarność była głównie ruchem protestu. Z tego względu część wiejskich społeczności (w tym często najlepsi rolnicy) zachowywała wobec niej dystans. Oczekiwali polityki konstruktywnej, wiedząc, że **jak się nie zaisieje, to i nie będzie co zbierać**. Polityczne rozbudzenie¹⁹ spowodowało na wsi z jednej strony emanację postaw patriotycznych, obywatelskich i różnego rodzaju szlachetnych zachowań. Z drugiej jednak ujawniło także wiele środowiskowych przywar, nie bez powodu wiązanych z chłopskim pochodzeniem. Trwający krótko festiwal wolności na wsi miał więc od początku dwa różne oblicza. Pierwsze, to samo dla wszystkich Polaków, było wielką nadzieją na zmianę, na odejście od niechcianego systemu – niewydolnego ekonomicznie i opresyjnego politycznie, zmuszającego ludzi do zachowań niezgodnych z ich (m.in. religijnymi) przekonaniami. Drugie wskazywało na zagrożenie **politycznym chaosem**, czego mieszkańcy wsi obawiali się szczególnie mocno²⁰.

Siłę, jaką na początku lat 80. XX w. zademonstrowała wieś, w znacznym stopniu zgasił stan wojenny²¹. Kiedy pod koniec dekad na powrót odtworzyły się możliwości zmiany systemu politycznego, wieś nie była politycznie gotowa do tego, by móc samodzielnie decydować o swoich sprawach. Transformacja ustrojowa 1989 r. dokonywała się nie dość, że bez większego zaangażowania ludności wiejskiej (zaangażowanie ludności miejskiej także nie było takie samo jak w 1980 r.), to w dodatku bez znaczącego wpływu wiejskich elit politycznych.

¹⁸ Są powody, by zakładać, że wśród mieszkańców wsi bardziej niż przeciętnie występuje koncentracja na przeszłości. Ma to swoje konsekwencje dla funkcjonowania społeczności wiejskich, m.in. wpływa na zachowania polityczne ich mieszkańców. Zob. P. Zimbardo, J. Boyd, *Paradoks czasu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

¹⁹ W tym czasie życie polityczne wsi bynajmniej nie ograniczało się do struktur solidarnościowych. Przykładem służy tu m.in. reaktywowany jeszcze w grudniu 1980 r. Związek Młodzieży Wiejskiej, odwołujący się do swojej przedwojennej tradycji Wici, czy istniejące organizacje wiejskie, które na fali społecznego ożywienia również kanalizowały aktywność polityczną mieszkańców wsi (Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych, Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych, Koła Gospodyń Wiejskich, Ludowe Zespoły Sportowe, Ochotnicze Straże Pożarne itp.). Silne zmiany polityczne następowały także w strukturach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego.

²⁰ W świadomości mieszkańców wsi głęboko zapisane jest doświadczenie, że wszelkie **nagle zdarzenia** (wojny, rewolucje itp.) niosą wsi głównie nieszczęścia.

²¹ Niezależny ruch polityczny na wsi został przez władze dość skutecznie spacyfikowany. Wprawdzie część działaczy kontynuowała działalność opozycyjną (w maju 1982 r. utworzono Ogólnopolski Komitet Oporu Rolników – OKOR, od 1986 r. działała Tymczasowa Krajowa Rada Rolników „Solidarność”, aktywne było duszpasterstwo rolników itp.), ale po wyłączeniu z działalności opozycyjnej Jana Kułaja, pierwszego przewodniczącego NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”, niezależny wiejski ruch polityczny nie odzyskał już dawnej siły i zdolności wywierania wpływu na zachowania mieszkańców wsi.

Nie można więc powiedzieć, że wiejska część polskiego społeczeństwa sama sobie wywalczyła zmianę ustroju lub sama określiła pożądany dla siebie sposób funkcjonowania wsi. Z pewnością jednak powstałe wówczas wiejskie struktury polityczne i ich liderzy aktywnie uczestniczyli w procesie budowania podstaw nowego ustroju, w tym zasad jego funkcjonowania na wsi. Jego realny kształt wykuwał się w działaniu, w procesie negocjacji, jakie opozycyjni liderzy prowadzili z państwową administracją, która zasadniczo kontynuowała swoje funkcjonowanie. Po stronie ówczesnego establishmentu też byli to już najczęściej nowi ludzie, nastawieni na reformowanie nieefektywnego i niechcianego (praktycznie przez nikogo) systemu. Wystarczy przypomnieć, że największa ekonomiczna rewolucja na wsi, tzw. urynkowanie cen żywności, została dokonana jeszcze przez ostatni PRL-owski rząd Mieczysława Rakowskiego.

Polska transformacja od początku miała przede wszystkim oblicze Leszka Balcerowicza, twórcy planu transformacji ekonomicznej państwa, realizowanego przez kilka kolejnych rządów, którego skutki, bezpośrednio bądź pośrednio, odczuła również wieś²². Trudno byłoby uznać, że mieszkańcy wsi (ich polityczni reprezentanci) wywarli jakiś wpływ na założenia i kształt planu Balcerowicza czy chociażby sposób jego realizacji na wsi²³. Można stwierdzić, że po zmianie ustroju (w warunkach już suwerennego, demokratycznego państwa, kiedy to swobodnie mogła być prowadzona działalność polityczna) nie poprawiła się zasadniczo pozycja polityczna mieszkańców wsi. Musieli funkcjonować wprawdzie w innych, ale wciąż nie przez siebie określanych regułach. Przyjęli więc do wiadomości, że zaczął się politycznie nowy okres, do którego (jak do wszystkich poprzednich) trzeba się było dostosować.

Wdrażany w Polsce model transformacji ustrojowej doprowadził do dekoloktywizacji i dualizacji rolnictwa – wyodrębnienia się prywatnych gospodarstw towarowych (przedsiębiorstw rolnych, rolno-przetwórczych, produkcyjnych, usługowych) oraz gospodarstw nietowarowych (quasi-chłopskich, wielozawodowych, rolniczo-socjalnych czy całkowicie socjalnych). Można zatem powiedzieć, że balcerowiczowski kapitalizm na wsi przyjął się

²² Niezależnie od następujących zmian rządowych czy składu tworzących te rządy partii (w tym tych, które wprost określały się jako reprezentanci polityczni wsi, wywodzących się zarówno z obozu dawnej władzy, jak i byłej opozycji) w okresie transformacyjnego ćwierćwiecza nie uległa zmianie, zapoczątkowana przez Leszka Balcerowicza, liberalna polityka państwa wobec wsi.

²³ Ze strony władzy nie było praktycznie żadnych **działań osłonowych**, zabezpieczających mieszkańców wsi przed skutkami dość mechanicznie (bez uwzględniania odmiennych warunków ich realizowania na wsi) wprowadzonych reform gospodarczych. Wieś nie miała nawet swojego odpowiednika Jacka Kuronia – osoby i instytucji koncentrującej uwagę na społecznych kosztach transformacji. Po latach politykę tę ocenia dosadnie np. prof. Marcin Król, mówiąc: „Pegeery rozwiązano w 1991 roku jednym pociągnięciem piora. Kilkaset tysięcy ludzi z dnia na dzień zostało na lodzie. Kiedyś to będzie podręcznikowy przykład, jak nie powinno się robić reform po trupach”. Zob. *Byliśmy głupi. Rozmowa Grzegorza Sroczynskiego z Marcinem Królem*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 lutego 2014 r.

z różnym skutkiem. Z jednej strony sprawił, że Polska, po latach niedoborów, stała się liczącym się eksporterem żywności. Z drugiej zaś – skutkuje znacznym rozwarstwieniem społecznym na wsi. Spora część mieszkańców wsi to typowi **emigranci w czasie**²⁴, którzy nie są zdolni aktywnie uczestniczyć w jej życiu gospodarczym i społecznym (w tym także politycznym). Wieś nie miała swojego planu, który mógłby zostać skonfrontowany z realizowanym wówczas przez Leszka Balcerowicza planem transformacji ekonomicznej państwa. Formalnie równoważny z Balcerowiczem (także wicepremier w rządzie Tadeusza Mazowieckiego) prof. Czesław Janicki, podobnie jak wszyscy kolejni jego następcy na stanowisku ministra ds. wsi (obszarów wiejskich) i rolnictwa (produkcji rolnej), niezależnie od tego, z której strony dawnego sporu politycznego pochodzili, wpisywali się w koleiny polityki gospodarczej wytyczone przez Balcerowicza²⁵. Nie było społecznego i politycznego klimatu dla opracowywania wizji i strategii rozwoju polskiej wsi czy zawężonych tylko do rolnego sektora gospodarki (z wykorzystaniem także pozarolniczych zasobów wsi)²⁶. Tak więc nawet gdyby wieś dysponowała większą siłą polityczną, to i tak nie wiedziałaby, co ma realizować. Można powiedzieć, że z ujawnionych w 1989 r. możliwości politycznych wieś nie potrafiła skorzystać, bo nie była do nich przygotowana, nie była zdolna do politycznego **wzięcia swoich spraw w swoje ręce**. W wyniku braku pozytywnego programu politycznego w odpowiedzi pojawiły się „programy negatywne”, najbardziej dobitnie wyrażone w hasle Andrzeja Leppera: „Balcerowicz musi odejść”²⁷.

Kolejną historyczną okazją do poprawy sytuacji mieszkańców wsi stało się wstąpienie Polski do Unii Europejskiej. Należy pamiętać, że mieszkańcy wsi (podobnie jak miało to miejsce w wielu innych krajach przystępujących

²⁴ Zob. M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. Emigranci w czasie to osoby, które **muszą żyć w świecie, którego nie znają**, z czego wynika niemożność ich dostosowania się do aktualnie obowiązujących warunków.

²⁵ Już samo przesłедzenie zmian w nazewnictwie resortu wskazuje, jak bardzo zmienne w ostatnich latach było nastawienie władz odnośnie do jego zadań. Warto zauważyć, że żaden z dotychczasowych ministrów rolnictwa nie prezentował się jako **gospodarz** obszarów wiejskich. Dlatego uzasadnione wydaje się pytanie, czy ministrowie nominalnie odpowiedzialni za obszary wiejskie są wyrazicielami polityki wszystkich mieszkańców wsi.

²⁶ Po okresie socjalizmu chciano jak najszybciej odejść od identyfikowania Polski jako kraju przemysłowo-rolniczego. W poszukiwaniu recept na rozwój gospodarczy Polski pomijano na ogół sektor rolny, nie traktując go jako strategicznie ważnego. Problematyka wsi i rolnictwa (jako odrębna kategoria) nie występuje w najważniejszych programach rozwoju kraju, raportach strategicznych opracowywanych w KPRM przez zespół ministra Michała Boniego czy wdrażanym przez Ministerstwo Nauki Narodowym Programie Foresight „Polska 2020”. Żaden z dotychczasowych ministrów rolnictwa nie był zainteresowany realizacją foresightu branżowego (rolnictwo, przemysł rolno-spożywczy) i/lub środowiskowego (wieś, obszary wiejskie, prowincja, peryferie).

²⁷ Nazwy: „Ruch Społeczny Samoobrona”, „Związek Zawodowy Rolnictwa Samoobrona”, „Przymierze Samoobrona” itp. wskazują na defensywny charakter organizacji politycznej, która w okresie tego ćwierćwiecza zdołała skupić uwagę największej liczby mieszkańców wsi (w tym najbardziej spaupierzowanej jej części, która z zasady nie uczestniczy w wyborach).

najpierw do EWG, a potem do UE) byli raczej w ariergardzie procesu integracji. Z racji swojego społecznego i ekonomicznego położenia mieli (szczególnie rolnicy) więcej niż przeciętne powody do obaw. Mogli się obawiać nie tylko pogorszenia warunków gospodarowania (nie było przecież łatwo wyobrazić sobie funkcjonowania otwartego europejskiego rynku żywności czy wpływu nierównych, wypłacanych w różnych systemach w poszczególnych krajach, dopłat dla rolników), lecz także – nauczeni doświadczeniem – braku zainteresowania ich problemami ze strony państwa i (zupełnie wtedy jeszcze nieznanym) instytucji unijnych.

Zasługą proeuropejsko nastawionych środowisk politycznych (wspartych przez najwyższe kościelne autorytety, co istotnie ograniczyło możliwości zniechęcania do integracji zarówno partii deklarujących swoje związki z Kościołem, jak i aktywnych wcześniej na tym polu duchownych) jest to, że potrafiły istniejące opory mieszkańców wsi ograniczyć do poziomu niezagrażającego podpisaniu w 2003 r. (wspólnie z 24 innymi państwami) Traktatu Akcesyjnego.

W tym przypadku jednak mieszkańcy wsi dość szybko zmienili zdanie na temat Unii Europejskiej. Można więc powiedzieć, że o korzyściach z integracji, jakich doświadczają (w szczególności rolnicy), oni sami zdecydowali w najmniejszym stopniu. Ich bezsporną zasługą jest najwyżej to, że nie uniemożliwili integracji czy nie opóźnili jej terminu.

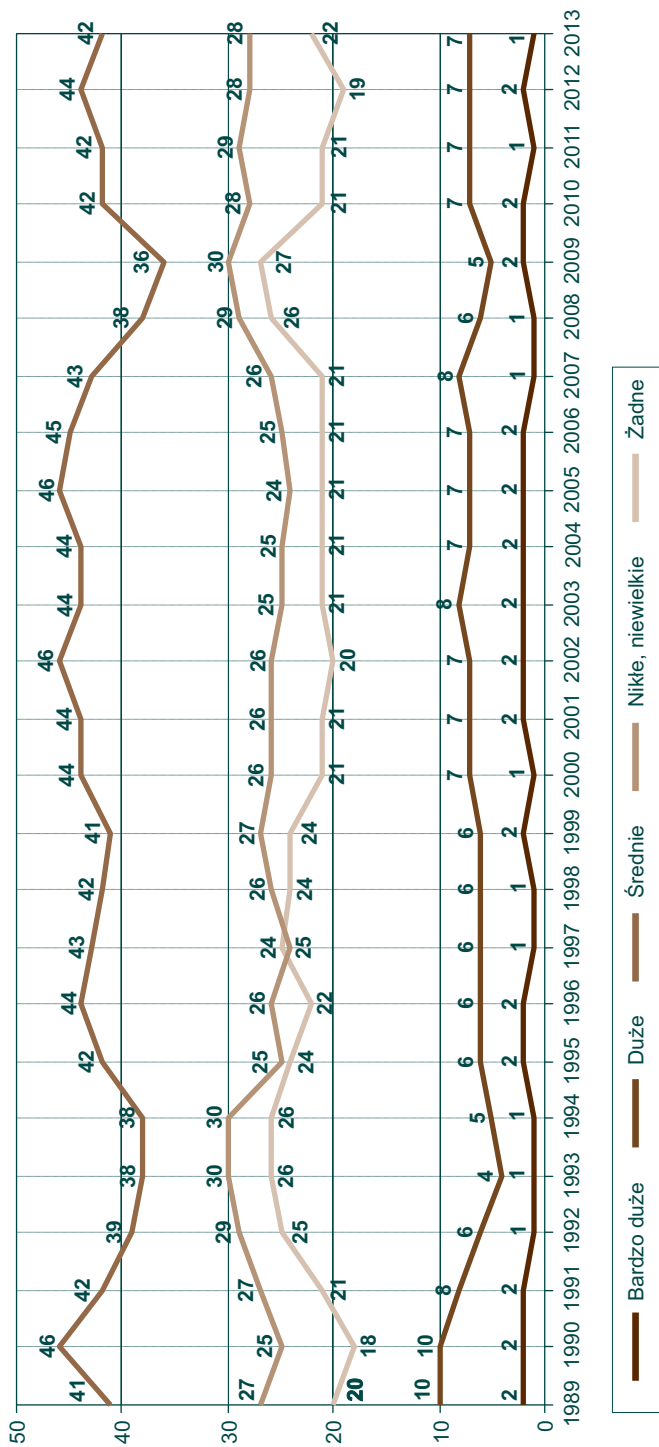
Najpoważniejsze zmiany polityczne (transformacja ustrojowa i wejście Polski do UE) na wsi dokonały się raczej przy defensywnym nastawieniu mieszkańców wsi. Są oni beneficjentami zmian, których niekoniecznie wcześniej chcieli. Skoro zaś, po czasie (szczególnie dobitnie widać to na przykładzie obecności w UE), są z nich zadowoleni, to powstaje pytanie: czy mieszkańcy wsi są zdolni do podejmowania korzystnych dla siebie decyzji politycznych?

Pierwsza dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej przyniosła polskiej wsi wymierne korzyści praktycznie we wszystkich obszarach życia. Skutkuje ona także rewolucją mentalną jej mieszkańców. Życie na wsi przestało być traktowane jako rodzaj dyskryminacji²⁸. Mieszkańcy wsi *en bloc* szybko rozstają się z obciążającym ich wizerunkiem „innej kategorii Polaków”. Stają się coraz bardziej różni, a przez to coraz bardziej podobni do reszty społeczeństwa²⁹. Polska wieś weszła w proces upodabniania się do wsi

²⁸ 86% mieszkańców wsi wybiera wieś jako preferowane przez siebie miejsce zamieszkania, a tylko 12% chciałoby mieszkać w mieście. Zob. *Polska wieś – stereotypy. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2014.

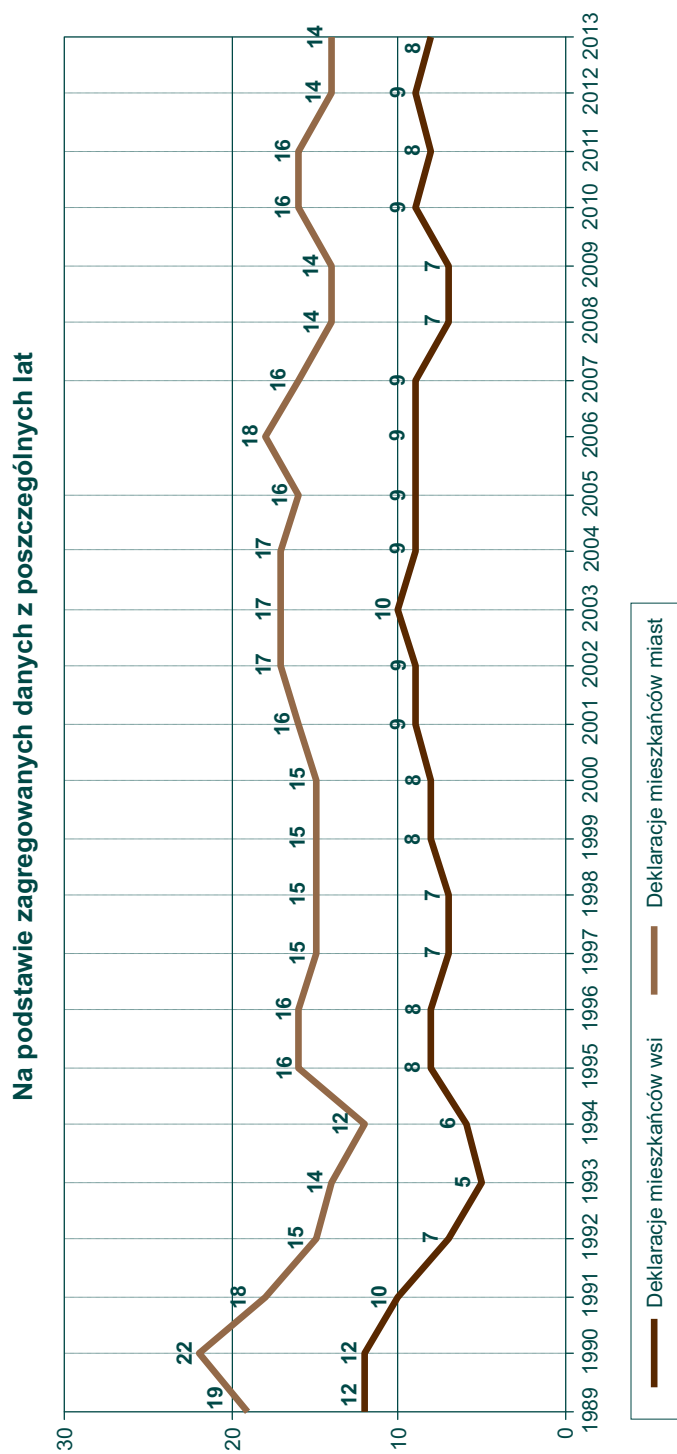
²⁹ Charakterystyczne, że dopiero teraz, kiedy intensywnie zmniejszają się różnice między mieszkańcami wsi i miast, wzrasta społeczna świadomość występujących między nimi różnic. Między 1993 i 2013 r. zwiększył się z 34 do 50% udział respondentów twierdzących, że „ludzie mieszkający na wsi i ludzie z miasta nie są tacy sami, są między nimi różnice” i zmniejszył się z 55% do 45% udział twierdzących, że „ludzie mieszkający na wsi i ludzie z miasta są tacy sami”. Obecne opinie na ten temat są takie same wśród mieszkańców miast i wsi. Zob. *Polska wieś – stereotypy*, op. cit.

Deklaracje mieszkańców wsi na podstawie zagregowanych danych z poszczególnych lat. Pominęto odpowiedzi „określiłbym/abym to inaczej”

Rycina 7.12. Jak określiłby/aby Pan/i swoje zainteresowanie polityką? Czy jest ono: bardzo duże, duże, średnie, nikłe/niewielkie czy żadne? (%)

Źródło: Włóś polska – dwadzieścia lat przemian. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2013.

Rycina 7.13. Duże lub bardzo duże zainteresowanie polityką na wsi i w mieście (%)

Źródło: Wieś polska – dwadzieścia lat przemian. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2013.

europjskich, gdzie sposób życia mieszkańców terenów niezurbanizowanych nie odbiega pod względem cywilizacyjnym od życia w mieście (zachowując przy tym swoje szczególne walory)³⁰.

W obrębie tych fundamentalnych przeobrażeń nie zmienia się jednak zainteresowanie mieszkańców wsi polityką (ryciny 7.12 i 7.13). Było ono i jest nadal małe i niższe niż wśród mieszkańców miast. Na tle dużej bierności politycznej Polaków mieszkańcy wsi wyróżniają się jeszcze mniejszą aktywnością w tej sferze.

Od początku transformacji mieszkańcy wsi, przeczuwając zagrożenia, jakie niesie zmiana ustrojowa, chcieli być politycznie silni³¹, ale nie potrafili swojej siły zbudować. Nie mając własnej (wiejskiej) partii politycznej (żadna z partii aspirujących do tej roli nigdy nie zyskała poparcia większości mieszkańców wsi), korzystali z ogólnodostępnych ofert politycznych. I podobnie jak pozostali Polacy, często zmieniali swoje preferencje polityczne, zachowując przy tym zwykle własną specyfikę głosowania³².

W wyborach kontraktowych w 1989 r. większość mieszkańców wsi, w tym rolników, poparła Solidarność, odrzucając kandydatów tzw. koalicji rządowej, zarówno z PZPR, jak i ZSL. Wybór ten, choć już przy mniejszej frekwencji, potwierdzili następnie w wyborach samorządowych w 1990 r. Liderami utworzonych wtedy rad gmin zostawali najczęściej ludzie związani z ludowym nurtem obozu solidarnościowego, rzadziej zaś apolityczni lokalni przywódcy czy dawniejsi działacze ludowi funkcjonujący (od 5 maja 1990 r.) pod szyldem Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). Już wtedy zanotowano jednak znaczne różnice zachowań wyborczych mieszkańców wsi między poszczególnymi regionami kraju.

Szybko jednak środowiska wiejskie porzuciły Solidarność i przeszły do opozycji, głównie ze względu na boleśnie doświadczane koszty transformacji będące skutkiem liberalnej polityki gospodarczej realizowanej przez rządzący obóz solidarnościowy. W wyborach 1993 r. znaczna część ludności wiejskiej poparła partie nazywane wtedy postkomunistycznymi – blok wyborczy Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) i PSL, które po niespodziewanym zwycięstwie wyborczym utworzyły koalicję rządową. PSL uzyskała w tych wyborach

³⁰ Tam, gdzie zbudowana jest infrastruktura komunikacyjna, różnice geograficzne między środowiskami tracą na znaczeniu. W polskich warunkach stan taki jest jednak jeszcze daleki od osiągnięcia.

³¹ Poczucie odmienności interesów wiejskich (w tym politycznych) było powszechne. Nikt nie miał złudzeń, że sytuacji chłopca czy rolnika nikt lepiej nie zrozumie jak on sam. I dlatego on sam powinien umieć ich dopilnować.

³² Specyfika zachowań wyborczych mieszkańców wsi przesądza o tym, że partie potrafiące zgromadzić nawet tylko niewielką część wiejskiego elektoratu uzyskują często status jęczyczka u wagi, pozwalający im osiągać niewspółmierne do swej pozycji korzyści polityczne. W konsekwencji przez wszystkie lata minionego ćwierćwiecza jakaś **partia wiejska** (PSL, Porozumienie Ludowe, Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe, Samoobrona) uczestniczyła w koalicji rządowej.

15% głosów w skali z kraju, z czego na wsi 34%, a wśród rolników 52%. Potwierdzeniem dokonanego zwrotu politycznego (od Solidarności do partii postpeerelowskich) był dobry wynik koalicji SLD–PSL w wyborach samorządowych w 1994 r. W odbywających się rok później wyborach prezydenckich mieszkańcy wsi stanęli przed podwójnym dylematem: nie tylko wyborem między Aleksandrem Kwaśniewskim (liderem SLD, idącym do wyborów z hasłem „wybierzmy przyszłość”) a Lechem Wałęsą (legendarnym przywódcą Solidarności, przed drugą turą popieranym już przez cały obóz dawnej opozycji i Kościół), lecz także między Kwaśniewskim i Waldemarem Pawlakiem (w latach 1993–1995 premierem rządu, aspirującym do roli politycznego przywódcy wsi). Mieszkańcy wsi (podobnie jak ogół Polaków) w drugiej turze niemal po równo poparli Kwaśniewskiego i Wałęsę, już w pierwszej odrzucając kandydaturę Waldemara Pawlaka.

Równie szybko mieszkańcy wsi rozczarowali się postpeerelowską lewicą, co spowodowało kolejny zwrot w kierunku solidarnościowej prawicy. W wyborach parlamentarnych 1997 r. wiejski elektorat wspomógł zwycięstwo wyborcze Akcji Wyborczej Solidarność (AWS), która utworzyła koalicję rządową z inteligentką Unią Wolności (UW). PSL w tych wyborach uzyskał tylko 7,31% głosów. Już jednak rok później w wyborach samorządowych wpływy AWS w gminach wyraźnie osłabły na korzyść opozycyjnego PSL oraz szerzej wchodzącego na wieś SLD. Kolejne lata przyniosły zaostrenie problemów ekonomicznych na wsi, skutkujące licznymi protestami rolniczymi, blokadami dróg i wejściem na scenę polityczną Samoobrony.

W małym stopniu wpłynęło to na wynik wyborów prezydenckich w 2000 r., które już w pierwszej turze znaczną przewagą głosów wygrał ponownie Aleksander Kwaśniewski. Głosowała na niego także wieś. W tle tego zwycięstwa należy odnotować, że lider AWS Marian Krzaklewski uzyskał na wsi taki sam wynik jak lider PSL Jarosław Kalinowski (po ok. 15%), wyraźnie jednak przegrywając wśród rolników (Kalinowski 31%, Krzaklewski 14%). Głosami rolników Kalinowski nieznacznie wygrał na wsi także z Andrzejem Lepperem, liderem Samoobrony.

Kolejne wybory parlamentarne 2001 r. to już na powrót, tym razem bardzo wyraźna, dominacja lewicowej koalicji Sojuszu Lewicy Demokratycznej i Unii Pracy (SLD–UP; 41,04% głosów), co przy nieco lepszym wyniku PSL niż w poprzednich wyborach do parlamentu (8,98%) umożliwiło zawarcie przez te ugrupowania kolejnej koalicji rządowej. Na scenie politycznej zaistniała już jednak na dobre Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej, uzyskując 10,2% głosów (niewiele mniej od trzeciej wówczas Platformy Obywatelskiej – 12,68%). Na wsi zwyciężyła koalicja SLD–UP – 32,5%, a na drugim miejscu był PSL – 19,1% (łącznie uzyskując ponad połowę głosów mieszkańców wsi – 51,6%).

Niemniej w następnych wyborach parlamentarnych w 2005 r. na wsi z kolei zwyciężył PiS – 23,3%, Samoobrona zaś uzyskiwała wynik na poziomie 20,5%. Wzrosło poparcie dla Platformy Obywatelskiej (15%), która nieznacznie pokonała PSL (14,5%). Poparcie dla SLD na wsi, w ciągu tylko czterech lat, zmalało z blisko 33% do 7,7%. Potwierdzeniem, z jeszcze większą mocą, poparcia dla PiS były wyniki głosowania mieszkańców wsi w wyborach prezydenckich (odbywały się one tuż po wyborach parlamentarnych), w których w pierwszej turze najwięcej głosów zdobył kandydat PiS Lech Kaczyński (34,1%), przed Andrzejem Lepperem (28,6%), Donaldem Tuskiem (25,2%), Markiem Borowskim (6,1%) i reprezentującym PSL Jarosławem Kalinowskim (jedynie 3,6%). W drugiej turze wyborów Lecha Kaczyńskiego poparło 67,7% mieszkańców wsi, natomiast Donalda Tuska – dwa razy mniej (32,3%)³³.

W wyniku wyborów parlamentarnych 2005 r. ich zwycięzca na wsi – PiS, utworzył (wraz z Samoobroną i Ligą Polskich Rodzin) rząd, a Lech Kaczyński objął urząd Prezydenta RP.

Mieszkańcy wsi okazali się lojalnymi wyborcami PiS, także w kolejnych (przyspieszonych) wyborach parlamentarnych w 2007 r. PiS uzyskał wtedy na wsi rekordowe poparcie – 38,6%. Na drugim miejscu była PO (28%), a na trzecim PSL (17,4%). Z polskiej mapy politycznej zniknęła zaś Samoobrona (uzyskała na wsi jedynie trzyprocentowe poparcie). Tym razem jednak najwięcej głosów mieszkańców wsi zasililo partię, która po wyborach musiała przejść do opozycji. Rządy w Polsce zaczęła sprawować koalicja PO–PSL, która (obie partie łącznie) zdobyła na wsi aż 45,4% głosów (o blisko 7 punktów procentowych więcej niż PiS)³⁴.

Podobnie było w kolejnych wyborach parlamentarnych w 2011 r., w których także najwięcej wiejskich głosów oddano na PiS – 36,4% (w dalszej zaś kolejności na PO – 26,89% i PSL – 17%). Po wyborach, kolejny raz, PiS pozostał partią opozycyjną. Znowu jednak rządząca koalicja (obie partie łącznie) uzyskała przewagę nad głosami oddanymi na PiS (43,89% wobec 36,4%, czyli ponad 7 punktów procentowych)³⁵.

Podobny efekt odnotowano rok wcześniej w przyspieszonych (w wyniku śmierci Lecha Kaczyńskiego w katastrofie smoleńskiej) wyborach prezydenckich, w których większość wiejskich głosów w drugiej turze (58,94%) uzyskał kandydat PiS Jarosław Kaczyński, przy wygranej w tych wyborach kandydata PO Bronisława Komorowskiego (53,01% głosów w całym kraju).

³³ T. Żukowski, *Polityczna mapa wsi*, w: *Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska, J. Wilkin, FDPA, Warszawa 2006.

³⁴ T. Żukowski, *Mapa polityczna wsi 2008*, w: *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska, J. Wilkin, FDPA, Warszawa 2008.

³⁵ K. Pankowski, *Poglądy, sympatie i wybory polityczne mieszkańców wsi*, w: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska, J. Wilkin, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Kandydaci **wiejskich partii** uzyskali zaś odpowiednio: Waldemar Pawlak – 1,75% i Andrzej Lepper – 1,28% poparcia.

Dotychczasowe doświadczenia wyborcze mieszkańców wsi wskazują, że zmieniali oni preferencje polityczne zasadniczo w tym samym rytmie co pozostali Polacy, przez większość czasu stawiając na partie, które po wyborach obejmowały rządy. Zwykle też szybko się nimi rozczarowywały i w kolejnych wyborach przerzucały swoje głosy na partie opozycyjne.

Od wyborów parlamentarnych w 2007 r. ponad $\frac{1}{3}$ wiejskich głosów (największa ich część) oddawana jest na partię opozycyjną, niemającą wpływu na realizowaną politykę wobec wsi. Tym samym głosy mieszkańców wsi przestały przesądzać o wyborczych zwycięstwach. W tym sensie polityczna ranga wsi uległa obniżeniu.

Wieś była i jest ważnym elementem krajowej polityki, a przez to ma na nią określony (momentami nawet istotny) wpływ. Dotychczas jednak nigdy nie był to wpływ wystarczający, aby wieś mogła stanowić politycznie sama o sobie, tj. określać sposób swojego funkcjonowania. Zachowała zdolność korygowania realizowanej wobec wsi polityki, ale nie ma zdolności jej kreowania³⁶.

Polska wieś jest obecnie w trakcie dokonywania się ważnych dla niej zmian, które przesądzą, jaki będzie polski **kraj za miastem**.

Jakie polska wieś ma możliwości zapewnienia dobrej (dla siebie) kontynuacji procesu zmian?

Ograniczeniem w tym zakresie może być niedostateczna aktywność polityczna mieszkańców wsi. Nic przecież lepiej nie sprzyjałoby rozwojowi wsi jak własna siła polityczna, dzięki której byłaby ona zdolna do formułowania wartościowych celów rozwoju, stanowienia przyjaznych dla siebie reguł funkcjonowania i określania partnerskich zasad współdziałania z pozawiejskimi środowiskami. Byłaby to wieś realizująca partycypacyjną politykę lokalną (potrafiąca się dobrze samorządzić)³⁷. Zdolna do wyznaczania **słupów milowych** polityki państwa wobec obszarów wiejskich. Współtworząca, w kooperacji z innymi środowiskami, regionalne polityki rozwoju, uwzględniające zasoby i możliwości rozwojowe obszarów wiejskich (wpisane w inteligentne specjalizacje regionów). Stanowiąca silny filar kształtowania racjonalnej polityki krajowej³⁸ i poprzez nią wpływania na politykę Unii Europejskiej, w tym adresowaną do europejskich obszarów wiejskich.

³⁶ Mniejszościowy udział wiejskiej partii w koalicji rządowej daje jej większe możliwości blokowania zmian proponowanych przez większego koalicjanta aniżeli wymuszania na nim wprowadzania własnych projektów. Częściej korzysta ona z pedału hamulca aniżeli gazu. Tym zapewne należy tłumaczyć utrzymujący się zastój w polityce państwa wobec wsi i rolnictwa.

³⁷ Istnieje wiele przykładów bardzo dobrej wiejskiej samorządności. Wskazują one na skale niewykorzystanych możliwości występujących na obszarach wiejskich.

³⁸ Opartej chociażby tylko na zdrowym (kiedyś nazywanym chłopskim) rozsądku.

7.3. Podsumowanie

Nie ma żadnych dobrych powodów, aby wykluczać możliwość realizacji przez mieszkańców wsi takiej (jednoznacznie pozytywnej) polityki. Zarazem jednak trudno byłoby znaleźć uzasadnienie dla możliwości jej urzeczywistnienia na bazie istniejącego obecnie potencjału politycznego wsi. Niekorzystnie rzutuje na niego bowiem nie tylko przeszłość, lecz także teraźniejszość. **Mieszkańcy wsi, jeszcze bardziej niż reszta polskiego społeczeństwa, wykazują wysoki poziom alienacji politycznej i niski stopień identyfikacji z partiami politycznymi**³⁹. Trudno byłoby stwierdzić, że polska wieś jest politycznie zarządzana, czy chociażby tylko, że jest politycznie reprezentowana. Odwrotnie, jest politycznie bierna i rozbita.

Mieszkańcy wsi są coraz bardziej zróżnicowani społecznie i zawodowo⁴⁰, a przez to coraz bardziej otwarci na różne propozycje polityczne⁴¹. Tym samym, podobnie jak w innych wymiarach, stają się też coraz mniej specyficzni politycznie⁴². Dla partii politycznych wieś staje się w rosnącej mierze jedynie (wyodrębnianą już głównie ze względów geograficznych) częścią ich standardowych elektoratów.

Partie nie mają całościowych ofert politycznych dla mieszkańców wsi. A te, które starały się je wysuwać (jak np. PSL czy wcześniej Samoobrona), uzyskują zainteresowanie jedynie małej części tej populacji. Wieś, rozumiana jako ogół jej mieszkańców, najwyraźniej nie jest zainteresowana posiadaniem swojej środowiskowej partii. W sytuacji gdy głosy wyborcze uzyskuje się głównie w wyniku rywalizacji negatywnej (w tym wypadku poprzez pokazywanie, która partia najbardziej zaszkodziła polskiej wsi), wiejski wyborca nie ma komfortu wybierania kandydatów prezentujących programy odnoszące się do najważniejszych problemów środowiska, w jakim żyje⁴³.

³⁹ *Poczucie alienacji partii politycznych. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013.

⁴⁰ Na pytanie zadawane mieszkańcom obszarów wiejskich: „Jakie jest główne źródło utrzymania Pana/i gospodarstwa domowego?” 37% odpowiada „praca najemna”, 35% – „coś innego, np. renta, emerytura, zasiłek”, 18% – „praca w rodzinnym gospodarstwie rolnym” i 10% – „praca na własny rachunek poza rolnictwem”. Zob. *Wieś polska. Charakterystyka ludności rolniczej. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013. Natomiast na pytanie: „Które zdanie lepiej opisuje Pana/i sytuację?” 8% badanych mieszkańców obszarów wiejskich odpowiada: „mieszkam na wsi, ale pochodzę z miasta” (pozostałych 92% deklaruje wiejskie pochodzenie). Zob. *Wieś polska – rdzenni i nowi mieszkańcy. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2013.

⁴¹ Uważana za najbardziej ekstrawagancką światopoglądowo i obyczajowo partia – Ruch Palikota, na wsi uważanej za ostoję religijności i tradycjonalizmu, w ostatnich wyborach uzyskała 8,21% poparcia. Był to, podobnie jak w całym kraju, trzeci wynik wyborczy.

⁴² Gdyby polski parlament wybierany był w 2011 r. tylko przez mieszkańców wsi, reprezentowane w nim byłyby te same partie, choć układ sił byłby inny (PiS przed PO i na trzeciej pozycji PSL).

⁴³ Wynika to m.in. z niskiej jakości klasy politycznej. Dosadnie ocenę tę formułuje Marcin Król: „W tym (...) co dzisiaj nazywamy polityką, nie ma wybitnych jednostek. Z jakiegoś powodu selekcja do polityki jest negatywna, pewnie dlatego, że lubimy wybierać ludzi takich samych jak my sami. A potem

Nie sprzyja to zainteresowaniu mieszkańców wsi udziałem w wyborach. Z kolei **niższa frekwencja wyborcza na wsi⁴⁴ nie tylko nie buduje siły politycznej wsi, ale zmniejsza jeszcze jej atrakcyjność jako terenu pozyskiwania głosów wyborczych przez partie polityczne.** Ta negatywna spirala (im niższa frekwencja na wsi, tym gorsza dla niej oferta polityczna ze strony partii politycznych) sprzyja dalszej marginalizacji politycznej wsi.

Przestrzeń niewypełniona bieżącą aktywnością polityczną (trudno za taką uznać jej okresowe wzmożenia w kampaniach wyborczych) musi zostać zastąpiona innymi sposobami wpływania na sprawy wsi. Wiejska rzeczywistość obecnie zasadniczo wykuwa się więc w wyniku działań administracji (unijnej, krajowej i samorządowej), poprzez realizowane na wsi unijne polityki. Otoczenie polityczne wywiera na nią niedostateczny wpływ, a jeśli już tak się dzieje, to nie zawsze jest to wpływ korzystny.

Przy generalnie negatywnym nastawieniu do polityki taki stan uchodzić może za właściwy, a nawet pożądany. Dominuje przekonanie, że wszystkie założone plany **europizacji wsi** są realizowane. Z poczuciem sukcesu zamykany jest pierwszy (duży, obejmujący lata 2007–2013) okres unijnego finansowania rozwoju obszarów wiejskich. Mocno zaawansowane (ostatnie etapy przygotowania) są prace nad nowym Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).

Czy zapisane w nim cele są znane i podzielane przez mieszkańców wsi? Czy (i na ile) będą oni wykazywać gotowość angażowania się w ich realizację?

Odpowiedzi na te (niestety z oczywistych względów retoryczne) pytania przesądzą o ograniczonych możliwościach administracji⁴⁵. Z perspektywy urzędu, i tylko poprzez działania urzędników, nie da się dobrze realizować potrzebnych zadań społecznych i gospodarczych. Działania administracji powinny bazować na autentycznej aktywności społecznej i politycznej mieszkańców wsi. A ta jest niedostateczna – często w wyniku nadmiernie sztucznych, nakierowanych nie na oczekiwany rzeczywisty efekt, a na ślepą zgodność z narzucanymi przez administrację i nierzadko dalece niezyciowymi procedurami. Administracja nie może być efektywna „sama z siebie”. Powinna być

dostajemy od nich dokładnie to, czego nieświadomie pragniemy – dawkę środka usypiającego. No może nie jest super, ale jakoś tam idzie, ktoś mniej więcej wie, co robić. Otóż przykra informacja na dziś brzmi, że obecnie nikt nie wie. A już na pewno nie oni”. Zob. *Byliśmy głupi...*, op. cit.

⁴⁴ W wyborach parlamentarnych w 2011 r. wzięło udział jedynie 42,42% uprawnionych do głosowania mieszkańców wsi (w mieście 54,52%, czyli o 12 punktów procentowych więcej). Jest to wskaźnik niższy o 2,9 punktu procentowego niż w wyborach w 2007 r. (wtedy głosujących na wsi było 45,3%). Zob. dane Państwowej Komisji Wyborczej.

⁴⁵ Dotyczą one wszystkich instytucji, które same programują swoją działalność, same ją realizują i same oceniają jej rezultaty. Tym bardziej odnosi się to do tradycyjnej administracji (a z taką ciągle mamy do czynienia w Polsce), która nie została przekształcona w system nowoczesnych instytucji publicznych zorientowanych na zadania i wyniki, realizujących polityki publiczne na podstawie obiektywnych informacji i dowodów (konceptja *evidence based policy*).

„zadaniowana”, zarówno w wymiarze strategicznym, jak i bieżącego nadzoru nad jej funkcjonowaniem, przez demokratyczne, sprawne merytorycznie, instytucje polityczne.

W rocznicowym raporcie o stanie wsi warto więc sformułować przestrożę przed aktualnością tezy, że mieszkańcy wsi kiedyś nie mogli, potem – kiedy już mogli – to nie potrafili, a teraz nie „chcą chcieć” korzystać z możliwości wywierania rzeczywistego wpływu nie tylko na sprawy swojego domu czy gospodarstwa, lecz swojej miejscowości, gminy i w ogóle wsi – jako środowiska zamieszkania dla ludzi, którzy umieją docenić jej szczególne walory⁴⁶.

⁴⁶ Przesądzałoby to ostatecznie, że także w tym wymiarze mieszkańcy wsi przestali być specyficzni. Przestali przypisywać swojemu środowisku zamieszkania cechy szczególne. Przestali traktować wieś jako wartość w dawniejszym, tradycyjnym sensie, a nie wytworzyli jeszcze zdolności dostrzegania jej współczesnego znaczenia.

Andrzej Czyżewski, Anna Matuszczak*

Rozdział 8. Budżet rolny Polski przed wstąpieniem do Unii Europejskiej i po akcesji. Poziom, dynamika, tendencje

Zamierzeniem autorów niniejszego rozdziału raportu jest ocena wydatków budżetowych na szeroko pojęty sektor rolny w Polsce w długim okresie, tj. przez 25 lat (1989–2014), ze szczególnym uwzględnieniem okresu przed akcesją i po akcesji Polski do Unii Europejskiej (UE). Ocena budżetu rolnego będzie się odnosić do poziomów, dynamiki i tendencji wydatków na kilku płaszczyznach. W przypadku pierwszej zostanie oceniona relacja wydatków na sektor rolny względem wydatków budżetowych ogółem, z uwzględnieniem zmian w makroekonomicznym otoczeniu budżetu rolnego. Następnie zbadane zostaną wydatki na cele budżetowe związane ze stabilizacją rynków (działalność Agencji Rynku Rolnego – ARR) i modernizacją sektora rolnego (działalność Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – ARiMR) oraz na zabezpieczenia społeczne w ramach KRUS. Ważną część rozważań stanowić będzie zestawienie udziału wydatków ze środków pomocowych z UE w łącznym budżecie rolnym Polski, co pozwoli określić relacje między finansowaniem unijnym i krajowym celów budżetowych w polityce rolnej Polski. W podsumowaniu zaprezentowane zostaną wnioski dotyczące wydatków na sektor rolny ze względu na ocenę ich poziomów i dynamiki w okresie przed akcesją i po akcesji Polski do UE, a także uwypuklone zmiany oraz tendencje w tym zakresie.

* Prof. dr hab. Andrzej Czyżewski, dr hab. Anna Matuszczak, Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

8.1. Makroekonomiczne otoczenie budżetu rolnego w Polsce w latach 1989–2014¹

Rozważając miejsce badanego sektora w gospodarce, nie sposób oderwać go od uwarunkowań makroekonomicznych. Jest to ważne ze względu na fakt, że tendencje ogólnogospodarcze mają bezpośredni wpływ na tendencje sektorowe. Rolnictwo jest działem gospodarki powiązaniem z nią szczególnie w ramach przepływów międzygałęziowych, a tym samym wpływa ono, poprzez sprzężenia, na sprawność działania całego organizmu gospodarczego². Dodatkowo zarówno pozytywne, jak i negatywne zjawiska zachodzące w skali makro przenoszą się na rolnictwo i jego otoczenie, wywołując, z pewnym opóźnieniem, odpowiednie reperkusje³. Innymi słowy, koniunktura rolnicza jest z jednej strony integralną częścią koniunktury ogólnogospodarczej, z drugiej zaś – jej pochodną.

Przemiany gospodarcze w Polsce podlegały wahaniom, co wpływało na dostosowania rolnictwa do nowych warunków. Transformację gospodarczą w latach 90. XX w. charakteryzowały najpierw zachowania typu wczesnokapitalistycznego – żywiołowość liberalnie traktowanego mechanizmu rynkowego. Nie służyło to utrzymywaniu się procesów wzrostowych ani kumulacji pozytywnych tendencji. Od połowy lat 90., kiedy to PKB osiągnął najwyższą dynamikę, wystąpił systematyczny jej spadek, co trwało aż do początku minionej dekady, gdy miało miejsce ponowne „odbicie” (tabela 8.1). Wysoka dynamika PKB to efekt rosnącego w latach 2005–2008 popytu inwestycyjnego, konsumpcyjnego oraz popytu zagranicy (eksportu), co składało się na ogólny wzrost popytu końcowego. Należy podkreślić, że udział współczesnego sektora rolnego w wytwarzaniu finalnego produktu żywnościowego (a tym samym PKB) wykazuje tendencję malejącą, gdyż wzrasta wkład pozarolniczych członów gospodarki żywnościowej⁴. Dodatkowo działa prawo Engla mówiące, że wraz ze wzrostem dochodów konsumentów udział wydatków na żywność (zwłaszcza nisko przetworzoną) maleje (w całości wydatków), mimo że wartościowo rośnie.

¹ Sektor rolny w ustawach budżetowych obejmował: od 1989 do 2000 r. wydatki Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, ARR, ARiMR, budżety wojewodów w zakresie rolnictwa, rezerwy celowe. Po 2000 r. są to wydatki na: rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwy celowe, bez KRUS i środków na współfinansowanie i prefinansowanie celów i programów unijnych. Od 2010 r. te ostatnie zostały wydzielone w ramach Budżetu Środków Europejskich.

² A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze regulatorów i rynków rolnych*, wyd. 2, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2006, s. 85.

³ A. Czyżewski, A. Poczta, Ł. Wawrzyniak, *Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej*, „Ekonomista”, 2006, nr 3, s. 347–369.

⁴ S. Dyka, J. Piwowar, F. Tomczak, *Gospodarka rolna w systemie rynkowym*, WSI, Zeszyty Naukowe nr 15, Radom 1993.

Tabela 8.1. Dynamika głównych wskaźników makroekonomicznych w Polsce w latach 1989–2014 (% , ceny stałe, rok poprzedni = 100)

Wskaźniki makroekonomiczne	Przed akcesją do UE							
	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
PKB	100,2	88,4	93	102,6	103,8	105,2	107	106,1
Bezrobocie ^b	b.d.	106,1	111,4	113,7	114,9	113,9	113,1	111,5
Inflacja	351,1	685,8	170,3	143	135,3	132,2	127,8	119,9
Import ^c	84	93	163	103	118	115	135	128
Eksport	96	106	104	88	107	122	133	107
Parytet dochodów rolniczych ^d	116	69	63	69	74	77	80	87
Wskaźniki makroekonomiczne	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	Średnia ^a
PKB	106,9	104,8	104,1	104	101,2	101,4	103,9	102,18
Bezrobocie ^b	110,2	110,6	115,3	116,0	118,5	119,7	120	113,86
Inflacja	114,9	111,8	107,3	110,1	105,5	101,9	100,8	136,16
Eksport	105	110	97	123,2	103,1	104,8	114,2	113,97
Import	114	111	98	115,5	94,7	102,8	109,6	107,50
Parytet dochodów rolniczych ^d	80	78	73	75	77	86	67	75,06
Wskaźniki makroekonomiczne	Po akcesji do UE							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009		
PKB	105,3	103,6	106,2	106,4	105,5	101,8		
Bezrobocie ^b	119	117,6	114,8	111,2	109,5	112,1		
Inflacja	103,5	102,1	101	102,5	103	102,6		
Eksport	114	108	114,6	109,1	107,1	93,2		
Import	115,8	104,7	117,3	113,7	108	87,6		
Parytet dochodów rolniczych ^d	74	80	83	90	85	79		

Tabela 8.1 – cd.

Wskaźniki makroekonomiczne	2010	2011	2012	2013	2014 ^e	Średnia ^a
PKB	103,8	104	101,9	101,2	102,6	103,83
Bezrobocie ^b	112,4	112,5	113,4	113,5	113,8	113,59
Inflacja	102,6	104,3	103,7	100,9	102,4	102,60
Eksport	112,1	107,7	103,9	105,8	b.d.	107,39
Import	113,9	105,5	99,3	100,3	b.d.	106,23
Parytet dochodów rolniczych ^d	85	78	85	b.d.	b.d.	81,99

b.d. – brak danych; ^a wszystkie średnie podane w tabelach w tym artykule, gdzie występują oceniane dynamiki, są średnimi geometrycznymi licznymi według formuły: średnia geometryczna n dodatnich liczb $a_1, a_2, \dots, a_n$ jest pierwiastkiem stopnia n z iloczynu $a_1 \times a_2 \times \dots \times a_n$ (bez wartości ujemnej dla 1989 r.); ^b wskaźnik bezrobocia to bezrobocie rejestrowane grudzień do grudnia; ^c ceny stałe, rok poprzedni = 100; źródło: http://www.stat.gov.pl/gus/5840_11293_PLK_HTML.htm; ^d parytet dochodów rolniczych liczony jako relacja przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego w z/osobę w gospodarstwach domowych rolników do przeciętnego dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych ogółem na podstawie: http://www.minrol.gov.pl/pol/content/download/14243/63900/file/prof_zegar_k2.pdf. Od 2008 r. parytet liczony jako relacja przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych pracowników do przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych rolników na podstawie danych GUS; ^e prognoza makroekonomiczna według Uzasadnienia do ustawy budżetowej na 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Bilans płatniczy* (www.nbp.pl); *Rachunki narodowe; Praca, dochody ludności; Ceny, handel, usługi* (www.stat.gov.pl); *Budżety gospodarstw domowych* GUS za odpowiednie lata oraz ustaw budżetowych.

Można uznać, że w transformującej się gospodarce Polski odnotowaliśmy dwie fazy cyklu koniunkturalnego. Zazwyczaj gasnącej dynamice PKB, zgodnie z prawem Okuna, towarzyszył konsekwentny wzrost wskaźnika bezrobocia, który osiągnął maksimum w latach 2002–2003, po czym odnotowano wyraźny jego spadek, będący skutkiem zarówno wysokiej dynamiki PKB, jak i *exodusu* bezrobotnych na europejskie rynki pracy. Powyższe zjawisko wyraźnie odczuwane było na wsi i widoczne w szacunkach wielkości bezrobocia ukrytego⁵. Jednocześnie ścierały się interesy rodzin chłopskich z ogólnospołecznymi, związane z utrzymaniem tej części zasobu pracy⁶. Pozytywne zjawiska zachodzące na rynku pracy po 2003 r. przełożyły się także na wiejskie rynki pracy – nowe miejsca pracy w otoczeniu rolnictwa generowane były dzięki istotnemu strumieniowi wsparcia unijnego dla gospodarstw rolnych, a także dla sektora przetwórczego. Procesowi transformacji gospodarki Polski towarzyszyły silne procesy inflacyjne, niemniej okres ten charakteryzował się gasnącą dynamiką wskaźnika cen. Do 1991 r. w Polsce występowała inflacja korekcyjna i popytowa⁷, następnie nabrała ona charakteru kosztowego. Od 1995 r. jednak korzystna koniunktura, realny wzrost produkcji, także roślinnej i zwierzęcej, a tym samym ich duża podaż (również dzięki importowi i załamaniu się eksportu żywności na rynki rosyjskie) sprzyjały wygasaniu tempa wzrostu cen żywności, a także redukcji ich wpływu na stopę inflacji⁸. Gasnąca tendencja z niewielkimi odchyleniami utrzymała się przez kolejne lata (zob. tabelę 8.1).

Niemal od początku transformacji ustrojowej gospodarki Polski rachunek obrotów bieżących bilansu płatniczego wykazywał ujemne saldo (do 2013 r.). Główną przyczyną tego stanu była dominująca⁹ realna aprecjacja kursu złotego¹⁰. Wprawdzie w procesie upłynniania kursu złotówki dokonywano nominalnej dewaluacji, jednak kurs realny powodował obniżanie się cenowej konkurencyjności polskich produktów eksportowych¹¹. **Mimo to od 2003 r.**

⁵ Początek obecnego stulecia zapowiadał bardzo trudną sytuację na wiejskim rynku pracy. Narastające bezrobocie ogółem i brak perspektyw odwrócenia tych negatywnych tendencji były dowodem nasilania się kryzysu w rolnictwie. Gospodarka chłopska generowała bezrobocie utajone szacowane na 1,7 mln osób. A. Woś, *Rolnictwo wobec narastającego kryzysu*, IERiGŻ, Warszawa 2000.

⁶ Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., *Rolnictwo Unii Europejskiej*, op. cit.

⁷ Szokowy wzrost cen w 1990 r. był związany z jednej strony z korekcyjnymi podwyżkami cen administrowanych, z drugiej zaś – z urynkowaniem stosunków popytowo-podażowych. R. Milewski, *Podstawy ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 580.

⁸ A. Woś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolno-żywnościowego*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1995 roku*, red. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 1996, s. 12.

⁹ Owszem, pojawiały się okresy, w których występowała realna dewaluacja, jednak było to chwilowe i zawsze po dokonaniu skokowej dewaluacji. Dewaluacje takie były przeprowadzone m.in. w lutym 1992 r. – o 12% w stosunku do koszyka walut, i w sierpniu 1993 r. – o 8% w stosunku do koszyka walut.

¹⁰ Realny kurs waluty danego kraju oznacza zmianę nominalnego kursu skorygowaną o różnicę stóp inflacji w danym kraju i u jego partnerów handlowych.

¹¹ Aprecjacja ta wynikała z jednej strony z nominalnego usztywnienia kursu złotego, gdy poziom inflacji w Polsce był znacznie wyższy niż w krajach Europy Zachodniej. Z drugiej strony następowała także

produkty rolno-spożywcze to grupa towarowa, która w wymianie handlowej przynosi Polsce dodatnie saldo. Od wielu lat w polskim handlu zagranicznym dominuje sprzedaż mięsa drobiowego, wołowego, wieprzowego, przetworów mleczarskich, czekolady i wyrobów zawierających kakao, wyrobów piekarniczych i cukierniczych, soków owocowych (głównie jabłkowe), papierosów, syropów cukrowych, mrożonych owoców, ryb wędzonych, cukru oraz przetworów i konserw z ryb. Wartość eksportu tych towarów stanowi około 50% ogólnej sprzedaży towarów rolno-spożywczych za granicę¹². Mimo kryzysu gospodarczego do państw, które są głównymi odbiorcami naszych towarów rolno-spożywczych, nadal dużo eksportujemy, a **sprzedaż polskich artykułów rolno-spożywczych jest jedną z gałęzi gospodarki o największej dynamice wzrostu.**

Warto jednak zauważyć, iż w okresie przedakcesyjnym (od 2000 r.) eksport rósł szybciej (bądź małał wolniej) aniżeli import, obydwie zaś dynamiki wykazywały tendencję rosnącą aż do 2005 r. Liberalizacja handlu z zagranicą po wejściu na tory gospodarki rynkowej spowodowała początkowo niekontrolowany import produktów żywnościowych. Ta negatywna tendencja odwróciła się na dobre, począwszy od 1999 r., kiedy to stopień pokrycia importu rolno-spożywczego eksportem rolno-spożywczym był coraz wyższy, by u progu integracji z UE, w 2003 r., wykazać po raz pierwszy od początku okresu transformacji dodatni bilans handlu zagranicznego artykułami rolno-żywnościowymi, o czym wspomniano wyżej¹³. W tym miejscu warto także nadmienić o kształtowaniu się wskaźnika opłacalności handlu, czyli *Terms of Trade* (ToT)¹⁴. W omawianym okresie (z wyjątkiem 2003 r.) jego wartość kształtowała się powyżej 100¹⁵, co oznacza, że ceny eksportowe rosły szybciej (bądź obniżały się wolniej) niż importowe. W okresie krótkim może to – na skutek efektu cenowego – poprawić bilans płatniczy, niestety w długim – poprzez efekt wolumenowy – go pogarsza. Zjawiska te miały znaczący wpływ na produkcję i dochody rolnicze – tańsza żywność napływająca z zagranicy, często subsydiowana, okazywała się wysoce konkurencyjna w stosunku do krajowej. Dlatego też **w latach najlepszej koniunktury gospodarczej w pierwszym**

aprecjacja USD w stosunku do walut europejskich, co dodatkowo wzmacniało złotego w stosunku do walut europejskich. Jeżeli kurs waluty krajowej był usztywniony w stosunku do jednej waluty (np. USD), to w przypadku aprecjacji tej waluty zagranicznej (USD) w stosunku do innych walut zagranicznych (np. DEM, CHF) następowała także aprecjacja waluty krajowej w stosunku do tych innych walut zagranicznych (np. DEM, CHF).

¹² Zob. <http://www.minrol.gov.pl/pol/Ministerstwo/Biuro-Prasowe/Informacje-Prasowe/Sukcesy-polskiego-eksportu-artykulow-rolno-spozywczych>.

¹³ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Wymiana handlowa Polski artykułami rolno-żywnościowymi przed i po akcesji do UE*, w: *Ekonomiczne i społeczne skutki integracji Polski z Unią Europejską dla rolnictwa i obszarów wiejskich*, red. B. Piechowicz, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2005.

¹⁴ *Terms of trade* to stosunek względnych zmian cen w eksporcie (krajowych) do względnej zmiany cen w imporcie (zagranicznych).

¹⁵ Zob. www.stat.gov.pl.

okresie transformacji gospodarczej (lata 90.) rolnictwo w Polsce nie konsumowało w należnym stopniu rosnącego dochodu narodowego (ani bezpośrednio przez rosnący popyt na żywność, a tym samym dochody rolnicze, ani pośrednio – w sposób budżetowy, poprzez retransfer i redystrybucję wpływającej z rolnictwa nadwyżki ekonomicznej). Sytuacja istotnie zmieniła się w okresie bezpośrednio przed- i poakcesyjnym – świadczą o tym strumienie środków finansowych przepływające do omawianego sektora, o czym będzie mowa niżej. Aby lepiej zobrazować sytuację sektora rolnego, należy także rozważyć kształtowanie się parytetu dochodów rolniczych¹⁶. W początkowym okresie transformacji relacja ta przedstawiała się niekorzystnie, co znajdowało odzwierciedlenie w istotnie niższych dochodach producentów rolnych względem porównywalnej grupy pracowników. Sytuacja ta uległa radykalnej zmianie, kiedy to **po integracji z UE dochody krajowych producentów rolnych zostały wsparte strumieniem dopłat bezpośrednich, co znacząco poprawiło parytet dochodów rolniczych, zbliżając go do poziomu osiąganego przez rolników krajów UE.**

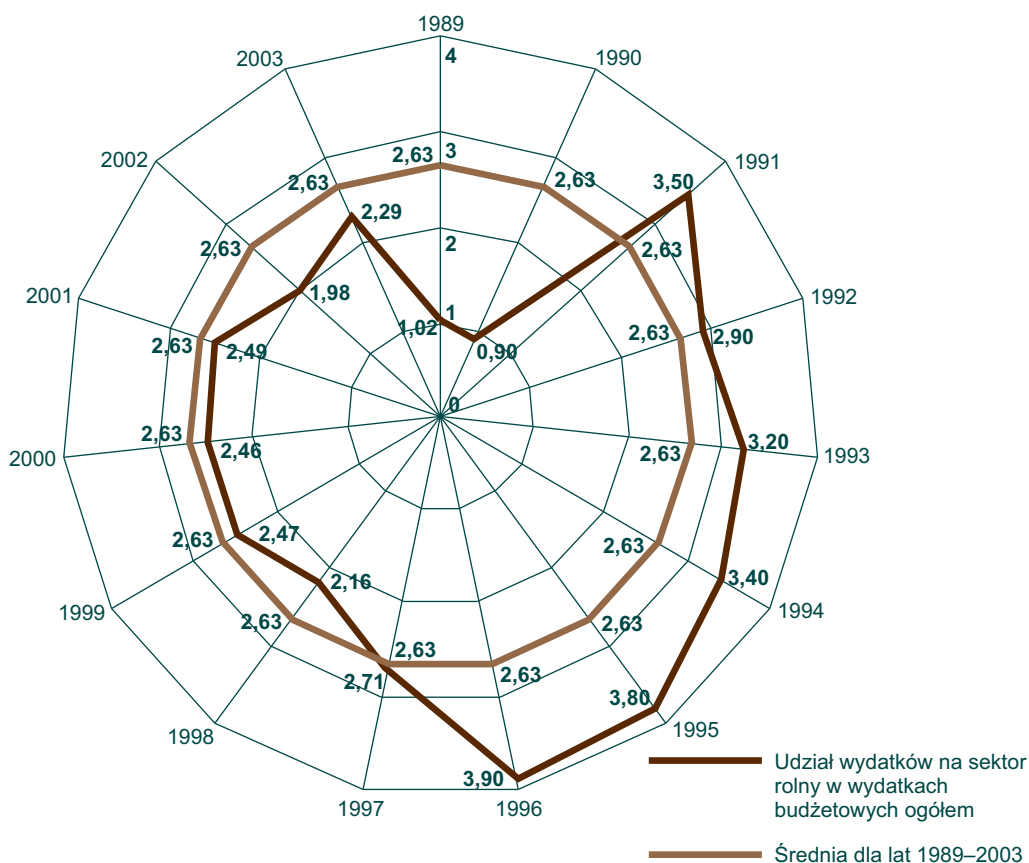
8.2. Wydatki na sektor rolny w budżecie Polski w mijającym 25-leciu (1989–2014). Początkowy okres transformacji gospodarki Polski

Analiza udziału wydatków na sektor rolny w wydatkach budżetu państwa ogółem w badanym okresie wskazuje, iż integracja z UE była kluczowa dla zmian tendencji w postrzeganiu przez decydentów finansowania sektora rolnego. Do 2003 r. opinie o ustawach budżetowych¹⁷ napawały pesymizmem. Istniały przesłanki, by sądzić, że nieracjonalne schładzanie koniunktury po 1997 r. postawiło rolnictwo w obliczu narastającego kryzysu. *De facto* od początku transformacji gospodarczej w Polsce trudno było uznać, że rolnictwo stanowiło priorytet w polityce rządu. Jak wskazuje rycina 8.1, udział wydatków na sektor rolny w wydatkach budżetowych wykazywał tendencje stagnacyjne, z niebezpiecznymi spadkami, jak w 2002 r., do poziomu poniżej 2%. Można stwierdzić, że średni udział wydatków na sektor rolny w analizowanym okresie

¹⁶ Parytet dochodów rolniczych liczony jako relacja przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego w zł/osobę w gospodarstwach domowych rolników do przeciętnego dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych ogółem na podstawie: http://www.minrol.gov.pl/pol/content/download/14243/63900/file/prof_zegar_k2.pdf. Od 2008 r. parytet liczony jako relacja przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych pracowników do przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych rolników na podstawie danych GUS.

¹⁷ A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014 w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych*, Dział 0.10, część 32, 33, 35 oraz pozostałe części dotyczące rolnictwa, sporządzone na zamówienie Kancelarii Senatu (Biuro Informacji i Dokumentacji, Dział Informacji i Ekspertyz).

na poziomie 2,36% obrazował podejście do prowadzonej polityki rolnej w tym czasie. Im większe były odchylenia od czerwonej obwiedni, tym miało miejsce mniej zrównoważone wydatkowanie na sektor rolny. Po względnie dobrej koniunkturze dla rolnictwa w latach 1991–1997 nastąpiło wyraźne załamanie w finansowaniu celów budżetu rolnego. Ponadto zdarzało się, że nie wydzielano bądź nie wykorzystywano środków budżetowych na realizację wielu uchwalonych wcześniej celów. Czynione przez lata zaniechania świadczyły o postępującej marginalizacji problemów rozwoju rolnictwa, wsi i rynków

Rycina 8.1. Udział wydatków na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne w budżetach państwa w latach 1989–2003 (%)

* Wydatki na sektor rolny to od 1989 do 2000 r. wydatki na: Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, ARR, ARiMR, budżety wojewodów w zakresie rolnictwa, rezerwy celowe. Po 2000 r. na: rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwami celowymi z pominięciem środków na współfinansowanie i prefinansowanie celów i programów unijnych, a także KRUS.

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014 w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych*, Dział 0.10, część 32, 33, 35 oraz pozostałe części dotyczące rolnictwa, sporządzone na zamówienie Kancelarii Senatu (Biuro Informacji i Dokumentacji, Dział Informacji i Ekspertyz).

rolnych w kolejnych budżetach państwa. Do 2003 r. sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych wobec pozarolniczego otoczenia nie ulegała poprawie, przeciwnie, dystans cywilizacyjny dla większości z nich wzrastał, a degradacja się pogłębiała. Przewidywane w ustawach budżetowych nakłady nie były w stanie załagodzić podstawowych problemów rolnictwa i polskiej wsi, takich jak chociażby dysparytet dochodów, wykształcenia czy stanu infrastruktury społecznej. Największym jednak problemem był brak systemowych rozwiązań na rzecz wsparcia przemian strukturalnych w badanym sektorze, które pośrednio mogłyby dać szansę wzrostu dochodów producentów rolnych¹⁸.

Nie wspierano także dostatecznie procesów inwestycyjnych, co trwale osłabiało procesy reprodukcji w rolnictwie poprzez niską stopę składników majątkowych. Nie było szansy na realizację sprawdzonej w wysoko rozwiniętych krajach zasady: przez wzrost dochodów i inwestycji w rolnictwie i na wsi do szybszych zmian strukturalnych. Trudno było zatem mówić o dostosowywaniu struktur rolnych do wymogów nowoczesnej gospodarki rynkowej.

8.2.1. Sytuacja po akcesji Polski do UE

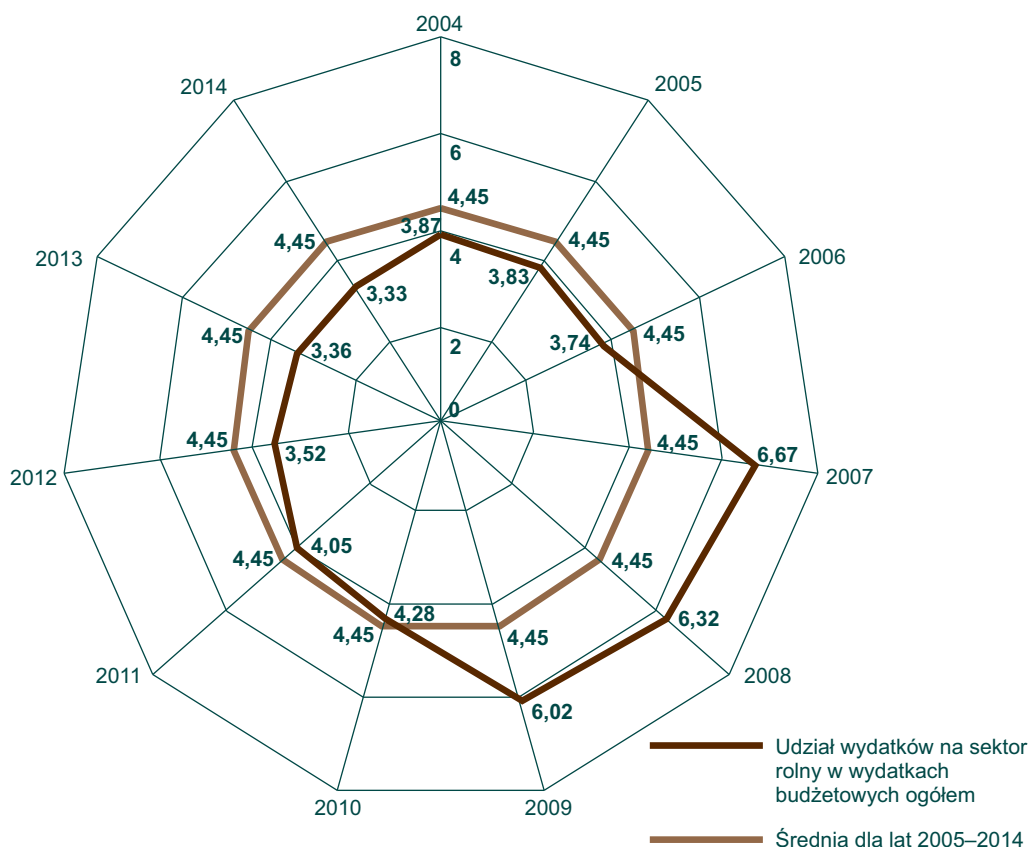
Bezpośrednio przed akcesją Polski do UE mówiono, że rolnictwo polskie i wieś mają już za sobą okres tzw. konstruktywnej destrukcji¹⁹. **Od 2003 r. notuje się wyraźne „odbicie” w postaci trwałego, realnego wzrostu wydatków budżetowych na sektor rolny**, co zmieniło dotychczasowe tendencje (rycina 8.2). Po raz pierwszy **pojawiła się szansa na bezpośrednią poprawę sytuacji dochodowej krajowych producentów rolnych oraz procesów reprodukcji w ich gospodarstwach**.

Przełamywanie sytuacji recesyjnej w Polsce dokonywało się m.in. w drodze poprawy warunków makroekonomicznych funkcjonowania gospodarki, w których dostrzegano szansę na zahamowanie rosnącej degradacji polskiego rolnictwa oraz wsi. Zwiększone nakłady budżetowe nie były oczywiście w stanie od razu rozwiązać podstawowych problemów sektora rolnego, gdyż wymaga to wielu lat konsekwentnej polityki rolnej. Jak już wspomniano, jeszcze w 2002 r. udział rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych w wydatkach

¹⁸ Niestabilność gospodarcza wpływała na procesy rozwojowe sektora, co odzwierciedlało się także w sytuacji dochodowej rolników, od której z kolei zależała ich zdolność do sprostania konkurencji na rynkach krajowych i zagranicznych. W wyniku tego rolnicy, poprzez mechanizm rynkowy, realizowali (w formie dochodów pierwotnych) 75–77% wytworzonej wartości dodanej brutto. Uwzględnienie podatków i obowiązujących świadczeń koryguje tę wielkość do $\frac{2}{3}$. Oznacza to, że ok. 33% wytworzonej wartości dodanej przejmowała część nierolnicza gospodarki. A. Czyżewski, *Rola polityki makroekonomicznej w kształtowaniu warunków zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, w: *Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce*, red. A. Czyżewski, Zeszyty Naukowe AE nr 13, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2001, s. 11.

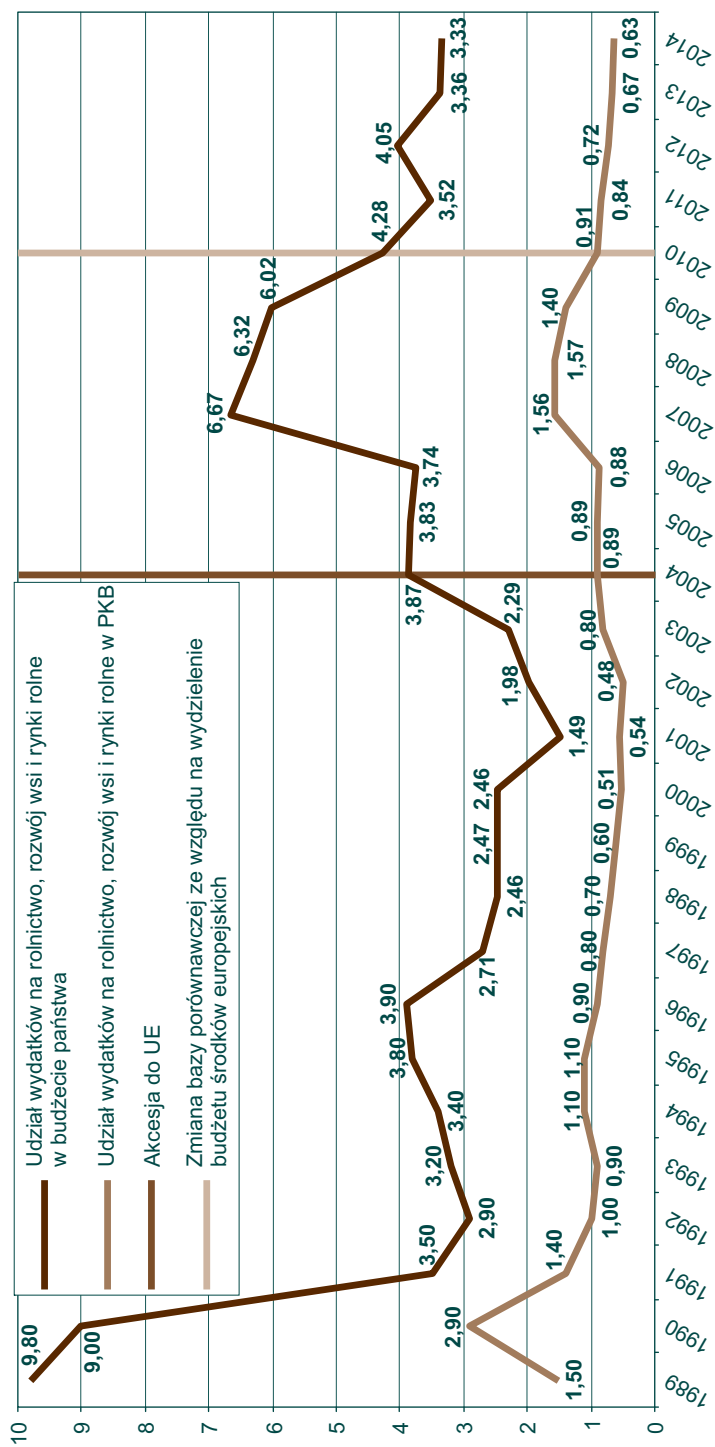
¹⁹ A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014*, op. cit.

budżetowych wynosił 1,98%, dlatego można przyjąć, że w stosunku do okresu poprzedzającego członkostwo Polski w UE udział ten w 2009 r., tzn. po pięciu latach członkostwa, był bliski potrojeniu. Istotne jest, że poziom dotychczasowej absorpcji środków unijnych dostępnych dla gospodarstw rolnych i samorządów gminnych był na tyle wysoki (i rośnie), że teza o efektach netto w rozliczeniach z UE w odniesieniu do sektora rolnego w Polsce nie budzi najmniejszych zastrzeżeń. Tym samym należy odnotować, że **bieżący i długofalowy wpływ unijnych instytucji i struktur na sytuację ekonomiczną i społeczną polskiego rolnictwa, rynków rolnych, wsi i obszarów wiejskich jest wiodący i kluczowy dla dalszego rozwoju.**

Rycina 8.2. Udział wydatków na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne w budżetach państwa w latach 2004–2014 (%)

* Wydatki na sektor rolny po 2000 r. na: rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwami celowymi z pominięciem środków na współfinansowanie i prefinansowanie celów i programów unijnych, a także KRUS.

Rycina 8.3. Udział wydatków na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne w budżetach państwa oraz PKB w latach 1989–2014 (%)

* Porównania z poprzednimi latami odnoszą się do zapisów w ustawach budżetowych; ** wydatki na sektor rolny to od 1989 do 2000 r. wydatki na: Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, ARR, ARIMR, budżety wojewodów w zakresie rolnictwa, rezerwy celowe. Po 2000 r. na: rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwami celowymi z pominięciem środków na współfinansowanie i prefinansowanie celów i programów unijnych, a także KRUS; *** w 1989 r. PKB wyniósł 118 318,7 mld zł, a wydatki budżetowe ogółem 18 204,1 mld zł, na sektor rolny zaś 1 782,5 mld zł, stąd wysoki udział wydatków sektorowych w wydatkach budżetu państwa. Podobnie wielkości te kształtowały się w 1990 r.

Źródło: A. Czyżewski. *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Należy wspomnieć, że po 2010 r. sytuacja uległa przeobrażeniu, ale jedynie z rachunkowego punktu widzenia – nastąpiła zmiana w funkcjonowaniu budżetu rolnego, gdyż Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK) przejął obsługę utworzonego 1 stycznia 2010 r. budżetu środków europejskich i przez to stał się centralną instytucją obsługującą dochody i wydatki powstające w rozliczeniach z UE. Poskutkowało to oddzieleniem tych środków od dochodów, wydatków i deficytu krajowego budżetu. Tym samym tylko w wymiarze rachunkowym nastąpiło obniżenie udziału wydatków na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne po 2010 r. (rycina 8.3), gdyż faktycznie wydatki z tego tytułu wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwami celowymi były w kolejnych latach realnie wyższe.

8.2.2. Wnioski porównawcze

Analiza udziału wydatków na sektor rolny w wydatkach budżetowych ogółem w długim okresie badawczym nie upoważnia do wniosku, że mieliśmy do czynienia ze zrównoważoną ich dynamiką. Tezę taką można natomiast postawić wtedy, kiedy przyjrzymy się owej zmienności oddzielnie w okresie przed- i poakcesyjnym. **Przed przystąpieniem Polski do UE wydatki na badany sektor były relatywnie niskie i wynosiły średniorocznie ok. 2,5% wydatków ogółem**, co jak wspomniano, nie pozwoliło na efektywne wsparcie inwestycji w badanym sektorze czy jego modernizację, a zarazem nie sprzyjało poprawie parytetu dochodów rolniczych. Należy również stwierdzić, że przed integracją Polski z UE wydatki budżetu państwa ogółem rosły szybciej aniżeli wydatki na sektor rolny. Ponadto można zauważyć, że wydatki na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne są względnie silnie, dodatnio skorelowane z wydatkami budżetowymi państwa ogółem²⁰.

Po integracji wydatki na sektor rolny intensywnie wzrosły i osiągnęły średnio poziom bliski 5%. Ten zdecydowany wzrost był spowodowany koniecznością zwiększenia finansowania krajowego (w ramach współ- i prefinsansowania), aby stało się możliwe pozyskanie środków unijnych. Zauważalna jest także wyższa dynamika wydatków na sektor rolny aniżeli budżetu ogólnokrajowego (mimo że ta ostatnia także „przyspieszyła”, co miało związek z wejściem we wzrostową fazę cyklu koniunkturalnego). Natomiast od 2009 r. notowany jest spadek wydatków zarówno w budżecie ogólnokrajowym, jak i w badanym sektorze. Jednakże przyczyny tych spadków są rozbieżne.

²⁰ A. Czyżewski, A. Matuszczak, *Krajowy i unijny budżet rolny dla Polski. Próba określenia proporcji, współzależności oraz efektów dla sektora rolnego*, w: *Ocena projekcji budżetowych UE dotyczących kolejnego okresu programowania w kontekście Wspólnej Polityki Rolnej, Program Wieloletni 2011–2014*, red. B. Wieliczko, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Wydatki z budżetu ogólnokrajowego obniżyły się nieznacznie w związku z wygaszeniem dynamicznego wzrostu gospodarczego, uwarunkowanego globalnym kryzysem finansowym. Niemniej nie zarysowuje się tu tendencja spadkowa, co potwierdza rosnący ich poziom w 2011 r. Natomiast wyraźny spadek wydatków na sektor rolny jest w dużej mierze pozorny, ze względu na wcześniej wspomniany fakt, że w wydatkach na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne do 2010 r. była uwzględniana kwota związana z pożyczką na prefinansowanie Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Obecnie (od 2010 r.) wydzielenie tej kwoty w ramach BGK skutkuje niemożliwością bezpośrednich porównań wydatków na różne tytuły przed 2010 r. Należy jednak stanowczo podkreślić, że **od przystąpienia do UE notuje się wyraźny, trwały i realny wzrost wydatków budżetowych na sektor rolny, co odwraca dotychczasowe tendencje**, o czym była mowa wyżej. **Naturalnie jest to także bezsprzeczna determinanta poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych i wsparcie ich możliwości reprodukcyjnych.** Można także powiedzieć, że **osiągnięcie pewnego, wyższego poziomu wydatków (a i dochodów) budżetowych ogółem (ok. 180–200 mld zł) pozwoliło zauważyć, że sektor rolny jest także ważnym celem finansowania budżetowego.** Potwierdza się zatem teza, że w bogacących się gospodarkach rolnictwo zapewne się kurczy, wnosząc mniej do PKB, ale nie słabnie, gdyż zrozumienie ułomności zachodzących w nim procesów reprodukcji i konieczności zwrotu nadwyżki ekonomicznej, która „wycieka” do jego otoczenia, oznacza jej retransfer przez mechanizm budżetowy.

8.3. Wydatki budżetowe na działalność agencji płatniczych stabilizujących rynki rolne i modernizujących rolnictwo. Okres przed akcesją Polski do UE

Instytucje to niezbędny segment sprawnie działającej gospodarki rynkowej i jej sektorów, zwłaszcza sektora rolnego. Różnie się je definiuje w ujęciu podmiotowym i funkcjonalnym²¹. W rozumieniu przyjętym w niniejszym opracowaniu oznaczają one podmioty organizujące i regulujące zmiany w sektorze rolnym za pośrednictwem wydatków budżetowych, a przez to inicjujące wzorce zachowań, które podlegają ewolucji, i określające ich tożsamość. Są one instrumentem poprawy indywidualnych warunków ekonomicznych podmiotów gospodarczych, a zapotrzebowanie na odpowiednią korektę struktur

²¹ W. Czernasty, B. Czyżewski, *Struktury kierowania agrobiznesem w Polsce. Teoria, analiza, tendencje*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2007, s. 27.

instytucjonalnych wynika z konieczności osiągnięcia pewnego dochodu oraz sprawnej koordynacji działalności gospodarczej²². Za pomocą wspomnianych instytucji realizowanych jest wiele celów polityki rolnej, tj.: utrzymanie dochodów rolniczych, stabilizacja rynków rolnych oraz restrukturyzacja i modernizacja sektora rolnego, a także rozwój infrastruktury sieciowej wsi czy cele społeczne i socjalne.

Niestety, jedną z największych słabości rolnictwa, która uwidoczniła się dobitnie w pierwszej dekadzie transformacji gospodarczej i sukcesywnie ulegała pogłębieniu prowadzącemu do degradacji ekonomicznej sektora rolnego w okresie przedakcesyjnym, była sfera jego rozwoju instytucjonalnego. W momencie przejścia do systemu rynkowego wytworzyły się „pustki instytucjonalne”, które automatycznie znalazły odzwierciedlenie w pogorszeniu warunków gospodarowania, a w konsekwencji w zmniejszającym się parytecie dochodowym i niemożności prowadzenia przez większość gospodarstw reprodukcji rozszerzonej²³. Poniżej zwracamy uwagę na ważniejsze instytucje, które z jednej strony są wytworami rynku, a z drugiej – korygują jego żywiołowość w dążeniu do równowagi rynkowej, jednocześnie poprawiając efektywność gospodarowania w rolnictwie i konkurencyjność produktów rolnych. Pozwala to rolnikom na osiągnięcie renty ekonomicznej oraz wzmacnia pozycję konkurencyjną, m.in. przez wsparcie finansowe, tj.: subsydia, dopłaty i inne elementy protekcjonizmu państwowego. Przy tworzeniu poszczególnych instytucji przypisano im określone cele z obszaru polityki rolnej i tak powstały: Agencja Rynku Rolnego, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – będące dziś agencjami płatniczymi, oraz Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (obecnie Agencja Nieruchomości Rolnych).

8.3.1. Agencja Rynku Rolnego

Do realizacji interwencji mającej na celu stabilizację rynku rolno-żywnościowego oraz ochronę dochodów uzyskiwanych z rolnictwa powołano Agencję Rynku Rolnego (ARR)²⁴. Działania interwencyjne ARR w okresie przedakcesyjnym miały zazwyczaj charakter rynkowy, a nie administracyjny, ze wspieraniem produkcji i subwencjami. Nie zastępowały jednak rynkowego mechanizmu kształtowania cen, lecz jedynie go wspomagały i korygowały. Aktywność ARR do dziś koncentruje się na rynkach: zbóż, mleka i jego przetworów, mięsa, drobiu i jaj, skrobi ziemniaczanej i cukru, które mają

²² A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej...*, op. cit.

²³ J. Wilkin, *Polskie rolnictwo w procesie transformacji – mechanizmy, tendencje i efekty przemian*, „Problemy Integracji Rolnictwa”, 2000, nr 4, s. 18.

²⁴ K. Gutowski, *Interwencjonizm na rynku rolnym. Doświadczenia i perspektywy działalności ARR*, ARR, Warszawa 1995, s. 19–31.

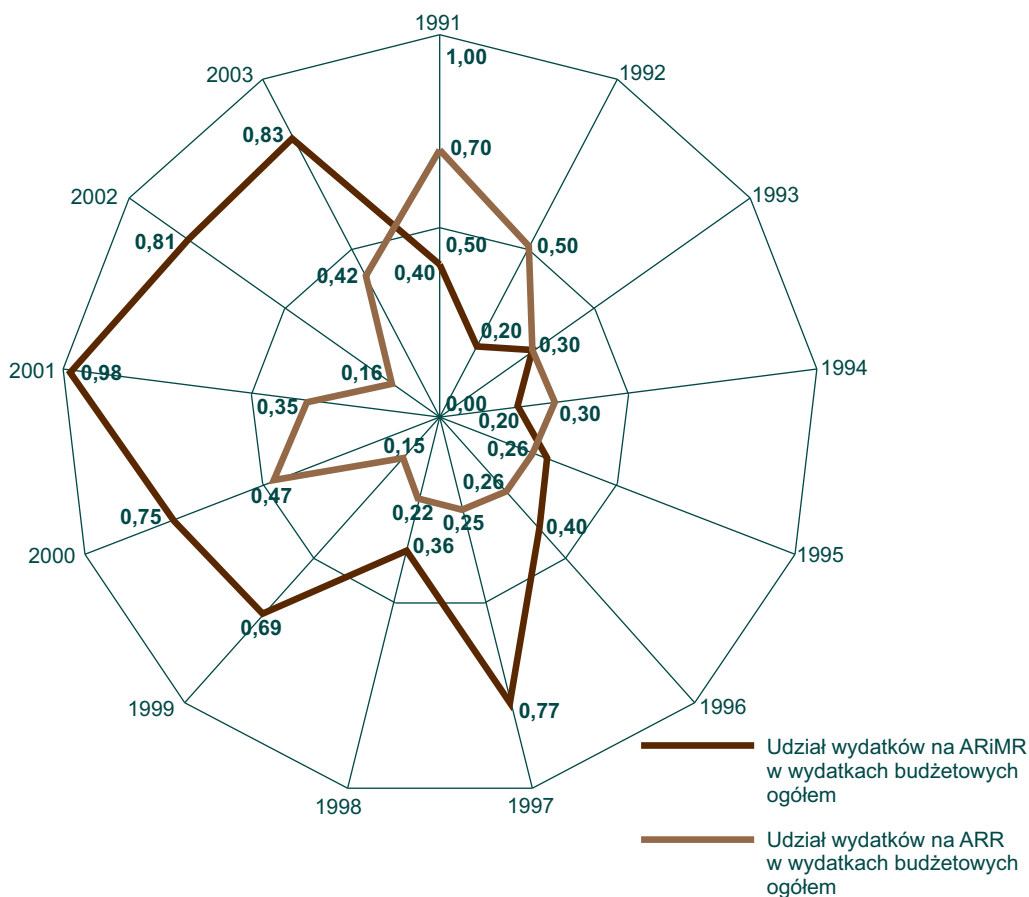
podstawowe znaczenie dla dochodów uzyskiwanych z rolnictwa, a także na rynkach: miodu, owoców i warzyw, suszu paszowego, lnu i konopi oraz wina. Obecnie aktywność Agencji związana jest z administrowaniem mechanizmami WPR, w tym działalnością interwencyjną oraz w ramach krajowych płatności uzupełniających – ze współfinansowaniem z budżetu krajowego mechanizmów WPR, a także działaniami niezwiązanymi bezpośrednio z wypłatami²⁵.

Aby jednak możliwa była realizacja postawionych wobec powyższych instytucji celów, niezbędne są na to odpowiednie środki. Zakres działań agencji płatniczych²⁶ jest związany i zdeterminowany przede wszystkim wielkością środków finansowych znajdujących się w ich dyspozycji, zasilanych zarówno przez dotację budżetową, której wielkość jest corocznie ustalana w ustawie budżetowej, jak i strumień funduszy unijnych w ramach WPR. Jak już wspomniano, wydatki na sektor rolny, przedstawiane przez ministra finansów w corocznych budżetach, drastycznie malały do 2002 r., po czym nastąpił ich wyraźny i systematyczny wzrost. Jeśli idzie o środki budżetowe przeznaczone na działalność Agencji Rynku Rolnego (rycina 8.4), to ich dynamika jest zdecydowanie zmienna. Wydatki na ARR w ustawach budżetowych były wielokrotnie dyskutowanym problemem, co pokazują wahania ich poziomu w poszczególnych latach. Doświadczenia przedakcesyjne wyraźnie wskazywały, że skuteczność działań Agencji, zarówno w zakresie podtrzymywania cen skupu (i dochodów rolniczych), jak i przeciwdziałania ich nadmiernym wzrostom (stabilizacja rynku), zależały przede wszystkim od skali rezerw produktów rolnych i żywnościowych pozostających w dyspozycji Agencji, tworzenia zapasów operacyjnych zbóż oraz działań interwencyjnych na rynkach: zboża, mięsa, mleka i jego produktów oraz cukru. Rezerwy i zapasy muszą być stabilne i w odpowiedniej skali. Niestety, wahania w poziomie przyznawanych funduszy powodowały nierzadko sytuację, w której Agencja nie mogła wypełniać zadań ustawowych wynikających z konieczności uregulowania zobowiązań finansowych, utrzymania wymaganego poziomu rezerw państwowych, kosztów prowadzenia zakupów i utrzymania zapasów interwencyjnych oraz kosztów działalności Agencji i dostosowywania jej do wymogów Wspólnej Polityki Rolnej UE. Także sytuacja kredytowa Agencji nie była zadowalająca – zbliżały się terminy spłaty zaciągniętych w latach ubiegłych kredytów²⁷ z tytułu działań interwencyjnych (np. wykupu zbóż w 1998 r.).

²⁵ Np. na rynku biokomponentów, biopaliw, roślin energetycznych, co polega na prowadzeniu rejestru wytwórców biopaliw, zatwierdzaniu podmiotów skupujących i przetwarzających rośliny energetyczne oraz kontroli ich wykorzystania. Takim działaniem jest kontrola wykorzystania surowców uprawianych na gruntach odlogowanych z przeznaczeniem do wytworzenia produktów nieżywnościowych.

²⁶ Regulacje unijne wymagają, aby wszelkie wydatki w ramach Wspólnej Polityki Rolnej były realizowane za pośrednictwem akredytowanych agencji płatniczych.

²⁷ Często praktyką było posiłkowanie się przez Agencję kredytem. Ostatecznie zaciągnięte pożyczki musiał jednak spłacić budżet państwa ze względu na publiczny charakter działań ARR. Zob. *Skup z dopłatami jest korzystny dla rolników i dla rynku*, „Biuletyn Informacyjny ARR”, 1999, nr 10, s. 9.

Rycina 8.4. Udział wydatków na ARR i ARiMR* w wydatkach budżetowych państwa ogółem w latach 1991–2003 (%)

* W latach 1991–1993 zapisano środki na restrukturyzację i modernizację rolnictwa i jego otoczenia, a od 1994 r. na ARiMR.

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Konieczna stała się restrukturyzacja tego zadłużenia, gdyż w budżecie nie było środków na spłatę rat i obsługę wcześniej zaciągniętych zobowiązań, a wydatki bieżące z nimi związane zasadniczo zredukowałyby działalność statutową tej instytucji. Pozostawały także deklaracje zawarte w stanowisku negocjacyjnym złożonym UE, dotyczącym obszaru „Rolnictwo”, których realizacja okazała się wątpliwa²⁸.

²⁸ Zapowiadano w nim, że w ramach Zintegrowanego Systemu Zarządzania i Kontroli Wspólnej Polityki Rolnej Polska będzie przeznaczać środki budżetowe na dostosowanie ARR do pełnienia zadań agencji interwencyjnej na wzór analogicznych instytucji istniejących w UE oraz pokrywać koszty nowych form interwencji na rynku zbóż, skrobi ziemniaczanej, mleka i jego przetworów oraz wołowiny.

8.3.2. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Instytucją realizującą w pierwszej kolejności cele polityki rolnej jest Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), do której zadań w okresie przedakcesyjnym należało m.in. wspieranie rozwoju infrastruktury sieciowej wsi. Wyposażono ją wówczas w uprawnienia do przyznawania dopłat do preferencyjnych kredytów udzielanych na cele inwestycyjne producentom rolnym, zakładom przetwórstwa rolno-spożywczego, jak również gminom²⁹, a także do dofinansowania produkcji mleka w klasie ekstra, budowy systemu identyfikacji i rejestracji zwierząt hodowlanych oraz ewidencji gospodarstw rolnych. Przygotowania ARiMR do odgrywania roli agencji płatniczej dla WPR, w tym akredytowanej agencji SAPARD, były współfinansowane m.in. z Programu PHARE (*Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies*). Obecnie, z budżetu krajowego, ARiMR realizuje wiele zadań w postaci: dopłat do oprocentowania inwestycyjnych kredytów bankowych, kredytów przeznaczonych na likwidację skutków klęsk żywiołowych, pomocy dla zakładów utylizacyjnych zajmujących się przetwarzaniem, transportem oraz spalaniem mączek zwierzęcych, dopłat do powierzchni upraw rzepaku oraz finansowania: zalesiania gruntów, organizacji grup producenckich, działalności informacyjno-promocyjnej, identyfikacji i rejestracji zwierząt i innych.

Zakładając, że podstawą przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie są zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw, należy też przyjąć, iż wszystko, co służy restrukturyzacji i modernizacji źródeł pozyskiwania dochodów przez gospodarstwa, stanowi podstawę rozwoju omawianego sektora. Z tego punktu widzenia istotne wydają się wydatki budżetu bezpośrednio wspierające realizację celu dochodowego gospodarstw rolnych. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa jest kluczową instytucją dla przeobrażeń strukturalnych na wsi i w rolnictwie. Od jej wsparcia zależy m.in. rozwój prodochodowej polityki rolnej, a w konsekwencji wielofunkcyjny rozwój wsi.

Analizując wielkość środków przyznawanych na wsparcie przeobrażeń strukturalnych sektora rolno-żywnościowego w okresie przedakcesyjnym, można stwierdzić, że były one zbyt niskie, aby wywołać zauważalne przemiany jakościowe. Niemniej było to podstawowe źródło wspierające inwestycje w rolnictwie i przetwórstwie rolno-spożywczym oraz poprawę struktury agrolnej, a także przedsięwzięcia w zakresie oświaty, doradztwa i informacji. Środki wydatkowane były na dopłaty do kredytów, dotyczyły także poręczeń bądź gwarancji spłaty kredytów inwestycyjnych, modernizacyjnych w rolnictwie, jak również zakupu i zagospodarowania ziemi oraz tworzenia nowych

²⁹ Ustawa z dnia 29 grudnia 1993 r. o utworzeniu Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (Dz.U. 1994, nr 1, poz. 2).

miejsz pracy i rozwoju infrastruktury wsi. Środki budżetowe przeznaczone na rzecz agencji płatniczych w ujęciu absolutnym wzrastały systematycznie, niemniej ich udział zarówno w wydatkach budżetowych ogółem, jak i wydatkach na sektor rolny istotnie się wahał (zob. rycinę 8.4 i 8.7).

Przed integracją z UE ARiMR borykała się z podobnymi problemami finansowymi co ARR. Limity wydatków budżetowych z przeznaczeniem na statutowe cele Agencji były ograniczone, zasadnicza zaś większość wydatków Agencji dotyczyła spłaty zobowiązań z lat ubiegłych, co skutkowało niewystarczającymi środkami na prowadzenie bieżących oraz nowych form działalności. Było to o tyle niezrozumiałe, że wkrótce ARiMR przekształcona została najpierw w akredytowaną Agencję SAPARD, a później w agencję płatniczą obsługującą m.in. Zintegrowany System Zarządzania i Kontroli kluczowy dla realizacji dopłat bezpośrednich dla rolników po akcesji. W świetle narastających dysparytetów dochodowych gospodarstw rolnych w okresie przedakcesyjnym konsekwentna redukcja środków pomocowych dla rolników była niezrozumiała. Zaprzeczało to także oficjalnym deklaracjom rządu dotyczącym działań na rzecz poprawy ich sytuacji dochodowej³⁰. Ponadto należy odnotować pogorszenie sytuacji, gdy idzie o dopłaty do oprocentowania kredytów obrotowych na cele rolnicze³¹. W okresie okołoakcesyjnym wydatki w ujęciu nominalnym zaczęły wzrastać, co jest widoczne także w ujęciu relatywnym (np. w odniesieniu do wydatków budżetowych ogółem). W okresie 1997–2003 mieliśmy do czynienia z ich relatywnie wyższym stabilizującym się poziomem (zob. rycinę 8.4).

8.3.3. Okres poakcesyjny

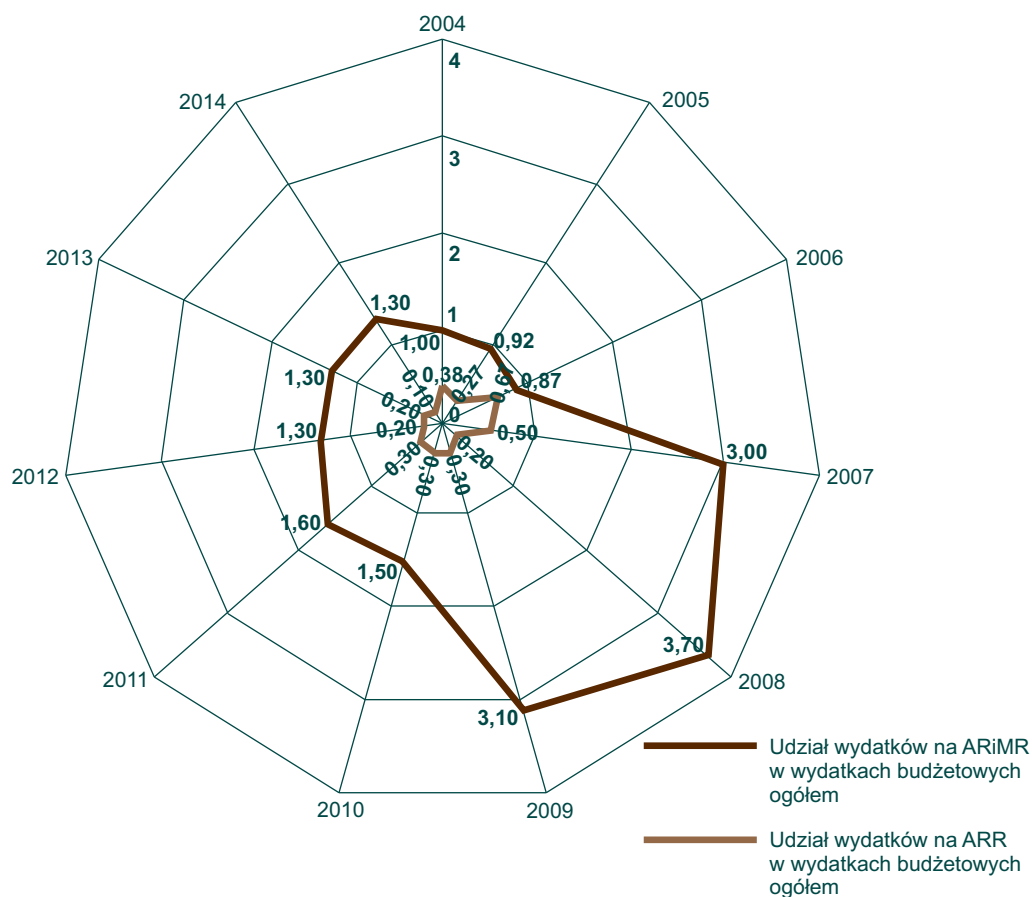
ARR

Od 2003 r. sytuacja ARR w świetle wydatkowanych na jej działalność środków uległa nieznacznej poprawie. Odnotowany wówczas wzrost można było potraktować jako zapoczątkowanie pełniejszego pokrycia interwencyjnej działalności Agencji przez dotacje budżetowe. Jednocześnie wyższe kwoty przeznaczane były na realizację zadań w odniesieniu do rynku produktów rolnych i żywnościowych oraz na pokrycie kosztów administracyjnych Agencji,

³⁰ Zob. Pakt dla rolnictwa i obszarów wiejskich przyjęty przez Radę Ministrów we wrześniu 2000 r.

³¹ Zgodnie z Ustawą z 1995 r. są to dopłaty do oprocentowania niektórych kredytów bankowych przeznaczonych na zakup środków obrotowych do produkcji rolniczej, ale także do produkcji żywności metodami ekologicznymi, w ramach postępu biologicznego w rolnictwie oraz wykonywania skupu produktów rolnych od producentów krajowych, a także przechowywania produktów. W okresie przedakcesyjnym, tj. w ciągu siedmiu badanych lat, dopłaty zmniejszyły się ponad 6,2 razy i wynosiły w 2004 r. zaledwie 16% kwoty z 1997 r.

w tym wynikających z pełnionej przez nią nowej funkcji – Agencji Płatniczej do obsługi finansowej WPR UE. W budżecie Agencji najczęściej środków wydankuje się na administrowanie mechanizmami WPR. Działania interwencyjne ARR miały miejsce na rynkach rolnych: zbóż, cukru, mięsa, mleka i jego przetworów, skrobi ziemniaczanej, suszu paszowego, lnu i konopi, miodu, owoców i warzyw, jedwabników i innych produktów rolno-żywnościowych. Do zadań Agencji należy też wspieranie dostarczania nadwyżek żywności najuboższej ludności UE oraz działań promocyjnych i informacyjnych na rynkach wybranych produktów rolnych. Struktura wydatków po integracji z UE zachowuje relatywnie stałe proporcje – najczęściej (około połowy środków) przeznacza się na interwencję rynkową, następnie refunduje się poniesione

Rycina 8.5. Udział wydatków na ARR i ARiMR w wydatkach budżetowych państwa ogółem w latach 2004–2014 (%)

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

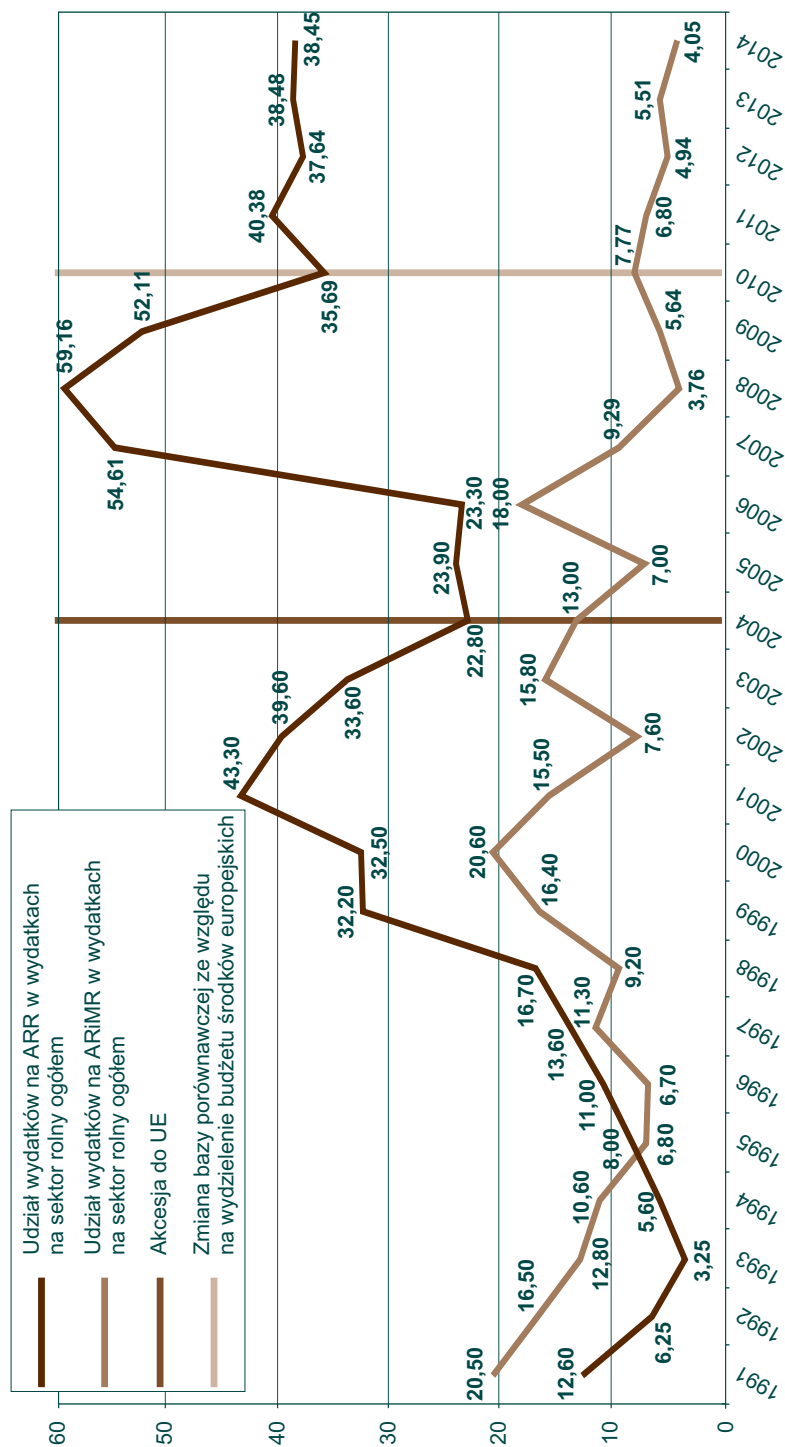
wydatki (30–40% środków), resztę stanowią wydatki na dopłaty oraz zwrot kosztów związanych z dystrybucją pomocy żywnościowej. Należy podkreślić, że zakres działań ARR się poszerzał i nowe zadania nałożone na Agencję wymagały zwiększonego finansowania. Było to widoczne w poziomie absolutnych wydatków na ARR (poza 2005 r.), ale dynamika tych wydatków w relacji do wydatków budżetowych ogółem (rycina 8.5) oraz wydatków na sektor rolny ogółem (zob. rycinę 8.7) wykazywała swoistą cykliczność. Trzeba także zwrócić uwagę na to, że już od 2008 r., a szczególnie od 2011 r., następuje systematyczne ograniczenie środków unijnych na regulację rynków rolnych (refundacje, dopłaty, interwencje), zwłaszcza w zakresie rynku mięsa czerwonego, drobiu i jaj, mleka i jego przetworów, lnu i konopi. Natomiast na rynku zbóż, produktów pszczelich oraz w zakresie programów „Owoce w szkole”, a także działań promocyjnych i informacyjnych na rynkach wybranych produktów rolnych wydatki się zwiększają.

Warto jednak zwrócić uwagę na to, że mimo ogólnie zmniejszających się wydatków na działania ARR w planie jej działań w poszczególnych latach pojawiają się nowe zadania, np. w 2014 r. – wydatki na działanie mające zapobiegać zakłóceniom i sytuacjom kryzysowym na rynku. Spodziewane jest też utrzymanie kilku dotychczas realizowanych programów i ich dofinansowanie w nowej perspektywie budżetowej lat 2014–2020 przez UE, np. programu „Szkłanka mleka”. Tendencję zmniejszających się środków przeznaczonych na interwencję na rynkach rolnych można tłumaczyć faktem relatywnie zwiększającego się wsparcia bezpośredniego dochodów rolniczych w postaci dopłat bezpośrednich.

ARiMR

W latach 2007–2010 wydatki na działania ARiMR gwałtownie wzrastały do poziomu ok. 50% wydatków na sektor rolny ogółem. Należy jednak podkreślić, że wydatki na obie agencje przedstawiane są wraz ze środkami pomocowymi UE, natomiast wydatki na sektor rolny – jedynie z dopłatami do gospodarki morskiej, bez wliczania w to środków bezzwrotnych pochodzących z programów pomocy przedakcesyjnej UE oraz innych środków unijnych po integracji, ale bez KRUS. Istotny wzrost funduszy przekazywanych ARiMR w ostatnich latach wynika z uwzględnienia zadań zleconych realizowanych przez Agencję, a finansowanych ze środków będących w dyspozycji ministra rolnictwa i rozwoju wsi oraz środków ujętych w rezerwach celowych³² (ryciny 8.6. i 8.7).

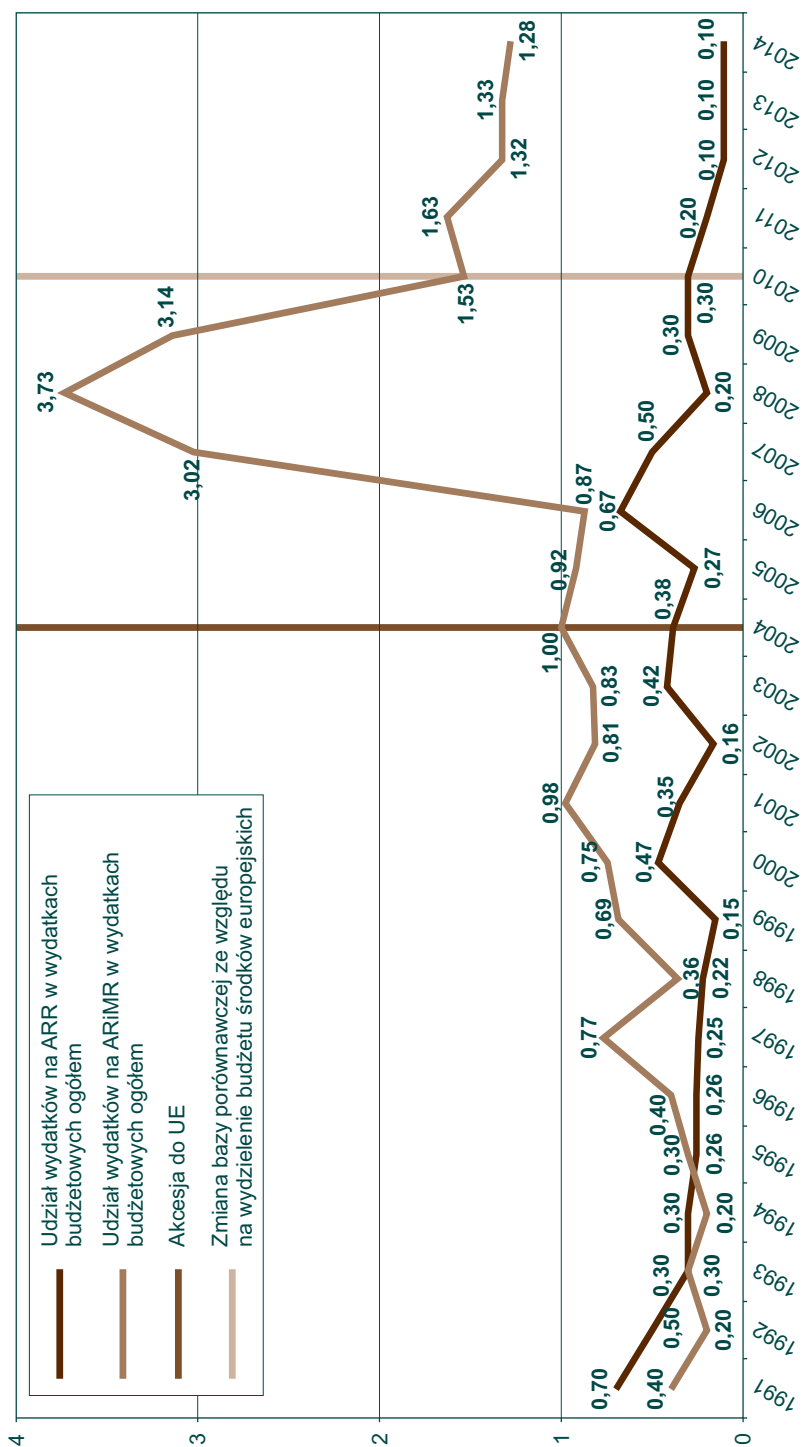
³² Chodzi o finansowanie przez ARiMR projektów z udziałem środków z UE oraz współfinansowanie kosztów realizacji projektów *Transition Facility*.

Rycina 8.6. Udział wydatków na ARR i ARiMR* w wydatkach na sektor rolny ogółem w latach 1991–2014 (%)

* W latach 1991–1993 zapisano środki na restrukturyzację i modernizację rolnictwa i jego otoczenia, a od 1993 r. na ARiMR.

Źródło: A. Czyżewski; *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Rycina 8.7. Udział wydatków na ARR i ARiMR* w wydatkach budżetowych państwa ogółem w latach 1991–2014 (%)

* W latach 1991–1993 zapisano środki na restrukturyzację i modernizację rolnictwa i jego otoczenia, a od 1993 r. na ARiMR.

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Wyraźnie więc zaznacza się w kolejnych latach progresja wydatków ARiMR jako agencji płatniczej, wykonującej zadania finansowania projektów z udziałem środków UE, a także, poprzez zwiększone finansowanie, podnosi się konkurencyjność³³ realizowanych przez Agencję celów. Uszczegóławiając, ARiMR realizuje przede wszystkim zadania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) 2007–2013 i dopłaty bezpośrednie, co wiąże się ze zwiększonym dopływem funduszy wydatkowanych na te działania. W ramach pomocy krajowej ARiMR ze środków krajowych wspiera przykładowo dopłaty do oprocentowania kredytów inwestycyjnych. Wprawdzie od 2010 r. wydaje się, że fundusze przekazywane na ARiMR maleją ponaddwukrotnie, ale jest to pozorne, wystąpiła bowiem wspomniana kwestia rachunkowa związana z wydzieleniem budżetu środków europejskich. Ma to zarazem związek z faktem, że od 2010 r., zgodnie z postanowieniami ustawy o finansach publicznych, która weszła w życie 1 stycznia 2010 r., w wydatkach budżetu państwa nie zaplanowano środków na spłatę pożyczek na prefinansowanie WPR. Należy więc stwierdzić, że ARiMR jest największą polską agencją płatniczą i wszystko wskazuje na to, iż w trwającej perspektywie finansowej lat 2014–2020 również nią pozostanie. W latach 2007–2013 środki finansowe przyznane Polsce na sektor rolny z budżetu UE i rozdzielone głównie przez ARiMR wyniosły 28,6 mld euro. Na płatności bezpośrednie (I filar WPR) przypadało nieco ponad 15 mld euro, a środki na rozwój wsi (II filar WPR) stanowiły 13,6 mld euro. W latach 2014–2020 kwoty te będą się kształtowały odpowiednio w wysokości 21,1 mld euro i ok. 11 mld euro, co da w sumie ponad 32 mld euro. Jak widać, nastąpi zmniejszenie środków na rozwój obszarów wiejskich z II filara. Zgodnie z przyjętymi założeniami Umowy Partnerstwa regulującej wydatkowanie środków unijnych w Polsce w latach 2014–2020, wybrane zadania dotychczas współfinansowane z PROW 2007–2013 w wysokości ok. 5,2 mld euro będą pochodziły z puli środków przyznanych naszemu krajowi z Europejskiej Polityki Spójności. Środki te trafią do samorządów i będą rozdysponowane przez Urzędy Marszałkowskie, które są poza ARiMR podmiotami wdrażającymi środki w ramach PROW.

³³ Konkurencyjność celów rozumiana jest przez pryzmat ograniczoności środków i alternatywnego charakteru wydatków budżetowych.

8.4. Ubezpieczenia społeczne mieszkańców wsi (KRUS)

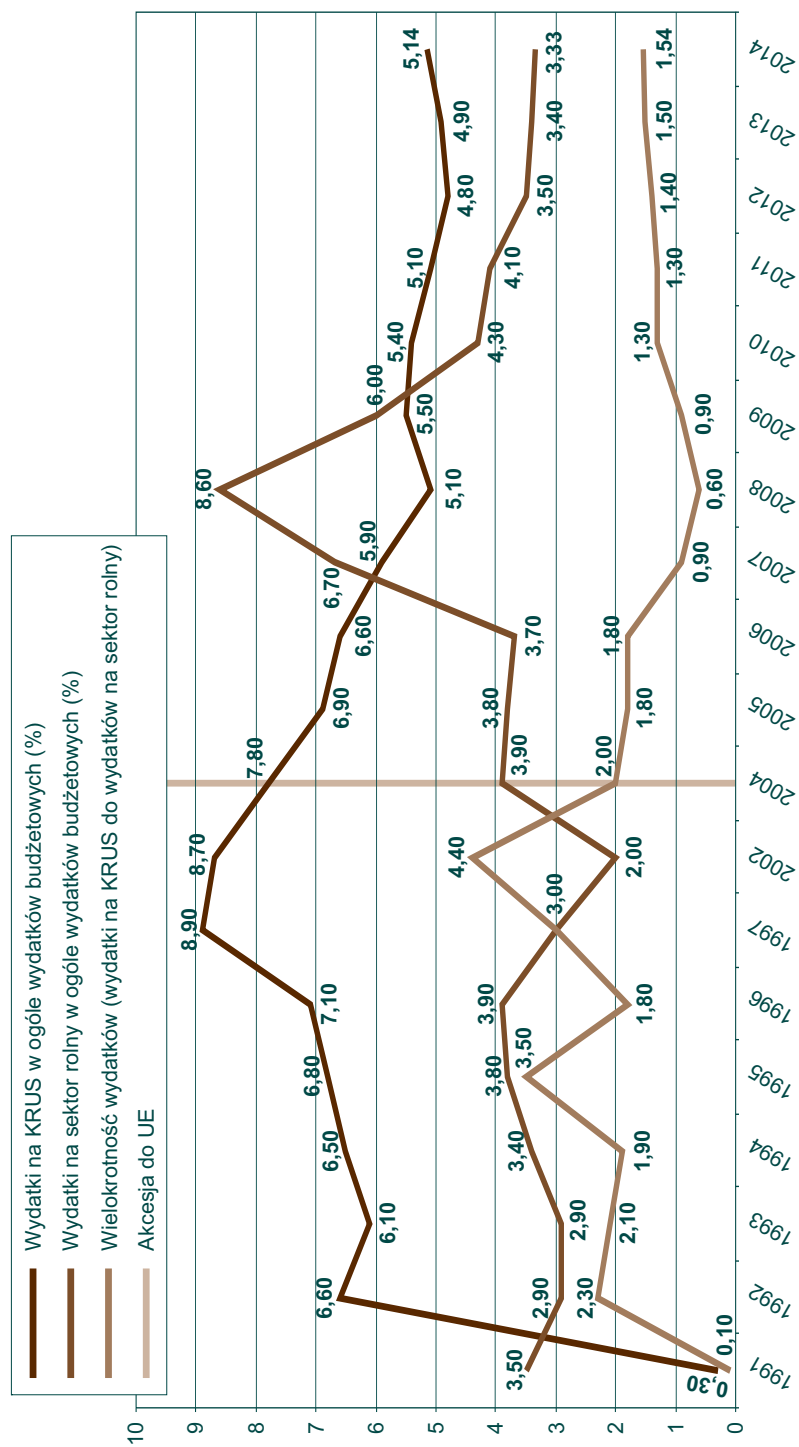
8.4.1. Okres przedakcesyjny (1991–2003)

Szczególną pozycję w strukturze wydatków w budżetach rolnych zajmuje Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS)³⁴ – po pierwsze, są to wydatki nominalnie największe, po drugie, podlegają one wyraźnym zmianom. Fundusze przekazywane na KRUS, mimo trwających od kilku lat kontrowersji wokół konieczności ich zreformowania, niewątpliwie realizują cel socjalny wobec ludności zamieszkującej tereny wiejskie, który wielokrotnie w analizowanych opiniach budżetowych był stawiany jako konkurencyjny wobec celu rozwojowego, związanego chociażby z modernizacją gospodarstw. Owa funkcja społeczna kierowana jest głównie do posiadaczy małych i bardzo małych gospodarstw rolnych (w grupie gospodarstw o powierzchni do 5 ha znajduje się 58,8% ubezpieczonych). Są to najczęściej gospodarstwa samozaopatrzeniowe, które nie mają istotnych związków z rynkiem, a dodatkowo są „przechowalnią” ukrytego bezrobocia, o czym była mowa powyżej. Można zatem uznać, że strumień środków przekazanych do tych gospodarstw poprzez KRUS jest częściową rekompensatą dla właścicieli (użytkowników) gospodarstw rolnych żyjących w gospodarstwach domowych z nadwyżkami siły roboczej, dla której nie są stwarzane możliwości zatrudnienia.

Przed przystąpieniem Polski do UE udział wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową wraz z KRUS, traktowanych łącznie, wynosił w 1991 r. 3,8%, w 1992 r. już 9,5%, w 1993 r. 9%, nie zmieniając szczególnie swojego poziomu w kolejnych latach: w 1998 r. stanowił 10,16%, w 1999 r. – 9,68%, w 2000 r. – 9,06%, w 2001 r. – 8,7%, a w 2002 r. – 8,68% ogółu wydatków budżetowych państwa. Także proporcja wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową oraz KRUS w latach 1990–2002 istotnie zwiększyła się na rzecz wydatków socjalnych. Już w 1992 r. udział ten był 2,3-krotnie większy od wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową, by w kolejnych kilku latach kształtować się na zbliżonym poziomie. Natomiast od 1997 r. obserwuje się jego wzrost do 2,5-krotności, a następnie w 1998 r. 3,2-krotności, w 1999 r. – 4,1-krotności, a w 2002 r. – aż 4,4-krotności³⁵ (rycina 8.8).

³⁴ Do podstawowych zadań KRUS wynikających z Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników należą: obsługa ubezpieczonych rolników i świadczeniobiorców; przyznawanie i wypłaty świadczeń emerytalno-rentowych oraz wypadkowych, chorobowych i macierzyńskich, a także świadczeń pozaubezpieczeniowych, wypłacanych wraz ze świadczeniami z ubezpieczenia społecznego rolników; realizacja własnego, dwuinstancyjnego systemu orzecznictwa lekarskiego; działalność prewencyjna na rzecz zapobiegania wypadkom przy pracy rolniczej i chorobom zawodowym.

³⁵ A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Rycina 8.8. Udział wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową oraz KRUS w ogóle wydatków budżetu państwa w latach 1991–2014 (%)

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014* ..., op. cit.

Jest to wymowny dowód na wysoką i utrzymującą się socjalizację wydatków budżetowych dotyczących ludności rolniczej i odkładanie w czasie problemu restrukturyzacji polskiego rolnictwa. Kwestia ubezpieczeń emerytalno-rentowych rolników wysuwała się na czoło wydatków budżetowych. Coraz częściej odbywało się to jednak kosztem przemian strukturalnych rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Niestety, nie było to alternatywne rozwiązanie. Stawianie dylematu: socjalizować budżet rolniczy czy wspierać przemiany strukturalne w omawianym sektorze, było fałszywe. Przez długi czas należało i nadal należy wspierać jedno i drugie, robiąc to konsekwentnie, acz rozważnie, i nie zastępować wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i obszarów wiejskich wydatkami socjalnymi. Niestety, rosnące w wielkościach bezwzględnych świadczenia na KRUS stały się konieczne, gdyż wynikały z wieloletnich zaniechań oraz zaniedbań i były ceną odkładania w czasie przemian strukturalnych w polskim rolnictwie i na obszarach wiejskich. Jednocześnie koszty społeczne braku restrukturyzacji sektora rolno-żywnościowego rosły ze względu na długookresową niewydolność dochodową gospodarstw rolnych.

8.4.2. Sytuacja po akcesji (2004–2014)

Rok 2003 był przełomowy ze względu na zauważalną zmianę w proporcjach udziału wydatków na rolnictwo, rozwój wsi oraz rynki rolne. Zmniejszył się udział wydatków o charakterze socjalnym. O ile w latach 2001–2002, jak wspomniano wyżej, był on ponad 4,4-krotnie wyższy od wydatków na rozwój sektora rolnego i wsi, o tyle w 2003 r. relacja ta zmniejszyła się do 3,5-krotności, a od 2007 r., po raz pierwszy w badanym okresie, wielkość ta kształtowała się poniżej jedności: w 2008 r. było to 0,59, w 2009 r. zaś 0,83. Można więc powiedzieć, że 2003 r. przyniósł zahamowanie, wręcz odwrócenie tendencji do socjalizacji wydatków budżetowych na rzecz wzrostu wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i na obszarach wiejskich. Istotną zmianę obserwujemy również w 2010 r., jakkolwiek wynika ona głównie z kwestii rachunkowych (Budżet Środków Europejskich), niemniej lata 2011–2014 dowodzą względnej stabilizacji wydatków na KRUS co do ich poziomu, choć proporcja wydatków z jednej strony na KRUS i z drugiej na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne po 2010 r. powoli rozwiera się na rzecz wydatków na KRUS. Warto jednak podkreślić, o czym już wspomniano, że w okresie bezpośrednio przedakcesyjnym, tj. w latach 2001–2002, wydatki na KRUS były ponad czterokrotnie wyższe niż na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne.

W latach 2009–2014 udział ten wyniósł średnio ok. 130% w relacji do wydatków na cele rolnicze. Oznacza to też, że redukcja środków na cele KRUS

ma swoje granice i musi być ściśle skorelowana z poprawą sytuacji dochodowej gospodarstw. Przez dłuższy czas trzeba będzie jeszcze wspierać zarówno sferę ekonomiczną, jak i socjalną w gospodarstwach rolnych, robiąc to konsekwentnie, w zgodzie z akceptowaną społecznie wizją przekształceń w obu sferach. Powyższe dowodzi także, iż rola wydatków na KRUS w budżecie rolnym Polski w długim okresie relatywnie maleje, przy czym w pierwszym siedmioletnim okresie przedakcesyjnym, tj. w latach 1998–2004, udział ten zmniejszył się o 1,46 punktu procentowego, w ciągu zaś kolejnych 10 lat osiągnął dalsze 2,21 punktu procentowego. Można zatem sądzić, że racjonalizacja budżetu rolnego, polegająca na niezbędnym ograniczeniu jego funkcji socjalnych na rzecz stymulacji ekonomicznych, trwa nieprzerwanie od kilkunastu lat, przy czym przystąpienie Polski do UE potrzebę tę wzmogło. Niemniej ostatnie lata 2010–2014, przynosząc z jednej strony względną stabilizację wolumenu wydatków na KRUS, z drugiej strony świadczą o tym, że poziom ów zbliżył się do krytycznego progu wydatków społecznie zdeterminowanych. Oznacza to, iż przyrost „oszczędności wydatków” z tego tytułu będzie coraz bardziej ograniczany, jeśli w ogóle możliwy, co potwierdzają chociażby planowane wydatki na KRUS w 2014 r. Warto podkreślić, że ma to miejsce w Polsce w warunkach powoli rosnącego PKB.

Przedstawiona wyżej argumentacja przeczy również tezie o potrzebie likwidacji KRUS. W ostatnich latach nasilił się proces uszczelniania zasad przyznawania świadczeń z tego tytułu i rezerwy w tym zakresie są nikłe. Problem dojrzał do systemowego rozwiązania. Tylko wprowadzenie podatku dochodowego w rolnictwie dla szerszej grupy gospodarstw rolnych może istotnie zmienić omawiane proporcje. Sprawa ta wymaga jednak szczegółowych rachunków przychodów i kosztów budżetowych, na co potrzeba czasu. Zrównoważone wspieranie zarówno sfery ekonomicznej sektora rolnego, jak i socjalnej w gospodarstwach rolnych jest w obecnej sytuacji racjonalne, zgodnie z zasadą, iż dobra ekonomia postuluje rozwiązania efektywne ekonomicznie, ale też społecznie adekwatne.

8.5. Środki unijne w budżecie rolnym Polski

Budżet unijny różni się od budżetu krajowego, gdyż Unia Europejska nie finansuje bezpośrednio zadań, które ma w swojej funkcji redystrybucyjnej do spełnienia krajowa polityka budżetowa, natomiast opiera się na założeniach o charakterze ogólnoeuropejskim. Wydatki są dokładniej adresowane, dzięki czemu możliwe jest koncentrowanie się na tych dziedzinach, gdzie wydatkowane środki wnoszą oczekiwaną przez UE wartość dodaną. Finansowane są przeto te działania, które legitymizują funkcjonowanie UE, a ich realizacja

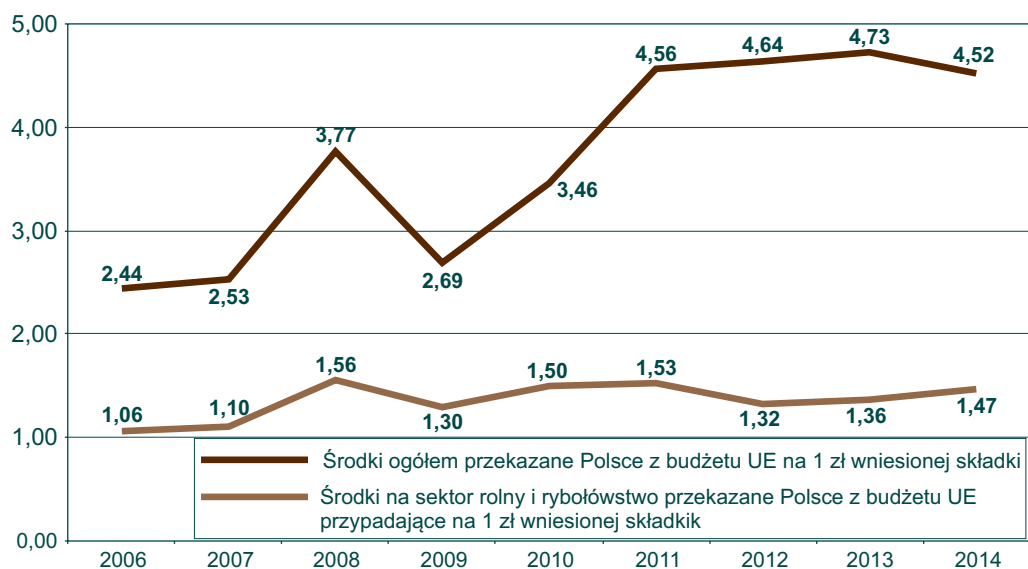
jest bardziej efektywna dzięki wspólnemu finansowaniu i kontroli. Stąd też wspiera się z niego m.in. wspólne polityki, które państwa członkowskie postanowiły realizować na szczeblu Unii Europejskiej, np. politykę rolną.

Jeśli wziąć pod uwagę prefinansowane środki z UE, przeznaczone na wydatki w Budżecie Środków Europejskich (BŚE) w 2014 r., tj. na rolnictwo, rozwój wsi, rynki rolne, rybołówstwo (wraz z budżetami wojewodów i rezerwami celowymi) w kwocie 26 150 mln zł, to stanowią one 32,54% ogółu środków pochodzących z UE (80 353,7 mln zł). Udział w niej wydatków z Budżetu Rolnego Środków Europejskich przeznaczonego dla Polski był wyższy od tego w 2013 r. (28,8%) i w 2012 r. (28,4%), głównie ze względu na zmniejszenie ogólnej sumy środków przekazywanych Polsce przez UE w 2014 r. Odsetek ten wykazuje od kilku lat tendencję malejącą. Licząc od 2006 r., tj. roku poprzedzającego bieżącą perspektywę finansową lat 2007–2013 – 43,3% środków z UE wpłynęło do omawianego sektora, a w latach kolejnych odpowiednio: w 2007 r. – 43,28%, w 2008 r. – 41,49%, a w 2009 r. – 48,49%. Po 2010 r. udział ten sukcesywnie zaczął się zmniejszać, m.in. ze względu na zrealizowanie części założonych zadań do poziomu 35,9% i w 2011 r. – 31,9%, w 2012 r. – 28,4%, w 2013 r. – 28,8%, a w 2014 r. – 32,54%.

Wspólnej polityce rolnej i rybackiej wyrosła więc konkurencja w zakresie obszarów, na które wydatkowane są środki przekazywane Polsce przez UE, w głównej mierze w postaci programów realizowanych z udziałem funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności. Tłumaczy to względne ograniczenie udziału wspólnej polityki rolnej i rybackiej we wspólnotowej polityce gospodarczej UE. Beneficjia polskiego sektora rolnego i rybołówstwa z tytułu finansowego wsparcia przez środki przekazane przez UE pozostaną jednak w 2014 r. nadal wyraźne. Można szacować, iż o ile na 1 zł wniesionej przez Polskę składki do budżetu ogólnego UE przypadło w 2014 r. 4,52 zł ze środków przekazanych przez UE (w 2013 r. było to 4,73 zł, w 2012 r. – 4,64 zł, w 2011 r. – 4,56 zł, w 2010 r. – 3,48 zł, w 2009 r. – 2,69 zł, w 2008 r. – 3,77 zł, w 2007 r. – 2,53 zł, a w 2006 r. – 2,44 zł), to z tego 1,47 zł (tj. proporcjonalnie do 32,54% udziału) przeznaczone będzie w 2014 r. na cele i zadania budżetu rolnego Polski. W poprzednich latach odpowiednie liczby wynosiły: w 2013 r. – 1,36 zł, w 2012 r. – 1,32 zł, w 2011 r. – 1,53 zł, w 2010 r. – 1,50 zł, w 2009 r. – 1,30 zł, w 2008 r. – 1,56 zł, w 2007 r. – 1,10 zł, a w 2006 r. – 1,06 zł (średnia za okres 2006–2014 wynosi 1,36 zł). Z powyższego wynika, że środki płynące tylko do rolnictwa i na wieś w Polsce będą także w 2014 r. wyższe aniżeli płacona do budżetu wspólnotowego składka krajowa (rycina 8.9).

Powyższe wyliczenia i obserwacje należy uzupełnić stwierdzeniem, że wydatkowaniu z krajowego budżetu 1 zł na współfinansowanie i finansowanie

podstawowych celów WPR³⁶ ogółem w łącznej wysokości 2 992,8 mln zł w 2014 r. towarzyszy 8,74 zł wydatkowanych z Budżetu Środków Europejskich – ogółem 26 150 mln zł na wymienione cele. Począwszy od roku poprzedzającego perspektywę lat 2007–2013, kwota ta wzrastała systematycznie, tj. wynosiła w 2006 r. – 2,44 zł, w 2007 r. – 2,53 zł, w 2008 r. – 3,77 zł, z wyjątkiem 2009 r., kiedy to spadła do 2,41 zł, oraz 2010 r., od którego ponownie zaczęła wzrastać – 2,67 zł, by już w 2011 r. wynieść 4,81 zł, w 2012 r. – 5,02 zł, a w 2013 r. – 7,51 zł.

Rycina 8.9. Środki ogółem przekazane Polsce z budżetu UE oraz na sektor rolny i rybołówstwo przypadające na 1 zł wniesionej składki

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014...*, op. cit.

Co interesujące, wskaźnik ten w 2014 r. ponownie wyraźnie wzrasta w stosunku do lat poprzednich. Tłumaczy to porównanie wydawanych na wyżej zaznaczone cele środków z budżetu krajowego i jednocześnie dowodzi, że zostały one wraz ze zwiększonym finansowaniem z BŚE odpowiednio zredukowane.

³⁶ Tj. płatności bezpośrednich i pozostałych, realizowanych przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, programów unijnych wykonywanych przez Agencję Rynku Rolnego, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, Program Operacyjny „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich na lata 2007–2013”, Programów Operacyjnych w ramach Narodowej Strategii Spójności (NSS) realizowanych w latach 2007–2013, a zapisanych w rezerwach celowych budżetu państwa oraz środków na pożyczki BGK na prefinansowanie zadań PROW 2007–2013.

8.6. Podsumowanie

Powyższe rozważania uprawniają do następujących konkluzji:

- Wydatki budżetu w części poświęconej sektorowi rolnemu przez wiele lat były wyrazem kompromisu między tym, co konieczne, a tym, co możliwe. Jednocześnie nie można powiedzieć, że ten sektor gospodarki był w jakimkolwiek stopniu preferowany, co podnosiłoby jego konkurencyjność wobec innych gałęzi. Natomiast zasadne jest twierdzenie, że do 2003 r. wydatki kształtowały się na stabilnym, ale bardzo niskim poziomie, niepozwalającym na spełnienie założonych priorytetów polityki gospodarczej państwa, mających na celu restrukturyzację sektora rolnego³⁷. Tym samym związek wydatków ogólnobudżetowych państwa z wydatkami na sektor rolny był względnie niewielki.
- Od 2004 r. sytuacja uległa istotnej zmianie zarówno ilościowej, jak i jakościowej. Analiza ustaw budżetowych dowodzi, że głównie dzięki współfinansowaniu funduszy i programów unijnych, a także uzupełniającemu finansowaniu dopłat obszarowych (bezpośrednich, w tym ze środków PROW z II filaru) przez budżet krajowy wydatki na sektor rolny realnie wzrosły, stabilizując się na poziomie blisko 2,5-krotnie wyższym aniżeli w okresie przedakcesyjnym. W tym stanie rzeczy możliwa stała się realizacja założonych celów względem krajowej polityki rolnej. Jednocześnie należy zauważyć, że ranga budżetu rolnego w świetle budżetu ogólnokrajowego po akcesji do UE realnie wzrosła.
- Analiza udziałów wydatków na agencje płatnicze w wydatkach budżetowych ogółem oraz sektor rolny pozwala stwierdzić, że w okresie przedakcesyjnym z miernym skutkiem realizowano cele związane z restrukturyzacją sektora rolnego, wzrostem dochodowości producentów rolnych czy stabilizacją rynków. Wsparcie dla propodażowej, a przez to prodochodowej polityki rolnej było zbyt słabe. Po integracji z UE wyraźnie wzrasta rola jednej z agencji – ARiMR, odpowiedzialnej za dystrybucję największej puli dopłat związanych z rozwojem obszarów wiejskich i wsparciem dochodów rolniczych.
- Cele prorozwojowe w budżetach pozostawały wyraźnie niedowartościowane przed integracją z UE, co było, jak można przypuszczać, spowodowane konkurencyjnością celu socjalnego (KRUS). Po integracji z UE sytuacja uległa istotnej zmianie. Zahamowana została dotychczasowa tendencja do socjalizacji wydatków budżetowych na rzecz wzrostu wydatków

³⁷ Chodziło tu np. o wydzielenie środków na renty strukturalne, zalesianie gruntów, a także o nakłady na realizację zadań z zakresu postępu biologicznego, dopłat do mleka w klasie ekstra, budowy systemu IACS (zintegrowany system zarządzania i kontroli), a także na kontynuację zadań Izby Rolniczych.

na przemiany strukturalne rolnictwa i na obszarach wiejskich. Analiza ustaw budżetowych wskazuje, że udział wydatków na KRUS w ogóle projektowanych wydatków budżetu państwa od 2002 r. zmniejszył się blisko o połowę. Dowodzi to wyraźnej tendencji do redukcji udziału KRUS w wydatkach budżetu państwa. Można nawet uznać, że następuje zrównoważenie między obydwoma celami przez dowartościowanie celów pro-rozwojowych, bez deprecjacji celów społecznych. Warto także zauważyć, że wydatki na KRUS w pewnym stopniu pełniły klasyczną funkcję stabilizacyjną. Ich modelująca rola polegała na tym, że w okresie przedintegracyjnym w znaczącym stopniu generowały one dochody rolnicze poprzez transfery socjalne, niwelując w ten sposób niedostatki wynikające z zaniebdanych procesów reprodukcji.

- Przepływy środków finansowych między UE a Polską z przeznaczeniem na rolnictwo, rozwój wsi, rynki rolne oraz rybołówstwo od początku integracji przynoszą stronie polskiej efekty netto. Należy dodać, że ogólna suma środków przekazanych w kolejnych latach Polsce przez UE była wielokrotnie wyższa od składki płaconej przez nasz kraj. Z powyższych analiz wynika, że rolnictwo i wieś w Polsce są głównym beneficjentem netto procesu jej integracji z UE, i co więcej, beneficja ta były co do skali rosnące w całym okresie 2007–2013 budżetowego wsparcia Polski przez UE.

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA) przedkłada Czytelnikom ósmą edycję wydawanego od 2000 roku raportu o stanie wsi (w polskiej i angielskiej wersji językowej). Raport *Polska wieś 2014* dzięki interdyscyplinarnemu charakterowi ukazuje przemiany społeczne, gospodarcze, demograficzne, polityczne, a także zmiany w środowisku przyrodniczym, jakie dokonują się na obszarach wiejskich. Redaktorzy naukowci tegorocznej edycji, dr Iwona Nurzyńska i prof. Walenty Poczta, wraz z zespołem uznanych ekspertów opierają się na założeniach metodologicznych poprzednich raportów. Dzięki temu Czytelnik od czternastu lat może śledzić zmiany, jakich doświadcza polska wieś i rolnictwo, dokonywać porównań i ocen.

Książka ukazuje się w roku szczególnym. Dwadzieścia pięć lat temu rozpoczęto reformy systemowe, przed dziesięcioma laty Polska wstąpiła do Unii Europejskiej. Rocznicowy charakter publikacji skłonił autorów do pokazania najważniejszych przemian, jakich mieszkańcy wsi doświadczyli w ostatnim ćwierćwieczu. Badacze przedstawiają liczne dokonania tego okresu, nie pomijając jednak problemów, których nie udało się jeszcze rozwiązać.

ISBN 978-83-7383-708-9

www.facebook.com/Fundacja.FDPA
www.fdpa.org.pl
www.scholar.com.pl